

Ivan Franko

Han Spanko

4

Обкладинка та обгортка П. П. Холодного

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том IV книга I-II

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1956.

Ivan Franko

WORKS

Volume IV

Published by
KNYHO-SPILKA
New York 1956

ІВАН ФРАНКО

Портрет роботи М. Анастасієвського

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том IV книга I

БОРИСЛАВСЬКІ
ОПОВІДАННЯ

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1956.

З М І С Т

тому четвертого, книги першої

На роботі	стор.	1
Ріпник		27
Навернений грішник		89
Яць Зелепуга		191
Задля празника		255
Полуйка		271
Вівчар		300
Уваги		309

НА РОБОТІ.

I.

При корбі.

Угу, що шо шакого? Тільки час до Борислава ходжу, і ще ніколи в яму не лазив! Все лише корбою круши, глину шягай, або віппер в яму млинкуй! Та ѹ що мені за заплата за таке діло! Вісім шісток¹⁾ денно! І жий же з того, або здихай, або що хоч роби,—панові ані дуду!

А вно²⁾ он Малпій у ямі робиць,—у шніполвні... Ну, правда,—каже,—сопух шам, задуха, шаке... ہа, бабин синок! А скілвки він берє! Нівпора срібного на день! Не жалъ, бігме, не жаль. А я ж то що шаке? Хіба не хлонець? Цо мені хибує? Їоянися не бою, хопіш до чоріпа в зуби, то піду! А сопух шам. Ну, чень³⁾ вишри-маю. А не мож буде, біс бери, то і вилізу. А стрібувати⁴⁾ все треба. Бо і що ж би то було? Вісім неділь до Борислава холив,—а в яму і раз не лазив!

¹⁾ Шістка—приблизно 10 копійок.

²⁾ Вно—воно.

³⁾ Чень—може.

⁴⁾ Стрібувати—попробувати.

НА РОБОТІ.

I.

При к о р б і.

Угу, що шо шакого? Тілький час до Борислава ходжу, і ще ніколи в яму не лазив! Все лише корбою круши, глину тягай, або віппер в яму млинкуй! Та ѹ що мені за заплата за таке діло! Вісім шісток¹⁾ денно! І жий же з того, або здихай, або що хоч роби,—панові ані дуду!

А вно²⁾ он Малпій у ямі робити,—у шипольні... Ну, правда,—каже,—сопух шам, задуха, таке... Іха, бабин синок! А скілки він берє! Нівпора срібного па день! Не жаль, бігме, не жаль. А я ж то що шаке? Хіба не хлонець? ІЦо мені хибує? Іояпіся не бою, хопіш до чорна в зуби, що піду! А сопух шам. Ну, чень³⁾ вишри-маю. А не мож буде, біс бери, то і вилізу. А стрібувати⁴⁾ все треба. Бо і що ж би то було? Вісім неділь до Борислава ходив,—а в яму і раз не лазив!

¹⁾ Шістка—приблизно 10 копійок.

²⁾ Вно—воно.

³⁾ Чень—може.

⁴⁾ Стрібувати—попробували.

О, лиш ливішь, як тоша корба погано крупиться. І скрипить біда, і ховзаеться іпо туди, то сюди. А кіbel' глини заким випягнеш і споду на п'яцідесят сажень на верх, то аж побі очі з голови лізуть! Крупи та й крупи. Дух у побі запирає, руки мліють, гей би пши їх ножами повід-сікав; ні, не пустси,—крупи далі! Опже чорпія з'їси, що буду кручинки! Коби борзо¹⁾ до завпра. Завпра неділя. Бігме, що наймуся до ями, до шиполині! Та що, хіба до віку робити шупи за таку капанину нужденну? А те, що там собі Федорова Марина поплаче, як дізнається,—угу,—мара бери! Ілlo мене те обходить? До дому й так грошей треба, та й шуп чоловік якосъ потребує жити в кумпанії,—а за тих вісім шістаків який біс видихає.

Ну, Богу дякувати, субота скінчилася. Ох, рук не чую! Такий собака, Іван, тяжкий. Христос би його побив. І то, заким біду з ями випягнеш, то на здох чоловікові приходиць! Ех, чень то вже послідній раз я цього колодюка²⁾ шяг!

А во³⁾. Панство собі тепер проходжується. Біс би вам голови поскручував! Руки, песь сини, позакладали на черева, повбиралися та й походжують собі помежи ямами, дивляться, як мир християнський мучиться та мордує, на них роблячи! Ех, правдо, правдо, де ти на світі-то діваєшся? Чи ти припадком таки в тих нехристів у кишені не сидиш?...

---

¹⁾ Борзо—скоріше.

²⁾ Колодюк—колодник, каторжник.

³⁾ А во—а ось.

II.

По згоді.

— Здоров був, Матію! — Ага, Матій і не повернеться! Яка маночка¹⁾ горда! О, вже гадає, що по п'ятнадцять шістпок денно тіщимъ, то вже и пан! Тé-тé! П'ятнадцять, не п'ятнадцять, — дванадцять і я дістану!

Ге, ге! Глани то, пся-юхи, мудрі голови. Вони би, бачу, потрапили чоловіка до нитки обібрести, — а він би і не постерігся! Ну, а мос ж нині яке? Хіба не те саме? Та що, — пропало, — згодився за дванадцять, спрібую за дванадцять робити. Лиш те мене лютий, що ось цей головей по п'ятнадцять, а я лиш по дванадцять. Та ѹ чому? Хіба я слабший від нього? Хіба він ліпше робить? Бодай так!

Алеж бо-о! Приходжу до пана. „Чого хочеш, Гриню?“ — „А нічо“ — кажу. „Ну, а чого ж ти прийшов?“ — „Так і так“, — кажу, — „хотів бим робити в ямі“. „Ну добре!“ — каже, — „роби“ — каже, — „в ямі“. — „А по чому дасте?“ — питамо. — „Ну по тому, по чому ѹ другим, по дванадцять шістпок“. — „Ігій на вас“, — кажу я, — по яких дванадцять? А от же ж по п'ятнадцять, виджу, роблять! — Хто роблять? Де роблять? — питаете пан. „А он Матій“, — кажу, — „мій краян, — кажу, — по п'ятнадцять бере“. — „Який Матій? Що за Матій?“ — питаете пан. — „Ну, та Матій, — кажу, — із нашого села, он тут п'ята яма від вашої крайнвої. Казав, по п'ятнадцять, каже, беру. —

¹⁾ Манок — багатство; маночка — багач, багатир.

„Ї не знаю ніякого Матія!—каже пан.—
„Він, мабуть, брехав! Усі по дванадцять
роблять, не по п'ятнадцять. Воно, мусипів,
Матій хвалився перед тобою“.

Ну, і дій же ж з ним, що хочеш! Як
затявся, ані руш від дванадцяти шісток.
Та що ж було робити? „Ну,—каже пан,—як
не хочеш по дванадцять, то не йди! Я тебе
не пру! Крупти корбою, по вісім плачу!“.

Крупти корбою по вісім, або по двана-
дцять у яму лізь! Лишенко мое! А корбою
мені страх як не хочеться крупити!
За тих вісім неділь, що я нею крупив,
то вже мені видиться, що мені день і ніч
голова крупиться, і світ крупиться,
і все. Таде ж бо, нічо лиш крупти та крути,
обертай та обертай.

Та що,—гадаю собі.—Робити треба, чи
сюди, чи туди. Ось я й приспав і на два-
надцять шісток. Най тебе пягар тяжкий
укриє! Давися тими трьома шістками.

А він таки,—що то пан собака!—збрехав!
Усі беруть по п'ятнадцять шісток. Одур-
рив мене, нехристіп, дур би йому голови
їмився! А я аж з полуdnя розпитав. Тепер
уже ніколи й другого місця шукати,—по-
замікані канцелярії! Ну, але то останній
і послідній раз ти так мене їмив!...

III.

По хапані.

Чорт бери того брехуна! Отто мені
дурника найшов! Ха! ха! ха!

„Не лізь,—каже,—Гриню, у яму, там
задуха, не вилізеш живий“. А як же ти
живий вилазиш?—питаю його.—„Е, я що

іншого! Я привик“—каже Матій.—Ну, а заким ти ще привик, то що? „Та що, —каже він до мене,—ти питай, не питай, будеш видіти! А ще крім того! Погди¹⁾, як тобі страшно буде самому під землею, у такій глибині! Ех, то буде тобі, небоженцю, рідна бабуня привиджувається!“.

Ха, ха, ха! Дурисвіт, не Матій! Нібито,—каже,—ось нікого нема над мене! Що я вимримаю, то не ваша сила! Угу на тебе, чудо чудне!

А ще мене допитую, як хлопчика якого! „А чи вмієш ти шпольню копати? А чи вмієш ти платовці²⁾ класти? А чи вмієш ти це? А чи вмієш ти те? Цураха на тебе! Якби я вже й світу ніколи не видав! А я дома сам і шопу спавив і комірку пересипав,—майстрив не раз та й не десять! А воно гадає, погане, що вже крім нього ніхто більше нічого не втне!

Еге-ге! Та бо путі направду дивні звичаї у тих ріпників! А дивіть, з якою парадою вони мене нині приймали між себе! Хто би гадав, що воні, чорпи, тіаку комедію вміють строїти?... Ха, ха, ха.

Як дізналися, що я вже в ямі роблю, так зараз мене обступили, що твоє гай-вороння. „А, коли так, то треба тебе посвятити, до ріпницького кружка прийнятти! Гей, до Кирницького!“.

Прийшли ми,—мусів я кликати п'ять кварта горілки для всеї кумпанії. Що було робити? Випили. „Ну, тепер,—кажуть,—треба тебе охрестити, небоже!“—

¹⁾ Погди—підождзи.

²⁾ Платовка—куски дерева, що ним обкладають яму, щоб земля не обвалилася.

Як охрестити?—питаю я.—„Е, іпи надішо цікавий, посивіш, як усе пізнаєш! Давайте хустки, шмати якої!“ Подали. „Сюда ходи!“—каже Матій. Я підійшов, а він якоюсь шматою зав'язав мені очі. Фу, душно, ледве дихаю, та що врадиш? „Клякай на коліна!“ Я прикляк. „Що ти за один?“—кричить до мене Матій. Якийсь другий шепнув мені: „Говори: ріпник!“—Ріпник!—кажу я.—„Що ти за один?“—Ріпник! „Брешеш, дурню!“—гукнуло з десять іх.—„Де ж ти на ріпника подобаєш? Ось, тепер ажень, то вже яко-тако!“ Та й за тим словом якийсь драбуга жбух мені чимось густим на голову. Господи! А то що! Я зірвався, як окропом попарений. А вони всі в сміх та в реґіт. Я вже лютий, хустку зриваю, ба, ба, ба,—а тут кип'ячка геть долі мною пече. І сорочка біла, і руки, і волосся,—все, все, мов з комина вийняв.

— А ви пошаліли, чи поцапіли?—кричу я олючений. А вони рягочуться ще дужче.

— Ну, тепер ти вже достоту ріпник! Вже охрещений, як треба. Гей, пане Кирницький, горілки, пива сюда! Обмити нового товариша! Ха, ха, ха!

IV.

Д и в н и й с о н .

Погди но! Погди но! Що то такого мені плеється цеї ночі? А знаю; що щось дуже страшного. Тьфу, оттак мені на пам'яті мелеться, а пригадати ані руш. Чи на вікна подивився, встаючи? Ні... Ага, ага, нагадав, бігме, нагадав!

От, десь я ніби стою над ямою, та ѹ дивлюся геть у долину, у глибину. А глибінь же то така якась безмірна, така темна, що мені аж лячно. А тут мене вже оперізують линвою і попід пахи і в поясі, я стаю в кіbelъ... Ну,—кличе якийсь голос (а хто його знає, відки він!). Корба лишенъ гур-гур-гур! Дивлюся, а це я лечу на спід, у глибину, та так поволеньки, лиш трохи колишуся у повітрю.

А надо мною і передо мною, круг мене єюди, і підо мною все ясніше, ширше, простірніше. Дихати легко, свободно. І сопуху нафтового ѹ капінки ¹⁾ не чути. Нічо. Дивлюся, а я вже стою серед якоїсь луки зеленої. Запашні квіти круг мене і права висока, мотилі літають, бджоли гудуть по квітах і сверщки цвірінькочуть і жовтогрудки колишуться на вершечках бадилля. Любо, простірно, весело. Сонечко гріє з погідного неба. Я так би рад іти кудись, далеко, швидко, та не можу. Подивлюсь на себе, а на мені totpa ж сама воском і кип'ячкою замурзана линва, що мене нею опутали, коли я спускався в яму. Я так силуюсь скинути її з себе, так силуюся, так мучуся, ні, не можу.

Аж тут десь-відкись узялася при мені якась жінка. Така вона здорова, розкішна, лиш чогось невесела.

— Ну, що,—повідає до мене,—як тобі подобалася наша сторона?

— А як,—кажу,—ладна сторона, лука хороша, права буйна, ладна.

---

¹⁾ Капінка—крапилиночка, прошки.

— А видиш,—каже вона,—а тобі тут добре?

— Та добре би було,—кажу,—кобим лиш міг рушатися. А то ось, дивітъ, що мучуся, мучуюся, ані руш мотузів поганих із себе зверечи¹⁾.

— А знаєш ти,—пипає,—що то таке на тобі, ті шнури?

— Ну,—кажу,—шнури, линви! Або хіба що?

— Дурний ти,—каже,—та й не знаєш! Сліпий ти, та й не видиш! То, небоже, панські руки, панська хитрість, що тебе обпутала. От дивися, ітут тепер пусто скрізь, а перше тут людій багато бувало. А знаєш, де вони тепер?

— Ні,—кажу,—не знаю.

— Ну, то ходи за мною,—я тобі вкажу.

Я пішов за нею. Уже якось і своїх пут не чую. Іду. Дивлюся, а мені перед самими ногами яма; така глибока, темна, страшна, що мені аж мороз пройшов по цілім пілі. А з твої ями таким сопухом б'є, що Господи, і вимримати годі.

— Тут воши,—сказала жінка до мене, та вже тепер якось гнівно. Я ще пуще²⁾ перепудився.

— А знаєш ти, хто їх тут спакував?—пипає вона.

— Ні, не знаю.

— Я.

— Ви? А хто ж ви?—Спипав я.

— То ти мене не знаєш? Ну, то знайже. Я Задуха! А знаєш ти, хто тепер піде в штурм западню?

¹⁾ Зверечи—зняти.

²⁾ Пуще—тірше.

— Ні,—кажу я,—не знаю.—А іпуті сам дрижу, як осиновий листок.

— Ти підеш!—крикнула вона і пхнула мене з цілої сили в яму.

— Боже!—крикнув я, падучи, і збудився. Пек тобі, маро, осина тобі! І Христос його знає, що воно таке значить той сон?...

V.

У глибинь.

Ну, зав'язуй же поту линву борше!
А моцно, небоже, бо як урвуся та впаду,
то безголов'я твоє!

Ну, чого ж смієшся, ти тумане якийсь?
Волів бісь посмотрити, чи млинок у порядку, чи добре дує? А дротянна ліхтарня де? Хіба гадаєш, що в мене котячі очі, що й без ліхтарні буду видіти в такій глибині? (А й справді,—глибинь, що Господи! Волосся їжиться, як погляну в спід! Бррру! А як шемно! А який сонух відпаш б'є!.. Пречиста Матінко, поможи! Коби йно раз, потім чоловік привикне!).

Ну, тумане якийсь! Поцо корбу розкручуєш? Хіба не видиш, що я ще на березі ствою. Дай же мені в кіbelь добре спати, не квасся! Подай сюда дзюбак! А риль ось, добре! Сокиру і долоно треба буде в руки взяти! Ну, тепер! А поволі розкручуй, чуєш? Поволі! А як задзвоню, то щобись витягав живо! (Хіно знає, що з чоловіком може спатися? Скоро що, зараз буду дзвонини! Чоріп бери поту линву! Яка пся пара тонка. А я хлопець не легкий: ану, як увірвешся

до пів ями? Ех, таже Іван тяжчий, а під ним не вривалася!). Ну, з Богом! Розкручуй!

У-у-у! Як я колишуся! Де, що, як, що зо мною? Темно мені в очах, цямриння ями чого воно крутиться довкола, пощо так прудко дотори лепитъ?... А там що на горі? Чи корба зап'яла, чи що, що мене не спускають у долину?... Чому це тут вітер з ями віє, а на верха його не чутти?... Господи, як темно, як страшно! А де те дно? Нічого... нічого! Лиш піп'ма і сопух! А який сопух густий! Як тяжко дихати!... І чому вони не млинкують вітру сюди?... У, який вітер з долу, який вітер, як усе крутилось, лепить... Правду казав Матій, страшно!... Де я? Вже так довго лечу, а дна ще нема! Та ѹ уже ѹ та ліхтарня світиться. Де дно? Боже мій, вони брехали, це неправда, що яма лиш на п'ятдесят сажень глибока. Таке я вже за той час з чверть милі улетів!... Ох, як серце у грудях повчеться! Що зо мною станеться? Таке як зачну душитися, то заким мене витягнуть, десять разів духа дам!... Матінко Пречиста, рятуй мене! Святий отче Николаю, не дай загибати!... Ні, ні! Я лечу! А як скоро! Дух у мені запирає!... Кров жбухає до голови... І ще дна нема. Лиш цямрини та ѹ цямрини! А що якби віск напер на них з боків, потрощив і звалив мені згори на голову?... Адже вже не одному так сталося. Адже з нашого села Сень Яцишин так згиб. На гамуз його роздавило... Боже святий, не дай грішній души загибати!

А це що зо мною? Лечу ще? Бачу, ні вже... Просвітити... Ні, я на дні! Ах, слава Тобі Господи! Ось і воно, дно, дно!

Йой, яка височінь надо мною! Мороз по мені проходить!... А що що? Там ніч уже? Якесь небо шемне... Ба, чи то свічки, чи направду звізди на небі видно?... А воно ще рано було, як я спускався! Чому там звізди видані? А може що так мені привиджується?... Нек тобі, маро!...

VI.

У шполні.

Як тупі тісно! Як тут шемно, душно, лячно!...

Моя дротянка, немов привалена піп'мою, ледве-ледве блимає. А це що за темні челюсті, ніби вхід у лисову яму?... Чи це тата шполня?... А як піут в ній влізти, а робити в ній?... Господи, та тут прийдеться чоловікові згорбатіти ще заким мені сопух дух запре!...

Е ні! В середині вона ширша ширхи. А во, якось зачинаю привикації до тої піп'ми. Бігме, у чоловіка гей би котячі очі відростають. О, тут ще, видно, Іван позавчора копав. Тут би, бачу, й мені ставати. Гм, а не знати, чи прудко то віск добудеться?...

Гм, при роботі воно не буде шак лячно. Треба пильно робити, хотъ, бігме, для такого собаки пана не варто би й раз оскарбом дзюбнуши. Хай знає, як бідному робітнику вриваці платню! Але воно, бачу, таки для мене ліпше буде руця-тися. Лиш пняжко дуже, душно, ох, дуже

душно!... Та ѹ чому вони там, тумани,
ліпше згори не млинкують?...

Який той Маттій дурний—а хвалівко!...
Чи вмію платовці в'язати? Ех, ти дураку
якийсь! Цікавий я, чи ліпше зв'язані, чи
ось тоті мої, чи твої? Ану, покажи мені
таку силу, щоби те в'язання розірвало!..

А як він мене страшив! Хтось би гадав,
що ось-ось напуджуся! А я тут ось, як
у своїй хаті... (Лиш тяжко якось!.. Гм!
І мороз чогось часами поза плечі подирає.
Але то байки!).

Ану, ти дзюбаку! У тебе дзюб гострий,
у тебе зуб залізний, як у тої Яги-баби...
(Чому вони ліпше не млинкують, мені що-
раз тяжче!...). Ану, небоже, покажи свою
штуку! Раз-два-три! Бумм!... А це що так
загуділо?... Тоже перше як я дзюбав, то
як у подушку. Глухо було! А тепер загу-
діло мов із порожньої бочки. Ануще раз.
Гудить, іце дужче гудить. Що це таке?...
(Угу, це, бачу, мені в ухах чогось шумиші)
Це нічо. Причулося. Але чого то серце
мов молотом у груди ковтъ-ковтъ-
ковтъ?... А кров, сам чую, як мені до
голови жбухає...).

Ні, то нічо. Ось тут треба ще про-
копати на лікоть, відтак буду ладити дру-
гий вінець платівок. Як дивно та сокира
блищить до моєї лямпи! Гей ¹⁾ жива,
нужда, ніби всміхається, пропи мене
наставляє свій залізний зуб. Тьфу, маро,
щезай!...

А тій делині що? Чи ѹ вона дуднитъ?
Чи вона стогне мов конаючий?... Як тут

---

¹⁾ Гей—неначе.

ливно у тій штолвні!.. Саме так виглядала та яма, що мене в неї нині крізь сон тручала тога Задуха. Задуха!!.. А що? Може це й справду така, що душить ріпників? А може я докопуюся до її підземного царства, і па тому так спіна дуднити?..

Боже! Що то такого? Хтось ніби холдою рукою хопив мене за шию! Хочу обернутися: не мож! Хочу зірватися: не мож! Не мож, не мож!..

— Хто тут?... Ох, це ти? Чого хочеш від мене?... Задухо, чого хочеш... від мене?..

Дзінъ-дзінъ-дзінъ! Рятуйте! Рятуйте! Дзінъ-дзінъ-дзінъ!.. Рятуйте!

• • • • • • • • •

VII.

Задуха і Її. царство.

Цілий тиждень! Боже святий, а мені бачилося, що й доби нема! А де я бував, що видав! Вік би цілий розповідав, а всього би не проповів! І що це: чи снилося мені, чи її справду я літав там тули,—того вже не скажу! Мені доконче здається, що воно справду. Ібо ось, так я мере¹⁾ все видів, як от вас пуща вилжу. Ну, а ви говорите, що мене випягали зімлілого, неживого, по-по... А відтак, кажете, як мене відперли, то я цілий тиждень у гарячці лежав? Угу, диво дивне, та й годі. Матію, чому ти не сядеш? Сілай ось тут, а ши Марунько ближче, акуш, коло мене! Так. Я вам розповім, що я бачив.

¹⁾ Мере—майже.

Ви знаєте, як я спустився в яму. Ну, спрашно було з початку, трохи тяжко, але то байки. Я зачав копати, плацовці поклав, коплю. Мені все тяжче, все щось ніби на груди налягає, але я й сам не знаю, що воно таке. Звиваюся, роблю, а мені пригадуються всілякі мари, байки, що я наслухався змалу, далі набилилася на гадку й Задуха, ніби така жінка, чи що... Вона мені снилася саме тої ночі. Ледве я про неї нагадав, аж тут чую, о, мере чую: мене щось лап за шию, та такою холодною рукою, такою холодною, що ¹⁾ крига. Я одеревів увесь. Чую, що силуюся обернутись, а не можу. Якось, якось я повернув головою. Господи ласкавий, вона сама, Задуха стояла передо мною. І така самісінька, яку я видів у сні. Повідає до мене, та так якось гнівно, уривисто:

— Чого тобі тут треба?

Я злякався до смерті. Ні слова не можу сказати.

— Чи тобі мало того, що я тобі показувала цеї ночі? Тямиш? Я тобі ще дарувала тоді, але тепер пропало! Вже пізно! Ти мій!

Я чув, як моя рука напружилася судорожно, щоби хватити шнурок від дзвінка, що тут коло мене телімбався. Але годі було, я був мов скований. Чув я також, що силуюся кричати: ряпуйте! Але голос замер мені в горлі. Щось давило мене в груди, ніби камінь тяжкий, ніби щось такого.

---

¹⁾ Но—як.

— Ні, небоже,—каже Задуха,—ти й не силуйся. Шкода праці! Хто раз попався в мої руки, того вже не пущу ніколи! Ходи за мною.

Вона взяла мене на руки і понесла.

Мені спало якось ніби легше. Я оглянувся свободніше довкола.

— Що за диво,—гадаю собі!—Тут, де я ось недавно йно два-три рази дзюбаком дзюбну, тепер така широка яма, що пара волів як ніщо крізь неї пройде.

А вона простісенько несе мене в поту яму. Темно, холодно... Лептимо, лептимо довгий час. Тихо всюди. Я якось зібрався на смілість і питав:

— Куди ви мене несете?

Вона нічо. Знов мовчимо. Далі питав:

— А багато тобі літ?

— Двадцять і три,—кажу.

— А є в тебе отець-мати?

— Є—кажу.

— А багаті вони, маючі?

— Ні,—кажу.—Тажеж я б не пішов був у те пекло, коли б не нужда та не потріб. А то, знаєте, чоловік жити хоче, будь воно, як будь, пото життя нужденне!

— Ага,—каже вона.—То тобі жити хочеться?

— А кому ж би не хотілося? Хочеться.

— І дуже тобі жаль за життям?

— Як же ж не жаль?—кажу я.—У біді виріс, з біди й сюди пішов, коли ж я мав нажитися. А так, гадав, прироблю деякий крейцарище, та чень де оженюся, ну, може, ласка Божа, чоловік не буде вже так бідити.

— Ага,—повідає вона.—Так, так.

Знов замовкла.

— Ну—каже згоді,—пропало. Тепер ти в моїх руках. Ходи, я тобі покажу своє царство.

І понесла мене на воздухах, та шак прудко, що мені аж голова завернулася. Дивлюся, аж ось передо мною лука цвітиста, широка. Тома сама, що я у сні бачив. Пагірки невеличкі, поля на них, ниви покриті житом. Ясно, весело, тепло, аж серце в грудях відживає.

— Чи це ваше царство?—пипаю.

— Ні,—каже вона,—шо моєї старшої сестри царство. Його оглянем опісля. Мое царство ось ішуп.

Ми надлетіли над глибоченну, піемну яму, саму шаку, як я в сні бачив. Сопух гусспим, чорним стовпом бовдурився з неї. Але що найстрашніше, з тої ями чутно було такий крик, плач і завід¹⁾, немов там у муках конають писячі людей.

— Що там такого?—пипаю, здригнувшись.

— Лізь, побачиш!—каже вона.—Це мое царство!

І понесла мене в темну, відразливу глибінь.

VIII.

Доля ріпників.

Я очупився, треба вам знати, у шакій якійсь спрашенній западні, що не то, щоби я зроду коли бачив, але й у сні подібної не видав. Зразу нічо, лиш тьма

¹⁾ Завід—зойк.

шімешна ловкола. Лиш крики якіс і писк і виск, аж мороз по шалі пробирає. Далі провиджу прохи. Призираюся... Що такого? Ніби що шпольня така темна, пісна, а далека, ніби щось такого. А людей повно, а все ріпники. І всі вони такі чорні на лицах і такі нуждені і такі аж спрашні з виду. Той з рискаlem блудить, таїй з мотикою, тампой з оскарбом. Усі снуються, повзають, ніби чогось шукають.

— Чого вони шукають? — спитав я Задухи, що стояла побіч мене.

— Дивися, будеш знати,—сказала вона.

Аж ось іпуп недалеко мене крик розлягся. Приглядаюся ближче. Ріпник. І чого він так заводить? Я вдивлюся в нього ще ліпше... Господи! Що йому таке? Права рука і права нога в нього потрошенні на камуз. Кров остигла, кістки подрухомані стирчать. А він штильгукає і па все кричить: „Віддай мені мое здоров'я, окаяннику, пане! Візьми собі тошу прокляту заробленину! Візьми собі мої гроші кроваві, все візьми! Лиш віддай мені мое здоров'я! В мене діти дрібні! Без руки не зароблю на них! Моя хата далеко! Без ноги не зайду до неї!“

Я окаменів, прислухуючися тому зойкові.

— Що йому такого? — спитав я.

— Нічо,—сказала Задуха.—Робив два місяці в ямі, а перед виплатою пан, ніби не навмисно, пустив на нього делину згори. Ну, попався в мої руки.

Я не дослухав її бесіди. Другий голос обізвався біля мене. Це дитиня повзло

по землі. Ледве я доглянув. Іловзе, бідне, а все пищить: „Ма-ма! ма-ма!... папи! папи!...“

Я здригнув.

— А пото біднятко? Що з ним? — пипаю.
Задуха озирнулася.

— Про дитину питиаеш? Е, та іх тут в мене тисячі! Або що? Голод і холод і недуги і всілякі способи дають їх в мої руки!

Господи! Тепер я ще ліпше провидів. Що тут людей у тій пропасті! Що парубків, дівчат, жінок, діточок маленьких, Мати Божа! А кожному приглянється, то аж ляк перейме. Тут лице страшно змарніле від недуги й голоду, там обпухле тіло, мов у топельника (і немало іх тут тоне! — замітила вона). — Бачиш, ями, котра пуста, така стойть отвором, води наплине, ну а власти чи сяк чи так, що за штука?), другі знов чорні і страшні, як головні на огнищі. (Ну, — каже Задуха, — і вогонь мені не раз багато послужив, чому ні! Аби лиш до ями ввірвався! Там він дома!).

І страшно і жаль стало мені тих людей.

— Так це — кажу, — всі ті люди в ямах погибли.

— А якже.

— І багато ж їх тут?

— А сам бачиш, що не мало. Та ѹ то ще не всі, ходи даліше!

Ми полинули тою штольнею. Штольня ширшала перед нами, а все ж таки духота була страшна. Нараз ми остановилися. Знов я придивляюся. А це що

такого? На землі, скільки оком засягнеш, үсюди люди лежать, а найбільше парубки, молоді, статні, мов явори розкішні. Лежать за покотом, густо, коло них оскарби та рискали. Лиця сині, кулаки зіплені, очі широко отворені.

— Що з ними? — питаю я.

— А що ж? Це ті, що подушилися в ямах. Правда, їх багатенько? Чи як ти гадаєш?...

Вона всміхнулась, та так якось спрашно, що я весь здрігнув.

— А що? Бачу, тобі не дуже приємно в моїм царстві. А знаєш, тут між ними ось уже й тобі місце гопове було. Але я ласкова на тебе, небоже. Не одного з ось тих я взяла, скоро перший раз уліз у яму. А на тебе маю милосердя. Ще тебе той раз пущу. Але як скоро б ти поважився другий раз, то все пропало.

В мене аж зуби зо страху задзелені-коміли.

— А отже,—кажу,—Матій день-у-ден у ямі, а йому нічого.

— На нього он тут готове місце. Не забавитися, небоже, прийде й він.

Я одебелів, просити зачав, бігме, Матію, аж плакав, та просив... ні та й ні.

— Дай,—каже,—спокій! Не я тут маю до розказу. Є вищі від мене, їх слухаю. Але от, щоби ти не гадав, що це вже ти бачив ціле мое царство, то я тобі покажу більше.

— То це ще не ціле? — скрикнув я в розпуші. Оглянувся назад... Боже моцний! Далеко, далеко тягнеться проклята штолбня. Покалічені спрашилища, потоплені, голodom, спужею, вогнем, хищрі синю

і всякими штуками поморені ріпники наповняли її. І це ще не всі! Мені затислося в голові. Я неначе в обморок попав.

IX.

Життя ріпників.

— Ну, дивися їй знай! — заговорила мені Задуха грімко над ухом. Я скочився. Кругом темно. Якийсь холод протягає. Я дивлюся, а це я вже наверху, в Бориславі. Так, то Борислав!

— Ну що? — питає вона. — Видиш? Пізнаєш, де ми?

— Пізнаю, — кажу. — Ми вже наверху, не в ямі.

— А видиш! І тут моя власТЬ велика. Ходи, я тобі покажу.

Ми ввійшли в якусь ніби хату, ніби шопу величезну. Крізь діряви стіни пягло холдом. Земля сира, мокрувати під ногами. На землі одно при другім тъмнотьменна людей. Не одного я видав давніше чи то при корбі або при млинку, чи то при вибиранню воску або при магазині, чи дебудь. Іх правдиві ріпники, що в яму лазять, не поважають ні крихкі, дивляться на них згори і величають „капцанами“. Було тут не мало дівчат і хлопців, немало старих бабусь і ділів, усікі люди були. Вони спали всуміш. Часом декотре крикне крізь сон, то знов друге довго закашляється.

Довго ми дивилися на них. Далі Задуха перша промовила:

— Видиш, скільки їх? Вони всі мої!

— Боже мій — крикнув я. — Всім їм тут загибати!

— Не скоріше, то пізніше. Коли хто до сіней увійшов, то вже й до хати треба. Це мої сіни. Але хіба ж вони дурно роблять, не заробляють нічого, чи що? Ось, бачу, цей старенький дуже щось стогне і крушняється, та бач, поприлягали йому руки: не може встати. Він лишенъ до завтра тут забавитъ. Але що він. І других не мало... Не поподовжатъ тут. Всіх заберу до себе. Ти кажеш: хіба дурно роблять? Я тобі кажу, що ще гірше ніж дурно! Не стільки здоров'я і сили вони тут пророблять (а ти й сам здоров знаєш, що й її пророблять немало, от хоч би й при корбі), — скільки спратята саме за свою заробленину.

— А то як? Чому так? — почав я допитувати.

— Ну, хіба не видиш, як вони тут сплять? Земля сира, холодно, душно. Як гадаєш, довго тут чоловік здоров буде?

— Що ю казати на таке? Не то чоловік, а ю худобина в такій норі швидко на нінашо зведеться.

— Слухай, як дишуть! — сказала вона. — Половина їх уже має сухоти, ніякий лікар не вирве їх мені! А ще ж, сам здоров знаєш, за цей нічліг вони мусятъ гарненъко платити із своєї заробленини! Ось розрахуй. Ті, що віск вибирають і ті, що при магазинах, беруть дено по шістдесят, а ті, що при корбі, по вісімдесят крейцарів. Так, чи ні?

— А так, — кажу я.

— Ну, виплатпа тижнева. На тиждень винесе заробленіна в одних три ринські і шістдесят крайцарів, других чотири і вісімдесят. Так чи ні.

— Та вже ж не як,—відказав я.

— А видиш! Ну, а за їду скільки ж платять тижнево? Щонайменше по тридцять крайцарів денно, за сім день винесе два ринські і шістпка. Нічліг, хотів і от який нуждений (а лішого, сам здоров знаєш, тут не допитати), по шістці від ночі, на тиждень сімдесят крайцарів. Так?

— Та так.

— Ну, відрахуй же те все, чи много лишиштесь?

— Та я,—кажу,—знаю добре ітой рахунок. Не раз мені він дався у знаки. У магазинників лишиться вісім шістпок, а у корбових два ринські.

— Ну, як гадаєш, чи то не дарма робота, тиждень мучитися у такім пеклі за вісім шістпок.

Ті слова були якісь такі і погрізні і жалісні, що я став і не знатув уже, що й казати.

— Ба, погди—почала вона знов.—Я числила 30 крайцарів денно на їду. А яка то іда? Сам бачиш, хліб тут дорожий, дорожчий як де. Пани бачать, що миру багато, то й тягнутъ. За 20 крайцарів на день ніщо одному хліба. Ну, а схопи він увечір після тяженкої утоми випити порцію горілки, схопи бодай два-три рази на тиждень з'їсти щось теплого, та й уже по грошах. Звісно, самим хлібом, а ще таким, який тут продають, не продихаєш. Ну що ж, видиш тепер, за що

ті люди роблять? За одно прохарчування, та ѹ то за нужденне! Та ѹ ще за ось які нічліги! Чи то заробок? Чи то життя?

— Ба,— сказав я по хвилі,—то магазинники так, а все ж корбові таки можуть щось дед-щось зложити. Адже ім що тиждень лишається чистого зарібку два ринські.

— Погди, небоже! — сказала вона. — А одже ѹ ти робив пї при корбі вісім неділь. Ну, скажи, багато ти наскладав. А ти прецінь повинен допепер мати вже 16 ринських. Де вони?

Мені, Богом а правдою сказавши, спидно стало.

— Ба,—кажу,—от чоловік то сяк, то так, то ѹ якось пропустив. Нема. З початку пан давав потроху денно, скільки було треба. Ну, дасть там на день п'ять шісток, а дасть і вісім, все ми-неться. Знаєш, то це чоловікові до сподоби припаде, то те, ну купи. А відтак пана десь не було. Щось тиждень приходилося брати на довг у Кирницького. Прийшла виплата, пішли усі гроші за довг, ще ѹ не стало. І так, видите, якось годі прийти до крайцара.

— А, видиш,—сказала вона,—куди воно йде! І ти гадаєш, що то лише тобі одному так? Ні, небоженьку! Ні комрий не має складаного крайцара. Давніше ще лучалися такі, але не тепер! Пізналися пани на тім, що як ріпники позапомагаються їх зарібком, загосподарують дома гарненько, то ні кому буде тут робити на них. Вони волять, щоби ви оставались в бідності, бо тоді в робітниках не буде недостачі, тоді ім ще ѹ друга користь:

більше робітників, вони менш платять! Написнеться люду багато, ну вони платню знижають. Найдутсья по стільки, більше не дам. А не хочеш, як хочеш. Людей багато. Найдутсья такі, що схочуть. А ти йдеш від одного до другого, і всюди те саме. Ну, і приходить тобі хоч голіруч, о голоді вертати, хоч найматися за стільки, скільки дають. Видиш, головна річ те, що всі з собою у змові. „Насамперед, — повідають, — так зробім, щоби ріпники не могли призбирати більше грошей, щоби не могли ніколи вийти з бідності!“ Ось вони позаводили шинків без ліку, стали ошукувати вас усілякими способами, виплачувати потроху, давати на довг, а відпак більше брати, ніж ви надовжили. Цю більше! Хліба стали менше довозити, його ціна підскочила. За мічліг казали платити по 10 крайцарів (а перше платили по 5), і так ось, як бачиш, довели до свого. Тепер усі ви в їх руках. Села бідні і бідніють щораз то дужче, бо її там орендарі та другі п'явки не сплять. Робітників плине у Борислав щораз то більше. От вони й плату зменшують. А все те їм у кишеню, як сам бачиш!

— Господи небесний! — аж скрикнув я, почувши те. — А в нас ніхто й не погадає, що воно так може бути! Нужда щораз то більша, ну, кажуть, карає нас Господь милосердний за гріхи наші. А воно ось куди йде.

— Туди воно йде, шуди! Ви дурні, гадєте: от піду, зароблю в Бориславі, запоможуся! Ех, голови недогадливі! Як коли б

панські руки вас могли запомогти! Ні, не поміч, а загибіль жде шут на вас! Бо зваж іще ї те! Всі робочі руки з сіл ідуть сюда. Ну, конечно, і поле ні кому гаразд обробити і газдівства допаніпрувати. Значить, іпи шут ітраїпиш здоров'я пусто під дурно, а дома за пой час уже йде нівортом.

— І це правда, і це правда! Господи милосердний! Пропаща година! — сказав я. — Ну, а нема ж ніякої ради на це? Нема способу, щоби вимотаїтися з тої сілі поганої?

Вона замовкла і мовчала довгу хвилю.

X.

Три способи.

— Є способи, — сказала вкінець. — Є три способи, небоже. А я не можу тобі їх сказати. Не моя властив. Думай сам, гайдай, може й догадаєшся. Я тобі ще лиш одне скажу. Не надійся, що „дастив Бог, ліпше буде!“ Оті видиш, перше пі, що в ямах робили, брали по п'япнадцять шіснок. Тепер і їх намножилося. Не пишають на смерів, на небезпеченстві. Лізупів. Ош пани вже їїм плату знизили, і при шіснки урвали.

— Хіба не лиш мені одному — спипав я.

— Тобі першому, інешпер уже всім. У них така змова. Що один, іш ї усі! Утікай же відси, небоже, утікай! Тут тобі добра не діждати. І другим відраджуй.

— Ну, але де ж мені обернутися?

— Куди хочеш. Іди на службу, працюй. Мало ї там добра, та все ж принаймі для свого чоловіка робиш. Не запомагаєш ворога. А інешпер мені час іппи. Бувай здоров!

Вона щезла, я пробудився, і як бачите, очутився між вами...

— Ну, як же вам здається? Правда, диво дивне. Але, бачиться, правда, коли ось і ви кажете, що вже всім вам платні урвали! Що ж будем починати? Ні, ти Матію не смійся! Гарячка чи не гарячка, а все ж мені видиться, та Задуха, чи хто там вона була, і слова не збрехала. Я тебе не держу, роби, як твоя воля, але я би вже не поліз у яму, щоби ти мені не знапти що давав. Волю поправді ле в службу йти, а тут не лишуся!

Лиш одне мені з диву не сходить. Що то за способи вона думала! Три, каже, способи! Гадай, може догадаєшся! Та що, коли бо чоловікові у голові, ніби довбнею забив! Гадай! Силуйся, скільки хочеш, нічо на гадку не йде! Доки вона до мене говорила, то мені все та'к виділося ясно та розумно, а самому погадати ані руш! Ех, біdnіст' наша, біdnіст'! Чужі діти до шкіл ходили, а я мусів громадську череду пастки, щоби голодом не мліти!

— Що, Мариню? Чого така сумна сидиш? Йой, як ти змарніла! А я перше й не додивився! А що? Ходім обое відсі! Хай западеться та погань! Волимо її як бідувати, як маємо тут за нізащо здоров'я дороге тратити! А ви, товариші, що на те? Задалися над тими трьома способами? Гадайте, гадайте, в щасливу годину! Чень Бог допоможе стрясти з себе ту недолю тяжку,—ті панські пуша!

РІПНИК.

I.

— Іване, Іваночку, соколе мій дорогий!
— Чого хочеш?
— Та бо ти такий тепер гострий,
непривітний якийсь...
— Говори, чого потребуєш?

Осінній вітер шумів і свистів по вузьких
вуличках Борислава і розмітав мокру
глину, свіжо за дня видобуту з ям. Ніч
була темна.

— Ну, доки птур буду чекати на твою
бесіду? Говори, чого викликала мене сюди
на вулицю в такий вітер?

— Я хотіла поговорити з тобою так...
як давніше бувало... знаєш, у селі.

— Отто! Знайшла час і місце! Говори
швидше, чого тобі треба! Не бачиш,
я весь промерз.

— Бачу, бачу! — Ї голос дрижав і вся
вона промерзла далеко гірше від Івана.—
Іване, ти, бачу, вже не любиш мене...
бодай не так, як давніше.

— Га, га, га! По чим так міркуєш?
— А та Ганка круголиця... Ти з нею
що вечір водишся...

— Іу ішай тебе! Я з нею!... Сама за мною бігає. Хіба ж їй забороню, коли сама пягається за мною?

— А мені пощо забороняєш?

— Е, ти все себе сунеш наперед! Чого тобі треба? Хиб є тобі чого? Скажи, ти знаєш, я ніколи не відмовляв тобі помочі в нужді.

Дівчина зіпхнула.

— В нужді! Боже, якби ти бачив мою нужду!... Та що там... Одного мені бракує, Іваночку.

— Чого?

— Тебе.

— Адже ось бачиш мене.

— Та що з того! Коли серце твоє до мене не горнептиться! Коли ти забув мене, не любиш мене! З тобою я б ніякої нужди не боялася. Для тебе б усяке лихо перенесла...

— Еп, дурна ти,—перервав її Іван,— дурна та їй годі. Гадаєш, що я за Ганкою гину, а мені Ганка їй не в голові.

Попім зблишивши до неї і пригорттаючи її до себе, він додав м'якшим, тихішим голосом:

— Не бійся, Фрузю! Я тебе не забуду! Тямиш, як я присягався тобі, там, під липою! Пан Біг це чув і він мені свідок. Ще трохи по-перпімо обое... Хіба ж я не знаю, що тобі важко? Алеж бо їй мені не легко. Ще пару тижнів... Але тепер заспокійся. Час до хапи. Ти вся прусиша, ти промерзла... Ходи зо мною сюди, до шинку. Ходи, обігрієшся. Адже тобі далеко до нічлігу.

— Та бо я...

— Нічого не балакай, ходи!

І він майже силоміць зашяг її до шинку, в котрім було повно народу, робітників і робітниць, повно гамору, задухи, сопуху від зароплених сорочок та полотнянок, голосного реготу і запаху горілки. Ніхто не звертав на них уваги. Обое сіли коло столу, близько печі, а Фруяз цікаво поводила очима довкола, чи нема в шинку Ганки, її найпляжчого ворога, її суперниці в Івановім серці. Ганки не було і вона відіпхнула свободніше. Випивши чарку вишнівки і обігрівшися, вона говорила весело, згадувала село і знайомих, а вкінці, прихиливши Іванову голову до себе, прошептала:

- А в мене новина.
- Яка новина?
- Надіюсь гостя.
- Гостя? Якого?
- Ану, вгадай.
- Я? Відки я маю знати, хто до тебе в гості наладився?
- Повинен знаєш.
- Повинен? Тьфу, а це що за гість такий?
- Ах ти недогадливий!

І вона потпоргала його за вухо, всміхаючись.

— Це ж дитина! Твоя дитина, Іван!

Вона силкувалася вимовиши ці слова свободно, весело, але її не стало духу, ані голосу. Серце забилося, запрішалося в грудях. Вона знала, що від цого, як прийме Іван цю звістку, залежить дуже багато, може навіть ціле життя її. І вона, відколи почула себе матір'ю, найдаужче

боялася цеї хвилі, коли їй доведеться сказати про це Іванові. Що то скаже він? А тепер, коли слово реклося, вона сиділа бліда, залякана, мов винувата якимсь тяжким гріхом, мов ждала від нього якогось спрашного присуду.

А Іванові немов зовсім, зовсім байдуже. Він відвернув голову, підняв очі до стелі і почав потихеньку свистати, а потім, зирнувши на Фрузю, запитав її мов знехотя:

— Ну, що, вип'єш іще порційку?

— Ні, не хочу, — відповіла дівчина ледве чутно.

Іван замовив собі склянку пива і не говорив нічого. Вона сиділа, мов нежива. „Все пропало! Все пропало!“ — вертілося в її голові. — „Він не любить мене! Ось тут покине в тім пеклі, в тій баюрі!“

В шинку гуділо і клекотіло. Їй зробилося душно, немов щось спискало груди. Вона встала.

— Ідеш уже?

— Іду.

Він не рушився з місця, не просив її підождати, а все ще вдивлявся чогось у стелю. У Фрузі закрутилися слізи в очах, але вона ٹиломіць проковпнула їх.

— Добраніч тобі.

— Добраніч.

На вулиці вішер ухопив її в свої холодні обійми, погрів поли її кафтану, сипав їй у лицє грудками глини, але вона не чула нічого. В її серці було ще холодніше, ще темніше, як у бориславськім закоулку.

II.

На самім кінці Борислава, на пустій голотечі стояв великий магазин, де складали земний віск, видобутий із ям, власність хазяїна Лінденбаума. Це будинок великий, дерев'яний. Довкола нього повно ям, а попід стінами навалено купи „лепу“—сірого илу, видобутого з ям. Тільки вузькі спежки, попротирані тащками, снуютьсья з усіх боків поміж тими горбами до брами магазину.

Позаду, напроти брами магазину жив сторож у двох добудованих цюпках¹⁾. Ця добудова майже зовсім була схована між високими купами лепу, так, що сонце рідко коли й заглядало крізь вузькі віконця до середини. Сторож був удівець, діти, які мав, пороздавав людям на виховок, а бажаючи заробити дещо більше понад те, що платив йому Лінденбаум, віднаймав одну цюпку на нічліг робітницям, а сам вдоволявся одною—і так він мало що й спав уночі, мусів варпувати, бо поліції в Бориславі іподі ще не було.

Вже пізно вночі. Тісна, брудна і аушна цюпка наповнена робітницями. Стіни голі, ледве побілені вапном по дошках, на одній наліплоно якийсь образок і кавалок дзеркала, в однім куті тапчан збитий з трьох дощок і прикритий сінником па плахтою, а край вікна маленький споличок на трьох високих ногах—бо вікно високо. Ось і все, що можна було добачити

---

¹⁾ Цюпа, цюпка — маленька; темна кімната, конура.

в хаті. Ані печі, ані кухонної посуди, ані постелі, ані скрині. На папчані не було нікого, та зате на помості набито, мов селедців у бочці, якихось людських істот, що голосно, важко дихають, але в супінку, який споіль у хаті, подібні до одної простеленої по долівці верстви брудного шмаття, свинок, хусинок та чобіт. Це нічліг робітниць. Баби, дівчата, молодиці, копірих із далеких спорін приганяє сюди недоля, напомивши через день груди і руки при корбі або при вибиренню лепу з киблів ша воску з-поміж глини, тепер лежать покотом на холодній, дерев'я ній підлозі, кулак під головою, стулени одна до одної, раз задля недостачі місця, а по-друге — пак буде тепліше.

Їх лиця пожовклі з нужди, їх руки немов обросли глиною і земним воском, їх одіж, то позашване лахмання, що ледве-ледве держиться на тілі. Старі, недугами ша грижею поорані лица, лежать обік молодих, що ще не спратили слідів красопії, хоча цвіт їх уже зв'ялила передчасна тяжка праця і нужда і розпуста. В хаті тихо, ішльки десь-колись кошра сонна скрикне і розмахне руками, інша пробур'яче якесь прокляття, або крізь сон обійме сусідку — їй певно сниться, що обіймає коханка. Та найрухливіше спиться стара бабуся — колись чільна господиня в селі, а нині малоощо відмінна від жебрачки. За днія з неї роботи небагато, сили в спарих костях нема й за дішину, от хіба сидить у куті кошари ша перебирає леп, видобутий із ями. За те їй плають три шісники ленно, вона й за це

Богу дякує. Але за те вночі вона немов оживає. Здається, що тоді воскресає в її душі ціле життя, проведене в кращих відносинах. Вона захриплим голосом муркоче своїй дівочі, давно забуті співанки, потім торгає на собі курмання, немов поправляє свої вбори перед дзеркалом; потім пишно похитує головою, немов бесідує з давніми сусідками і хвалиться новими коралами; то знов поцмокує губами—смакує гріпу з медом горілку. А там підуть якісь прокляття, важке хлипання, споганання і знов відривки пісень—і так цілу ніч. Не раз її сусідка збудиться від тих її снів, заклине і штовхне стару в бік, щоби спала тихо, але це не помогає нічого. Стара пробудившися нічогісінко не тяжить, що її снилося, а тихо спати не може.

На маленькім столику під вікном палахкотить свічечка, уліплена з жовиного, нечищеного земного воску. Мигтить її світло і блімає нерівно, кидаючи непевні блиски на сонних робітниць. Край столика сидить похилена дівчина—одинока людина в цілім будинку, котрої не береться сон. Її сумне, тужливе око слідить за біспірими рухами голки. Вона шиє сорочину—малесенку-малесеньку,—шиє пильно по почах, бо вдень інша робота.

— Мовив, що Ганка їому не в голові—снує вона невеселі думки.—Може це і правда. Ба, алеж такого не мовив, чи любить мене, чи ні. Та її пощо мовити? Хіба я сама не бачу? Ні, не любить він мене, не думає про мене! Він забув свою присягу, хоч словами її згадує її.

Що слова? Вітер та й годі. А Пан-Біг з неба не злізе, палицею бити не буде. Так він думає собі і певно в кулак сміється з мене. Сміється з дурної, що задля нього покинула батька, матір, хату, що віддала йому свою добру славу. Все, все я віддала йому, покинула задля нього! А тепер, коли вже нема що більше взяти з мене, я йому непотрібна, ненависна!

І в її очах знов закрутися словози, та тепер вона не зупиняла, не ковтала їх і вони полилися рясними капками на її шитво.

— Боже, Боже! За які гріхи ти так тяжко покарав мене? — проспогнало її змучене серце.

Голка зупинилася. Фрузя, сама не знаючи чого, вдвівлялася в полум'я нафтівки. Синій дим піднімався поверх полум'я і стояв густим туманом під стелею. У неї боліла голова. Надворі свистав вітер, віяв крізь шпари до хати і обдавав її холодом.

Фрузя виплакалася і їй зробилося легше.

— Ні, він любить мене. Я би вмерла, якби він перестав мене любити. І що ж я йому зробила такого, щоби мав забути мене? Та ѹ що я зробила би без нього з маленькою дипиною, котра незадовго прийде на світ, з тим непрошеним госплем, перед котрим не можна замкнути дверей?

Правда, Фрузя не знала також, що буде робити з ним, з Іваном, коли появиться дипина. Адже ж бачила, як він сквасився і відвернувся, почувши, що вона надіється дипини. Знала, що грошей у нього нема, що він день-у-день на роботі і для неї

самої не лишається ніщо, крім шпигалю, Вона бачила це все ясно ще перед годиною. коли скуливши і цокочучи зубами, йшла з шинку до цеї хати. Але тепер вона не думала про це. Їй було страшно думати про це і як той, що потопає, хапається за пруттик, за спебелину, так вона вхопилася за ту думку: коби він любив мене! Коби він був при мені! З ним мені нічого нестрашно; він на все знайде раду!

Вона самохіть дурила себе тою думкою, вмовляла її в себе і тепер була майже певна, що все воно так і буде. Мусить бути! Хіба би Бога над ними не було! Адже вона не даром покинула за для нього батька її матір, недаром набідувалася так багато! Адже він не даром обіцював їй, що ще трохи побідують, а потім усе буде добре, все лихо минеться. Що він задумає зробити? Вона не могла догадатися, але чула, що їй на серці робиться весело, легко, мов тій травці, що на весну з-під снігу виколюється на світ.

Вона вдивлялася в нафтівку, що вже ось-ось доторяла і не світила, а димилася і наповнювала всю хатину чадом. Серце Фрузі билося живо-живо. Їй здавалося, що голка в її руках літає швидко—корба крутилась легко, скоро. Втоти, холоду ані сліду. Музика грає, блищить щось, мов довгий, сонячний шлях посеред зеленого жита. Лоскоче щось, мов дотик м'яких, любих рук... Її голова похилилася на стіл і вона заснула.

А здалека, від Борислава доносив вітер глухі окрики і співи. То кричали і співали

ріпники, вийшовши з шинку. А між усіма голосами найсильніший голос Іванів виводив:

А я тебе, моя мила, не покину,
Положу тя на ліжечко, як дитину.

III.

Вранці Фрузя прокинулася швидше від інших робітниць. У неї боліла голова, її кидало в дрож, млоїло внутрі, але вона їй не думала про це. Умившися швиденько, вона побігла до шинку, де мала заплачене на цілий тиждень наперед снідання — горячим гарячого молока і кусником хліба. Але їда не йшла її у горло. Насилу випивши молока, вона взяла хліб за пазуху і побігла. Куди? Вона їй сама не тянила гаразд. На роботу ще було завчасно. Їй хотілось побачити Івана, але вона знала, що ледве чи знайде його на вулиці, а де він почував цими днями, цього не знала. І ось вона йшла навгад, чалапаючи по густім, липкім болоті, кулячись від вітру, бажаючи втромою і рухом заглушити неспокій, що бушував у її серці.

Борислав починав оживлюватися. Із темних нор, із затхлих, душних та тісних халабуд вилізали брудні, заспані люди. Вони починали день прокляттями і сваркою, не мившися і не хрестившися тяглися до шинків, а відси, випивши по келішкові горілки, закусивши сухим хлібом і взявши за пазуху також сухого хліба, шрохи ковбаси або головку часнику, ішли на роботу. В кошарах де-де телен'кали дзвоники, кричали касієри, скрипіли корби.

Серединою вулиці пяглися вози з дровами, з мішками бульби, з хлібом і іншою по-живою. А понад усім тим сіре, насуплене небо думало якусь понуру думу, а здалека зеленів високий смерековий бір на склонах Діла.

Чалапаючи вулицею, Фрузя бігала очима по всіх закутинах, заглядала в отворені двері шинків, у знайомі кошари, але Івана не було ніде. На закруті, недалеко гостинниці Кирницького, що була головним осередком робітницького життя і нічних гулянок, вона здібала Ганку. Це була дівчина з того самого села, що Фрузя й Іван. Здорова, червонолиця, з витріщеними очима і грубими губами вона була правдивим силачем супроти худої, помарнілої Фрузі. Несучи на коромислі коновки з водою, вона твердо ступала по розмоклій глині босими, червоними ногами. Її чорні коси були обвипі довкола голови, а чорні, бліскучі очі сміялися здоров'ям і силою, котрої, видно, ніколи не підгризав червак ніякої внутрішньої гризоти. Це була одна з тих грубих настур, у котрих душі не доколупаєшся. Хоч у бідності і в тяжкій праці, вони не знають властиво біди, не знають того горя, яке пливе з несповнених бажань, з незаспокоєного чуття, з незгоди між волею і силою. Вони, здається, сопворені для тяжкої праці, як віл до ярма; їх горе починається аж поді, коли не стане їх, звичайно залізного, здоров'я.

Фрузя ще здавна не любила Ганки, а тепер, коли бачила, як Іван при цій робитися веселим, жартуючим, панцює з нею,

вона ненавиділа її з цілого серця. Вчорашні Іванові слова, що Ганка сама тягається за ним, мов окріп заклекотіли в її серці.

— Слухай ти, Ганко,—сказала вона, не вітпаючися і підходячи близько до неї.

— А чого тобі від мене треба?

— Ти у Кирницького на службі?

— А так, уже четвертий день.

— А був там мій Іван учора?

— Твій Іван? Який твій Іван?—з наругою промовила Ганка.

— Сама знаєш, який!—мовила Фрузя, душачи в собі злість.

— Такий він твій, як і мій. Навіть мій більше, бо тебе не хоче й на очі бачити, а зо мною йому весело.

— Брешеш, помийнице!—крикнула Фрузя.—Брешеш, брешеш! Не смій мені волочитися за ним! Він сам казав, що ти за ним волочишся. Слухай, коли я тебе ще раз побачу з ним, то тобі очі видеру.

— Дерися по спінах ти, опудало! Чого ти мене чіпаєшся?

— Не смій! Не смій!—кричала Фрузя, ледве дишучи.—Не смій мені баламутити його!

— Отже посмію і що мені зробиш? І вчора я була з ним і сьогодні буду і коли мені схочеться, то буду. А ти хоч трісни зі злости, то мені байдуже.

Фрузя, не тямлячи сама себе, кинулася на Ганку з кулаками, але ця лише раз замахнула коновкою і обілляла її цілим валом води.

Зареготалися ріпники, що купою стояли на вулиці і слухали цеї голосної розмови двох суперниць.

— Добре, Ганко! Скупай її! Нехай не буде така гаряча! — кричали одні.

— Ану, Фрузько, хап її за коси! Як вона тобі сміє парубка відбиваний? — підривували другі.

Фрузя сама себе не тямила зі спіду і з пересердя. Вона була вся мокра і тряслася з холоду, але проте пересердя взяло верх. Вона кинулася на Ганку і вхопивши її за коси, почала торгати і бити. Ганка, все ще держачи коромисло з коновками на плечах, хвилю була безпомічна, не знала, чи держати коромисло, чи боронитися. Та швидко надумалася, пустила коромисло і вільною рукою вдарила Фрузю в груди так сильно, що ця відразу звалилася з ніг і пустила її коси.

— Га, га, га! — реготалися ріпники. — От дівка, як жовнір! От так її!

— Іване, — кричали інші на Івана, що власне йшов із шинку. — А ходи но сюди! Побачиш комедію.

— Та що там? — мовив Іван.

— Ходи, тут дві лівчині із-за тебе мало собі віку не вкоротяте. Ходи, хоч подивися! От то щасливий парубок, що дівки за нього б'ютися.

Іван наблизився і зараз порозумів, що діється.

— Ганко, — мовив він грізно, — що ти робиш?

— Ади, — закричала Ганка. — Оце опудало чогось мене чіпається. На дорозі мене перейшла та її публіку з мене робить.

Фрузя, ледве дихаючи, піднялася з землі. У неї боліло в грудях, дух запирало.

— Іване,—промовила вона.

— А їди собі до дідька,—буркнув Іван.
—Чого ти лізеш до мене, ще й на вулиці
публіку виробляєш? От іди та переберися,
ади, ти вся мокра.

— Це я її хлюпнула, щоб її залляти
оту широку хавку,—насміхалася Ганка.—
Нехай на другий раз знає, як мене зачі-
пати.

І вхопивши коновки на коромисло, вона
 побігла геть. Так само Іван, плюнувши з
пересердя, відвернувшись і пішов разом з ін-
шими ріпниками до своєї роботи. Фрузя
лишилася сама. Вона вся трептіла, чула
себе безсильною, нещасною, самою на всім
світі. Пошо її жити? Адже тепер їй усе
ясно, тепер нема ніякого сумніву, ніякої
надії. Не знаючи як і коли, вона зайдла
до своєї кватери, скинула з себе мокру
одіж, передяглась, але замість іти на ро-
боту, лягла на своїм тапчані і лежала,
злегка стогнучи. В будинку не було нікого.
Вона чула спрашений біль голови, спра-
шенну втому в цілім тілі. Її палила спрага,
вона ледве-не-ледве зволіклася з постелі,
принесла собі води, напилася і обвila
голову мокрим рушником. Лягла потім
і заснула.

IV.

Вечером того дня Іван вступив до Кир-
ницького на склянку пива. Ганка поста-
вила перед ним замовлене пиво і пішла,
не кажучи й слова. Іван також не зважав
на неї і, п'ючи пиво, звільнена сидів і не то
дрімав, не то думав щось. Ганка кілька
разів проходила повз нього, зиркала з-під

лоба, видно було, що хотіла би зачепити його, але не зачіпала. Аж коли Іван замовив другу склянку, вона, ставлячи її на столі, промовила їдко, знехотя:

- Ну, а де ж твоя totma?
- Яка totma?
- Ну, твоя наречена?
- Моя наречена? Не маю ніякої.
- Говори, бреши! А Фрузька що? Вона поводиться вже не як наречена, а як твоя жінка. „Не смій мені моєго Івана баламутити!“

— Ха, ха, ха! — засміявся Іван, але силувано, як то кажуть, на кутні зуби.

— Скажи їй — говорила Ганка швидко і гнівно — нехай мене не зачіпає. Я не її помийниця! Я не її півладна. А як мене ще раз зачепить, то я не буду дивитися на її пісну фігуру, але розпосочу, зуби виб'ю, нехай знає! Розумієш?

— Та відчепися ти від мене! — мовив Іван. — Говори їй сама, що їй маєш сказати. Це між вами рахунок, а мені дайте чисту годину.

Ганка відійшла. Іван сидів і пив пиво. Та ось до шинку прийшла ціла ватага ріпників. Побачивши Івана, вони почали жартувати з нього:

— А! Іване! Чуємо, що покидаєш Борислав.

— Я? Ані мені сниться.

— Що женишся з Фрузею і йдеши на її отцезію.*)

— Чи ви подуріли?

*¹) Опцезія — башкірське господарство; їти в опцезію — пристрати в прийми.

— Та щи сам, видно, вдурів, коли хочеш вільне бориславське життя проміняти на життя вола в ярмі.

— Хломці—скрикнув Іван, роздрібнований цими словами, і гринув склянкою до сиюлу.—Гунцвон¹), хто мені це говорив!

— Та ми не від себе говоримо. Нам так оповідали щі дівки, що ночують з півою Фрузею. А ім вона говорила, буцім що все вже між вами умовлено.

— Чи спеклася дівка? Що між нами умовлено? То правда, що вона кілька разів товкла мені, щоб я покинув Борислав, а я, щоб спеканися її, сказав їй раз: ша добре, добре, ще пару тижнів заjdimo, а потім якось що буде. Та ї тільки всеї розмови було.

— Га, га, га!—регощалися ріпники.—Добре щи сказав її! Пару тижнів заjdimo, а потім якось що буде. Ош так, то й але! А за пару тижнів буде ще саме святе, що й тепер є.

— Ну, іпа певно. Адже Пан-Біг не прийде ща не зробиш чуда ані для мене, ані для неї. Адже знаєш, що у мене своїх сина-ків-маєнків нема; що зароблю, ще й маю.

— Ну, Іване, а було колись,—закинув хтось із купи, що близче знав Іванові відносини.

— Е-е-е! Чи одне що було ща й з водою поплило!—мовив Іван, махнувши рукою.—Що мені з того, що банько був баач на все село? Я з того нині що маю?

¹) Гунцвон—лайка, собачий син.

— Хіба оскомину! — крикнув хлопець з гуршу.

— Рація! Хіба оскомину. Але оскоминою ніхто сипій не буде. Ну, а Фрузя що має? Вона що ніби говорить, що вона за-для мене покинула баптівка і прийшла сюди, але я ще знаю ліпше. Покинула, бо мусіла, бо дома шісно, у баптівка ще дві дівки, треба їх заміж віддавати, а тут нема з-за чого. Всього маєшку два прути¹⁾ поля ша й ша хапчина. То ще з прушком поля дівку хтобудь візьме, у кого є свого прохи, ша й ще коли дівка здорована і добра до роботи. А вже як на шрьох ділчини, то на шаке ніхто й не подивиться. А ще коли дівка шака, як гусяче повіння, ні до охопи, ні до роботи, як оша Фрузя. Ну, що з неї за робітниця? Десь при багатстві, якби тощо вбрав, якби на тощо хухав, як на ділчину, то може би й було до людей подібне; а при бідності, на зарібні руки взяти ша оженившись з таким, то ліпше прив'язати собі камінь до шиї, ша в вир з берега.

— Та ю правда, правда,—говорили ріпники, вже не жаршуючи.

В тій хвилі з-за великої печі, що стояла в куті шинкової кімнати, висунулася бліда, скулена поспапів, що сиділа шам уже кілька хвиль, всунувши до шинку запилінними дверми з сіней і неспоспірежена ніким серед гамору і піяшки. Це була Фрузя. Вона тряслася в лихорадці, її очі блищали, уста були майже зовсім

---

¹⁾ Прут—кусочек поля вузенікий, як патик (прут—патик).

білі і потріскані від гарячки. Непевним кроком вона, пропискаючися поміж ріпників, вийшла на середину шинку і, зупинившися перед Іваном, поклонилася йому, досягаючи рукою землі. Всі застихли і зиралися на неї.

— Дякую тобі, Іване,—прошовила вона, —дякую за те, що ти хоч раз сказав широ і по правді те, що думаєш. Тепер я знаю, яка передо мною дорога. Не бійся, я тобі більше не перейду дороги, не докучу тобі, ані не докорю. Жий собі, як сам знаєш і нехай любі Бог помагає.

І вона ще раз поклонилася йому. Іван сидів за сполом, мов на шерню.

— А те, що ти клявся та присягався мені, що візьмеш мене, відкупиш свій ґрунт, будеш знов господарем, нехай це Бог забуде. Я тепер знаю, що ти брехав, але донині я вірила тобі. Тільки ще ти неправду сказав, що мій шато сам нагнав мене до Борислава. Це ти брешиш, пе-боже. Тато навіть не зінав, де я поділася. Ніхто не зінав. Тільки я знала та їй Бог, що подав мені цю думку, певно за якісь тяжкі гріхи. Але коли я почула, що ти тут хорий, що лежиш у пустій, холодній буді, що через день нема тобі кому раз води подати, тоді щось шибло мені в серце: „Адже ж ми любилися обоє. Адже ж по мій наречений перед Богом, хоч не перед людьми“. І я зібралася і пішла сюди. Бог, видно, понребував на щось моєї муки, бо відмірив мені її повну мірку. А ти пині досипав з чубком, пересипав через край. Дякую тобі ще раз. Бувай здоров!

І вона вінреше поклонилася йому і вийшла.

Рішники мовчали хвилю після цєї несподіваної пригоди. Але швидко опряслися від зворушення. Посипалися грубі, цинічні жарпі.

— Ади, оса, як жалитъ!

— Та що холера, не дівка.

— В роботі чоловікові не поможе, а своїм язиком і своїми слізами серце злопочитъ.

— Ну, оженися з такою, то маєш гонсовий шпиталь дома.

Тільки Іван мовчав і сидів, понуривши голову.

V.

Вийшовши від Кирницького Фрузя, не зупиняючися, почалапкала вулицею, сама не знаючи, куди і пощо. Було холодно, темно, дрібний дощ сік їй просію в очі, вулиця розмокла і розіпалапана, була радше одною великою баюрою, ніж вулицею. Фрузя йшла, насилу витягаючи чоботи з липкого болота, насилу переводячи дух. Її пекло щось у грудях, але на очах не було сліз ані в голові думок. Тільки неясне та непереможне почуття: генів відси! шікапи! сховатися! — гнало її наперед. Сховатися, але де? Перед ким? Вона не розуміла того, що її хотілось сховатися перед самою собою, перед власним болем.

Не пройшла й сто кроків, коли обік неї де не взялася Ганка. Відки вона взялася? Мабуть чувши Фрузину бесіду і бачучи, як вона сама вийшла з шинку, Ганка

зібралася незамітно і незамітно вибігла ій наздогін. Вона так несподівано вчинилася обік Фрузі, що ця, зирнувши в бік, аж злякалася, побачивши її, скрикнула і перехрестилася. Ганка засміялася спиха.

— Злякалася? — мовила вона. — Не бійся, це я, Ганка.

— Чого хочеш від мене? — ледве промовила Фрузя.

— Нічого. Іду собі вулицею. Хіба не вільно йти обік тебе?

— Але тобі сюди не дорога?

— І тобі ні. Адже до своєї кватери ти повинна була йти в протилежний бік.

— Мені все одно, — мовила Фрузя.

— Ну, а мені туди треба, — мовила Ганка. Хвилю обійшли мовчки. Кругом було пусто, тільки з шинків чути було крики і співи, та чорний велетень Діл шумів і спогнав під осінню негоду.

— А що, напішпикав тобі під ніс твій Іван? — промовила злобно Ганка.

— А ти тому й рада!

— Я? Мені байдуже. Я це дівно знала.

— І що знала?

— Те, що ти почула тепер. Що Іван не любить тебе. Що він дурить тебе і не лумає женихися з тобою.

— Він сам тобі це говорив?

— Ну, а хто ж би інший?

— Значить, він любить тебе?

— Мене? Або я знаю. Мені байдуже.

— А пощо ж ти заскакуєш коло нього, чіпляєшся його, як ріп'ях кожуха?

— Ха, ха, ха! Ані мені сниться. Він сам підлещується до мене, говорить мені всячину, але я розумію це все дуже добре.

— Обоє розуміється, як лисі коні,— з погордою мовила Фрузя.

— Це ѿй найліпше. Я знаю, що коли він підлещається до мене, то має в тім свій інтерес, а він знає, коли я до нього зути сушу, то це не з великої любові, а також задля якогось інтересу.

— Тьфу! — з обуренням сплюнула Фрузя.

— Плюй, не плюй, а я кажу, що так ліпше. Ти з великої любові дійшла до того, що тепер ідеш кудись на зламану голову, а я собі сипа, здорована і вдоволена. І йому також не зле з пим.

— Йому?

— Ну, певно. Адже ти сама бачиш, що зо мною він веселий, розмовляє, жартоує, співає, а з тобою все кваситься і сердититься.

— Ти вчарувала його. Дала йому якесь дання.

— Ні, небого! Не я вчарувала його, але ти дурна та нерозумна. От що! Не вміш обходиться з парубками. Ти причепилася до одного та й думаєш, що лиши спілівки світу, що в вікні. Ха, ха, ха! Якби ти знала, як інші живуть! Як собі дають раду! Щоб я сохла та плакала за ним? О, не діждав би він цього! Нехай він сохне за мною!

— Коли ж бо я не можу.

— А не можеш, то сама на себе нарікай, а не говори, що я вчарувала його. На що мені чарів? Він і без чарів цеї ночі буде очуввати в мене.

Фрузя при цих словах навіть не скрикнула, тільки вхопилася рукою за серце, захипалася і була впала на землю,

якби Ганка не була вхопила її в свої обійми.

— А тобі що? — скрикнула вона в першій хвилі. — Фрузю! Фрузю!

Але Фрузя не озивалася. Її голова звисала через Ганчину руку; вона була мов нежива.

— От шобі на! — пробуркотіла Ганка, держачи зомлілу дівчину на своїх руках мов сніпок соломи. — Чи зомліла, чи зовсім по ній?

Вона прихилила голову вниз і слухала.

— Не дихає бідочка! І що тут робити з нею? Чи кричати, може би хто прийшов та поміг отверезити її?

І Ганка кинула оком довкола себе. Було темно, хоч око виколи. Вони зайдли були в якусь бокову вуличку. Довкола не було ні хапи, ні щинку, ні навіть кошар, пільки високі горби лепу по обох боках. Випріщивши добре очі, Ганка пізнала, де вони. Це було місце, де колись почали були перший раз копати ями. Але вичерпавши кип'ячку, позакидували ті ями; робота перенеслася в інший кут, а тут полішалися лише купи лепу і пусті ями, одні позабивані дошками, інші так таки й полишенні або наповнені водою.

— І який дідько почue мене тут при вітрі? — муркотіла Ганка, все ще держачи Фрузю на руках. — Та ѹ що я вдурила, щоби тверезити її? Кину біду ось тут на серед дороги, нехай сама тверезитися! Али, яка прудка! „Помийниця!“ — каже до мене. За коси чіпає! Ах, ти гусяче повітря! Я шобі покажу, з ким ти заходиш собі.

Скажена злість закипіла в Ганчинім серці. Вона ще раз озирнулася, надспавила вуха, а не бачучи нікого, нараз мов собака скочила з дороги, вилізла на купу глини, все ще несучи наперед себе зомлілу Фрузю, потім ще раз озирнулася; обережно злізла вниз, у лійковату долинку котрої осередком була яма. Мащаючи ногами, вона дійшла до цямрини. Яма була забита двома дошками, але одну хіпось відломив. Ганка наляпала руками отвір, шарпнула сильно другу, давно перегнилу дошку, прибішу до цямрини двома цвяхами, відерла її, а потім уставившися добре ногами на краю цямрини, похилилася, спустила леген'ко зомлілу Фрузю зі своєї руки і комітъ головою впусшила її в темну пашу ями. Яма була майже до самого верху повна води, пак, що Фрузя і дуже й бовпнулася і тихо, без голосу, мов грудка глини, пішла на дно.

VI.

— І де ти, Ганко, волочишся спілький час? — grimала пані Кирницька, коли Ганка за якої півгодини, вся мокра, запалапана і бліда, як труп, прийшла до кухні.

— Та де волочуся? Опі ходила по воду.

— Та брешеш, бо коновки були в сінях.

Ганка не пробувала далі брехати, але вибігла з кухні, вхопила коновки і побігла по воду. Пані ще трохи поворкотіла, та й перестала сердитися. Що їй шам до того, куди волочиться Ганка! Вона знала, що сяк чи так, а служниця в Бориславі не вимпимає, щоб не волочитися.

Було вже ге́нь по півночі, коли ріпники, п'яні і веселі, виходили від Кирницького. Вони йшли лавою посеред вулиці, регочучись, говорячи голосно, співаючи. Тільки Іван був якийсь не свій. Він мало пив цього вечора, все силів насовинись, ніби думав щось, а власніво шуманів. У його серці піdnімалося щось мов жа́ль за змарнованими молодими літами, за спраchenою батьківчиною, котру він прогайнував, закошиувавши ледачого бориславського життя. Фрузині слова премішили в його серці важким локором і відобрали йому охоту до їди і до пиття, до жартів і до пісень.

— Іван спрашивив смак сьогодні — жарпуввали з нього товариші і відспоронилися від нього.

І тепер він сам, мов без піями, йшов позаду інших, коли нараз Ганка вхопила його за руку. Іван аж здригнувся, тим більше, що в пітьмі не міг розпізнати, хто це присікався до нього.

— А гій! А це хто? — скрикнув він.
— Це я, Іване! — прошептала Ганка.
— Ти? А тобі чого треба?
— Ти гніваєшся на мене?
— Я на тебе? За що?
— Бігме, я нічого не винна, — швидко, з якимсь гарячковим поспіхом шептала Ганка, не випускаючи його руки зі своєї. — Та пощо би я зачіпала її? Вона сама зачепила мене, розпочала сварку, а далі кинулася на мене. Ну, кажи сам, що я мала робити?

— Та чи я тобі що говорю — нерадо відповів Іван.

— Іваночку,—говорила далі Ганка скоро, задихавшись,—який ти добрий! Так ти не гніваєшся? А чого ж ти такий сумний? Такий у шинку сидів, як сам не свій? Ну, скажи мені?

Вона йшла обік нього, держачи його за руку, тулячися до нього, мов боялася самоти і пітьми.

— Ет, що там балакати!—відповів Іван і хотів відняти від неї руку.

— Ні, ні! Почекай! Куди йдеш?—мовила Ганка.

— Та йду до себе, спати.

— Ходи до мене. У мене тобі буде ліпше.

— Не хочу.

— Та ходи! Не бойся, у мене безпечно.

— Не хочу.

Іван раз уже ночував у Ганки. Вона спала окремо, в присінку комори, що служила Кирницькому за склад товарів. Там серед пак і міхів стояв широкий тапчан; Ганка мала пару своїх подушок і теплу дергу, і хоча в присінку не спилося, та все таки там було тепліше, ніж у тій шопі, де ночував Іван з іншими ріпниками. Але тепер, сьогодні йому чогось не хотілося йти до Ганки. Помарніле, бліде Фрузине обличчя немов стояло перед ним, і очі немов благали його, немов жалувалися на щось.

Але Ганка не випускала його руки, другою рукою обійняла його стан, тягнала його, просила й благала, щоб ішов з нею.

— Іваночку! Голубчику! Зроби мені це лиш сьогодні! Нé знаю, що мені, але боюся, спрашенно боюся бути сама!

Та ні, я не пушу тебе, не лишуся сама!
Ходи, ходи!

Вона премпіла, мов у пропасниці, при
самій згадці про самоту.

— Цу на тебе! — мовив Іван. — Та що ти
дитина чи що! Бойшся сама ночувати!
Отто.

— Ой, боюся! Ой, боюся! Ні за що
в світі цеї ночі не лишуся сама. Хоч бий
мене, хоч ріж мене, а я не лишуся інебе.
Коли не хочеш до мене, то я піду з тобою,
там де ти ночуєш.

— Чи ти здурула? Там купа хлопів.

— А що мене те обходить! Я їх не
боюся, тільки самоти боюся... пітьми
боюся... тої боюся...

— Кого?

— Тої... Твоєї... Як вона кланялася тобі!
Ти бачив її лице, коли виходила з
шинку?

Згадка про Фрузю в Ганчиних устах
вразила Івана в саме серце, мов грубий
допик до наболілого місця.

— Дай спокій! Не згадуй мені про неї! —
мовив він і, піддаючися її намовам, пішов
з нею до її комірки. Ганка¹ не то вела,
не то тягla його, не випускаючи з рук,
не перестаючи балакати і трястися.

— Та що тобі, дівко? — мовив нарешті
Іван. — Чи ти промокла, чи проспудилася?
Чи тебе зимниця б'є, чи ти й зовсім хо-
ра? Трясешся, як риба, руки зимні, як лід,
а голова гаряча, і говориш, як сама не
своя.

— То нічого, Іваночку, нічого! Ходи ли-
ше, ляжемо спати, проспимося, то все
мине.

Але воно не минулося, бодай це так швидко, як хотілося Ганці. Даремно вона трулилася до Івана. Скоро тільки він засипляв, їй робилося страшно і вона будила його.

— Іваночку, не спи! Говори що до мене! — шептала вона зажмурюючи очі, щоб не дивитися на грізну піт'му.

— Чи ти сказилася? — лаявся Іван. — Я впомлений, хочу спати. Що я буду говорити тобі?

— Щобудь! Щобудь! Тільки не спи! Мені так страшно.

— Чого тобі страшно?

— Не знаю чого. Боюсь... не знаю чого. Не можу заснути.

Вона розплакалась. Їй хотілось усе сказати Іванові, але щось спиняло її і вона закусувала зуби, до крові гризла свої уста і не сказала нічого. Аж над ранок, коли надворі почало сіріти, вона заснула.

VII.

Минуло кілька днів. Іван працював, пив, співав у шинку, ночував у Ганки, не думаючи про Фрузю. Ганка заспокоїлася і не боялася вже вночі, але не відважувалася спати сама і для того щовечора всякими способами підлещувалась до Івана, щоб затягти його до себе на ніч. Іван, котрий давніше сам не раз напрошувався до неї, тепер йшов нерадо, почував якесь обридження до неї. Він злоспився, коли вона трулилася до нього, кляв, коли вона починала дрохитися з ним або пестипися і з відразою відсувався

від неї, коли вона спала обік нього. Та швидко пі нічліги ще гірше остигидли йому. Ганка засипляла швидко, але вночі починала стогнати, йойкапи або скрикувати так спрашно, що Іван прокидається зо сну і починає почувати якусь глуху тривогу.

— Шо їй таке сниться? Чого вона так кричить? — думав він, прислухуючися до її важкого віддиху після такого окрику. Але вона далі спала тихо, аж коли Іван, перемучивши якої півгодини, знов починає дрімати, над ухом у нього знов розлягається спрашний оклик і будив його наново.

— Ганко, що за дідько мучить тебе у сні, що ти так спрашно кричиш?

— Я? — мовила, здригаючись Ганка і закусувала зуби. — Я нічого не знаю.

— Ну, та нехай на другий раз песь у тебе ночує, не я, — бурчав він злісно. — Як крикнеш отак несвіцьким голосом, то зовсім виб'єш мене зі сну.

Ганка репогталася.

— Га, га, га! Несвіцьким голосом! Ну, ну, Іванулю, ну скажи, як я кричу?

— Так якби тебе зі шкури дерли.

— Ну, і що говорю?

— А хіба можна щось розібррати? Ри-чиш, як худобина.

— Та то я так ізроду.

— Ну, брешеш. Я давніше не чував у тебе такого крику.

— Та то так, часом находитъ таке на мене, а попім минає. Але піи не бійся, Іваночку, це міне.

— Нехай собі мінає або не мінає, але мене не завабиш більше на ніч до своєї проклятої комори.

— Ну, видиш, ти вже й гніваєшся. Фе, Іване! — говорила Ганка, а вечером знов підлещувалася до нього, просила, купувала йому пива і горілки, доки сп'янілий Іван не згоджувався знёс іти ночувати до неї. Коли був добре п'яний, він спав інверше і не будився при її окриках. От ішим то Ганка взяла собі звичай що вечора обпоювати його добре і навіть із собою до комори брала пляшку горілки і клала її Іванові під подушку: коли збудиться, нехай пільки сягне під подушку, нап'ється і нічого, засне знов. Правда, після такого нічлігу Іван уставав блідий, майже зелений, з болем голови, але Ганці це було байдуже, та й він сам не мав часу дивитися в дзеркало, але похнюопившись ішов до своєї роботи. Тільки одно видно було по нім: він зробився сумний, його веселість пропала, йому відхопілося співів і жартів.

— Ов, Іване, ти щось сам не свій, — говорили товариші.

— Та щось так, — нерадо мовив Іван.

— Що тобі є? Чи не хорий ти?

— Здається, ні. Ранками голова болить, але то мабуть від горілки.

— Е ні, від самої горілки не буде болити. А от як ти пиво мішаєш з горілкою, то це зло. Від цього найборше¹⁾ біль голови береться.

— І справді, може воно й від того. Віднині не буду мішати.

---

¹⁾ Найборше — найскоріше.

VIII.

Одного дня в полузднє, коли Івана ви-
штигли з ями і він, ледве живий від сопу-
ху, лежав у кошарі на купі лепу, важко
дихав і час від часу піверезився чаркою
горілки, до кошари увійшла баба Орина,
та сама робітниця, що ночувала разом
з Фрузею і за днія немов дрімала, а ожив-
лювалася уночі, у сні. Вона знала Фру-
зину історію і знала Івана і для того,
поздоровивши з робітниками, пішла про-
сто до нього.

— Слухай Іване,— мовила вона.— Ти не
знаєш, де обертається півоя Фрузя?

— Моя?— буркнув Іван.— Яка вона моя?

— Та вже, яка не яка. Певно більше
твоя, ніж моя. Але я хотіла запитати
тебе, де вона є?

— Хіба я ходжу за нею назирцем?

— Е, який бо ти! Я тебе пипаю, як
доброго чоловіка... Та ти повинен бабі
гречно відповісти, ще й горілкою бабу
попіркувати...

Іван, не мовлячи нічого, наляяв чарку
і подав бабі. Вона випила, скривила
зів'ялі губи, обтерла їх брудним рукавом
і присідаючи близче до Івана, мовила
стиха.

— От за це, то спасибі! Аж у саму
душу пішло. Але що я хотіла сказати...
Ага, про Фрузю. Знаєш, уже два тижні,
як вона не ночує в нас. То я гадала, може
ви вже спровадилися де разом, та я
хотіла переказати їй, щоб забрала своє
шмаття. Там у неї скринька зі шматтям,
замкнена, не бійся. І ніхто їй нічого

не рушив, ховай Боже! То нехай прийде і забере собі.

Іван сидів, мов приголомшений. Чи то нафтовий сопух у ямі так заглушив його, чи ранішній біль голови, чи те, що він почув від баби, досить, він наразі немов не розумів і слухав бабиного балакання мов якоїсь казки.

— Ага, ага! — буркнув він, хитпаючи головою. — Та певно, нехай би забрала собі. Ale де ж вона є?

— То ти не знаєш?

— Я не бачив її вже два тижні.

— I не знаєш, куди вона пішла?

— Куди пішла? Чекайте! То було вечером... у Кирницького... ми трохи перемовилися... вона пішла надвір і я вже більше не бачив її.

— А котрого ж то дня було?

Іван не міг пригадати собі днія.

— Ну, коли ви перемовилися, то може вона вгнівалася і де інде стала на роботу, щоб тобі не показуватися на очі. I де-інде ночує, щоб ти не знов, де вона. Ale ти би, небоже, таки пошукаєш її, бо там спорож, що ми в нього ночуємо, допоминається плакти за неї. A ми прецінь за неї платити не будемо. То щоб він не скотів зафантувати¹⁾ її шмаття.

— Добре, добре, я буду питати... Навідаюся там до вас.

Баба пішла, а Іван довгу хвилю ще сидів, не то міркуючи щось, не то так собі туманючи. Потім уявся їсти, бо швидко треба було лізти знов до ями.

¹⁾ Зафантувати — продати чи забрати за борг.

Вечером він запитав у Ганки, чи не знає, де поділася Фрузя. Ганка відивилася на його своїми вибалушеними очима, поблідла спрашенно і, немов давлячися тим словом, промиррила:

— Ні, не знаю.

Іван не допитував у неї даліше, допити в інших ріпників не довели також ні до чого. Від того дня, коли Фрузя побилася з Ганкою на вулиці, ніхто більше не бачив Фрузі. Ця згадка торкнула Івана. Справді того самого дня вечером він „перемовився“ з Фрузею в шинку. Він щераз запитав Ганку.

— Чуєш, Ганко, ти сварилася з Фрузею на вулиці, пямыш?

— Ну, так. Вона перша чепилася мене.

— Вечером того дня вона була у Кирницького.

— Я не бачила її.

— Не бачила? Ей, скажи по правді?

Ганка знов поблідла, але живо перемогла себе.

— Чого ти чіпаєшся мене?

— Та бо бачиш, десь дівчинисько щезла від того вечора.

— А ти без неї не можеш дихати?

— Та що мені до неї! Але...

— Ну, щезла, то їй слава Богу! Не бійся, лідько її не вхопив. Побачила, що тобі на шию не повіситься, та їй пішла собі додому.

— Але всі свої речі полищала.

— Ну, та що! Скільки там тих речей! Усе варто півтори шістки.

— Е ні, там її убрання е.

— Ну, то певно зголоситься по своє.

Іван успокоївся і прохі. Справді, дуже можлива річ, що Фрузя розжалувана, і того таки вечора, вийшовши від Кирницького, покинула Борислав і пішла додому. Він не допитував дальше за нею, а в неділю пішов до спорожа, де була її квартира, і, заплативши, що йому належалося, взяв Фрузіни речі до себе. Він постановив собі на Різдвяні свята піти до рідного села і віднести їй їх речі. Він не то, щоб бажав бачити її або поєднатися з нею, але тих кілька день, коли розпитував про неї, почував якийсь жаль і неспокій, немов би справді був у чомуусь винуватий. Бориславське життя швидко заглушило цей хвилевий порив. Ані Ганка, ані ніхто інший не згадував ніколи про Фрузю і Іван також забув про неї. Але пропе щось немов млоїло його. Він ходив якийсь сам не свій, спратив охоту до піття, до гулятик, до пісень і — нечувана річ у ріпника — почав числитися з грішми. Зараз першого тижня він не видав лиш половину своєго заробітку; ціла п'ятка лишилася йому в кишені. Вона мов якийсь хробак почала мулити та лоіпочити його уяву. Носячи тут п'ятку при собі, зав'язану в шматині, він почав снувати пляни. Бориславське життя — правда, свободне воно, але хіба ж це людське, господарське життя? Та їй яке свободіє? Тільки твоєї свободи, що в неділю та в свято. А в будній день ти робочий віл — ні, гірше! Ти повний невільник власниця ями, або його касієра. Під землею ти кожної хвилі небезпечний своєго життя, а верх землі кожної хвилі лайка, поштуркування,

понукування. І вічно шої сморіл, шої бруд, ша духота, ша піятика, шої одур! Невже шаке мало б буши його життя до смерті, до спаросні? У нього пробігала холодна дрож поза плечима при такій думці. Йому пригадалися зелені ниви, цвітисті луги, сиві воли, чисто побілені хаптки і розкішні садки його рідного села, почулося блеяння овець, фівкання гусенят, скріп журавля, і він мало не заплакав з наглого зворушення. Невже він міг так легкодушно проміняти такий рай на оце пекло? І пішли в його уяві довгим рядом сцени з сільського життя: гейкають плуга-пірі, скриплять вози, навантажені снопами, блискають коси на сіно-жаті і з легким шумом спелеється росисна справа в перекоси; сім'я засідає до вечері на Святій Вечір на пахучому сіні; чуни стріляння, веселі голоси „Христос Воскрес!“, церковні співи... „Пасха красная, Пасха Господня“—це паски святять коло церкви, дішвора бавиться писанками, парубки скупчилися при тих, що стріляють з моздірів¹⁾.

І безпосередньо від тих споминів душа його перескакувала до думки про Фрузю. Адже вона була також одною з принаді красотою того його сільського життя. Коли скріп журавля над криницею так любо озивається тепер в його пам'яті, що це для того, що під тим журавлем він з нею стояв вечорами, зразу жартуючи

---

¹⁾ Моздір—в роді гармати з випаленої глини, яку набивають порохом й землею і спріляють під час всяких свят.

та дрочачись, а потім тихо, любо розмовляючи. А в часі косовиці, носячи батьківі полуденок, хіба ж вона не вишукувала собі найдалішої стежки, щоб тільки переходити через ту луку, де він косив, щоб сказати йому своїм любим голосом: „Боже помагай!“, щоб подати йому з сірого, глиняного збанка холодної води напися! А в часі коляди... а в часі Великодніх свят... а тоді... а тоді... Невгамовна уява насувала йому сомні, тисячі хвилин, коли Фрузя була невідлучною частиною радощів його сільського життя, і в його серці щеміло щось, ворушився жаль, піdnімалася туга. Вона мала рацію. Я повинен як найскоріше покинути Борислав і вертати назад на село! Правда, він у нещаснім засліпленню змарнував свою батьківщину, розтренъкав свій тихий рай, відіпхнув від себе Фрузю. Алеж він молодий, сильний, здоровий і все ще може здобути назад. Ось тепер він за шижденъ ощадив п'ятку. Адже міг ощадити вісім ринських! А це значить за рік цілі чотири сотки. А за чотири сотки можна купити чотири морги ґрунту! І він постановив собі, не кажучи ні кому нічого, почати нове життя, не марнувати грошей, а складати зароблене докупи, а пам—якось то буде.

IX.

В часі Різдвяних свят Іван справді вибрався до рідного села. Він ніс у пазусі 50 ринських, зав'язаних у шматині, а в голові готовий плян—відкупити хоч частину своєї батьківщини.

Зайшов просто до корч маря, котрому продав був батьківську хату з огородом, садом і трьома моргами примежного поля. Корч мар закупив це добро не на те, щоб господарювати, але мав думку завести в хаті шинок і при тім зайнятися лихвою і іншим ремеслом. Але якось йому це не вдалося. В селі були вже чотири шинки і на п'япій годі було дістти концесії. З лихвою також ішло кепсько, бо було вже кілька інших п'явок, що „псували інтерес“. В додатку коршмаря обікрали, так що він замість запомогтися, зовсім скапцанів на тім обієстю. „Нешансливе місце!“ — говорив він і носився з думкою відпродати це місце і перенестися на якесь інше. То їй не диво, що Іван зі своїм пляном—відкупити батьківщину, був йому дуже мілим гостем, особливо коли прийшов не голіруч. Вони й згодилися, що Іван за ціле обієкт, продане коршмареві за 300 ринських, заплатить 400 ринських проіпагом найдалі півтора року і доки не заплатить усого, коршмар буде сидіти на ґрунті. Іван другого дня поїхав з корчмарем до міста, зробили контракт у нотаря і Іван дав корчмареві зараз першу рату, 50 ринських, і аж тоді відіпхнув свободніше. Він мав тепер ціль перед собою і чув у собі охоту до праці, почував якусь нову силу.

Про Фрузю він цими днями мало думав. Від корчмаря він довідався, що її в селі нема і не було і що її батько, довідавши недавно, що її нема і в Бориславі, ходив до жандармерії, щоб шукала за нею, але досі не має ніякої відповіді. Іванові було

прикро, він не мав охоти стрічатися зі старим і, не вертаючи до своєго села, він таки з міста просто рушив назад до Борислава, передавши старому Фрузине шмаття.

X.

Ішли дні за днями, тижні за тижнями. Жандарі розпитували про Фрузю — і Івана, і Ганку, і інших робітників і робітниць, вивідали все, що було аж до пам'ятного вечора, але далі не могли дізнатися нічого і по кількох днях усе затихло. Не знати, хто пустив поголоску, що Фрузя пішла десь на службу: одні бачили її у місті, інші чули, що вона десь у горах у якійсь швабській колонії, ще інші говорили, що виїхала з якимсь панством до Спдрия чи до Станіславова. На тім якось і заспокоїлося.

З Ганкою Іван розійшовся ще перед Різдвом. Не то, щоб посварилися, але так якось вона обридла, знелюбилася йому і він не міг дивитися на неї. Вона зразу і байдуже собі. Овва, не хоче її Іван, невелике свято! Менше клопоту на мою голову. Сама жила і заходилася досі, то й відтак потраплю. Але по кількох тижнях вона поблідла, пожовкла, змарніла. Її знов учепилися страхи, вона не могла сама спати, зривалася вночі, кричала, розшибала собою. Вкінці одного разу вона попросила бабу Орину, ту саму, що жила разом з Фрузею, щоб віділяла її переспрах. Стара славилась ворожкою і знахаркою. Вона згодилася зробити це

і почала обережно випилювати Ганку, відколи у неї той переспрах, від чого, як? Ганка зразу призналася, що від Покрови (в тім часі пропала Фрузя), але далі не хотіла сказати нічого. Стара почала шептати над водою, розпютила кавалок олова і вилляла його над Ганчиною головою в миску з водою, а потім, заглянувши в миску, скрикнула:

— Ой, дівонько! Нещаслива ти, сирото! Ніхто тобі не поможе!

Ганка одеревіла зо страху.

— Або що таке?

— Ади, небого! Олово розскочилося в воді на дрібний пісок.

— А що ж то значить?

— Ет, що то говорити! Най ся преч каже¹), не годиться її згадувати при хаті.

Ганка не допипувалася даліше, а стара не йшла, а все придавлялася мисці з водою і з розприсканим оловом, похіпувала головою та рухала зів'ялими губами, немов розмовляючи з кимсь без голосу. Дивлячись на неї, Ганка почула в серці холодний переляк; їй здавалося, що спара розмовляє з якоюсь марою, що залишає її у душу своїми напівлогаслими очима і читає там її страшну тайну. Вона вхопила зперед баби миску з водою і викинула її через вікно геть на смітник. Баба спокійно дивилася на неї і всміхалася так само без голосу.

— Недобре з твою, дівонько, недобре! — мовила вона. — То в тебе не переспрах, небого, ой ні.

¹) Най ся преч каже — краще не говорити.

— А що ж таke?

— Щось у тебе на серці лежить, дівонько. Ой, так, так. Я це знаю. І не буде тобі легше, поки не признаєшся.

Ганка спалахнула.

— Що ви, бабо, говорите! До чого мені признаватися? Що я, вбила кого, чи обікрала, чи що?

— Або я знаю,— мовила баба, здвигуючи плечима.—Не моя річ, сирото, не моя річ. Я тобі не з свого розуму говорю, а з того, що водиця свята показує. А ти собі як знаєш, так і роби.

Баба почала збиратися до відходу. Ганка чула, що тепер, після тої ворожби, її неспокій ще побільшав і що тепер вона ні за що не засне сама. І вона надумалася попросити бабу, щоб перебралася до неї (вона мала вже свою окрему комірку з печею і тапчаном) і ночувала з нею разом. Стара почала дорожитися, але Ганка не попускалася її, і вкінці стара згодилася ще того самого дня перебратися до неї.

XI.

Не інакше, як тільки чари хтось наслав на Івана. І не пізнати хлопа. Ні з цього мови, ні розмови. Жие, як той медвід у норі, до шинку не ходить, пипти не п'є, все щось думає, щось муркоче, а скучий такий! Сам собі жалує. Жие, як собака, не товаришує ні з ким, сам у собі засклепився, мов слімак у шкарадулі. Цо був уперед охочий до гулянок, до пісень, до дівчат, то тепер ані знаку! Не інакше, тільки чари якісь.

Так гуторили не раз між собою ріпники. Вже вони всіляко підступали до Івана, і щирістю і насміхами, і жартами і направду, нічого не помагало.

— Еп, дайте мені спокій! Що ви знаєте! Вам своє в голові, а мені своє,— тільки й усеї було відповіді, яку чули вони від нього.

І відходили, здигаючи плечима. Одні казали, що він задумав женитися, другі говорили, що записав був душу нечистому, а тепер касťється, але Іванові це все було байдуже.

Врешті відкись дізналися, що він задумав відкупити свою батьківщину. Сам Іван нікому не говорив про це, але хтось із його спорін приніс цю вістъ до Єорислава.

— Ага, ось на що він гроші складає! Чекай же ти! А перед нами ховається, мов не знати з яким секретом!

За кілька день з Іваном „пожартували“: у нього вночі вкрали гроші. Небагато там тих грошей було, щось із вісім ґинських, а проте шкода. Іван наробив крику, але гроші пропали.

— Івануню, чую, що вас обікрали,—мовив до нього касієр.

— Еп,—буркнув Іван.

— Чую, що ви складаєте гроші, хочете купувати ґрунтець,—говорив касієр далі.

— Та хочу.

— То дуже добре! Хай вам Бог помогає. Я то виджу, що ви порядний чоловік. Гроші, то велика річ. Заробити їх шажко, а пустити легко. А заробляти на те, щоби пускати на віппер, що дуже дурна

робота. То так, якби хтось своє життя, свою силу пускав на вітер. Пощо тоді? Адже потім прийде старість, прийде слабість, гроші все придадуться.

Розумно говорив касіер, щирій був чоловік, і Іван вкінці звірився йому зо своїх думок. Касіер хвалив його дуже, а далі мовив:

— Я вам щось скажу, Івануню. На що вам носити гроші при собі, щоб у вас п'яниці викрадали. Ви їх лишайте в мене. Зладьте собі книжочку. При кожній виплаті я вам дам, скільки вам треба, а решту лишайте в касі: я запишу в себе, а ви в себе, щоби не було обмілки, а коли вам треба буде платити за грунт, скажіть мені, то я вам зараз дам. Маєте безпечно, ніхто вам не вкраде.

Іван трохи надумувався. Хоч то касіер розумно говорить, але вірити йому не можна. Але з другого боку нема іншої ради. Вкрали раз гроші, вкрадуть і другий раз. Ліпше зробити так, як радив касіер. І Іван пристав.

Ховай Боже, не мав чого жалуватися. Скоро назбиралося 50 ринських, він зараз узяв їх, ще й касіер нарадив йому післати гроші поштовим переказом на руки нотаря, у котрого робили контракт.

Іван був задоволений з себе і з касієра, був майже певний, що все піде йому добре. Адже ще тільки пущіння, а він уже сплатив четверту частину ціни!

Він жив тепер думками майже виключно в своїм селі. Чи то крупячи корбою, чи копаючи землю в глибокій ямі або

В темній шпольні він у лумці купався в яснім, сонячнім свіплі, орав, косив, звозив снопи, молотив на тоці, чув себе господарем. Бориславське жилиня, це було щось мов темні сіни, з котрих ось-ось вийдесться на широке ясне подвір'я, де зеленіє пахуча мурава, цвітуть яблуньки, фівкають гусята і блеють ягнята.

XII.

На першім тижні великого посту приїхав до Борислава Фрузин батько. Він довідався, де працює Іван і пішов до нього.

— Іване, де є моя донька? — з такими словами він обернувся до нього. Він дуже подався від того часу, як Іван бачив його, змарнів, посивів. Іванові зробилося дуже жаль старого.

— Не знаю, — відповів він.

— Не знаєш? Мусиш знати. Ти підмовив її, щоб пішла за тобою до Борислава, ти мусиш знати, де вона є.

— Поки була в Бориславі, іпо я її знав, а відколи пішла, то не знаю.

— Куди пішла?

— Не знаю, куди пішла. Я гадав, що пішла до вас. А може де стала на службу?

— Ніде не стала. Я вже розпитував. Жандарі шукали, таліграфували ¹⁾ і до Спиря і до Спаніславова. У Дрогобичі я давав випробування. Ніде нема її. Тепер приходжу до тебе: віддай мені мою дипліну.

— Я її не сховав, — відповів спокійно Іван.

¹⁾ Таліграфувати — телеграфувати.

— І є сховав, але поховав,—грізно крикнув батько.—Ти вбив її. Вона, кажуть, була при надії від тебе. Ти хотів її позбутися. Ти вбив її!

— Бог мені свідок, що ні,—мовив Іван, і поблід, як стіна.

— Хоч ти й стома чортами свідчися, то я тобі не повірю.

— Га, то робіть, що хочете. Хоч мене ѹ вішайте, а я вам усе одно скажу: не знаю, де вона поділася.

Старий помалу зм'як, почав плакати і торграти на собі волосся. Посходилися ріпники, касієри, почали вговорювати його.

Йому оповідали про той вечір у Кирницького, коли то останній раз бачили Фрузю, про її розмову з Іваном, про те, як вона просто з шинку пішла кудись і як Іван довго ще, до самої півночі сидів у шинку. Касієр хвалив Івана, як порядного робітника, що не п'є, не гайнує, і старий вкінці сам не знав, що має думати. Він у Дрогобичі домагався у жандарів, щоб зараз арештували Івана, але тепер почав міркувати інакше. Не шпука арештувати парубка, але чи то буде по правді? Ану ж Фрузя розсерджена справді пішла десь у гори, стала на службу, не дає про себе чутки навмисно, бо встидається? Все це може бути і самі жандарі говорили йому, щоб не тратив надії. Кидати на когось підозріння за вбивство, то не жарт. Інша річ, коли би знайшовся який найменший слід, що Фрузю справді вбило. Але такого сліду досі не було.

З тим Фрузин батько і поїхав додому, здаючи цілу справу на Бога.

XIII.

Минули Великодні свята. Поневіло. На долах цвіла і пахла і пишалася весна, хоча з Діла ще подихало холодом. Єорислав виглядав як одна бездонна баюра розмоклої глини, розпалабованого болота, змішаного з ропою, як озеро бруду і смороду серед зеленого Підгір'я.

Була субота. Сонце сміялося серед чистого, безхмарого неба. По сухій, безлюдній толоці, що між Єориславом і Котівською Банею, ходили стежкою два касієри, в шабасових бекешах і куницькових штрамеле¹⁾ на головах і балакали.

— Клопіт маю, Мендель, такий клопіт, що аж мозок сохне в голові,— мовив один касієр.

— Із-за того гоя, що впав у яму?

— І це також. Дідько його поніс п'яногого до кошари! Дідько йому велів сідати над ямою! І дідько його пхнув до середини!

— Була комісія?

— Була.

— Ну, і що ж?

— Назначили мені 20 ринських карп.

— За що, Хайм, за що?

— За неосторожність. Я не допильнував гоя! Чи чував ти take? Я мав пильнувати його, як малу дитину. Та ще щастя, що так сталося. І щастя, що інші гої присвідчили, що він сам поліз до ями і сам упав. Якби не було свідків, готов би був ад'юнкт²⁾ сказани, що то хтось навмисно кинув його до ями.

¹⁾ Штрамеле — жидівська шапка.

²⁾ Ад'юнкт — помічник судді.

- Гострий ад'юнкт?
- Там такий пурець гострий, що крий Боже! Вже мав охоту замикати яму і арештувати когось.
- Це той новий пурець?
- Новий. Я вже тримтів, Мендель, так тримтів! І Богу молився, щоб відвернув від мене напасть!
- Ох, ох! Бог ласкав, Хайм! За що мавби наводити таку напасть на невинного чоловіка?
- Ох, не кажи так, Мендель! Бога не зміркуєш. А за що наслав на мене таку шкоду? Ти чув? У мене в магазині, адже це 50 ринських щонайменше! А хто винен? Не знати. А хто мусить заплатити? Хайм!
- Ні, я не чув нічого. Що сталося?
- А фрас на його бебехи¹⁾, моїого балабусти²⁾! Купив дві нові линви і передав мені до магазину разом з іншими речами. Ну, я поклав їх на місце. І чорт його бачив, що там на тій самій поліці стояла буття з вітріolem³⁾. Знаєш, він до дестилярні потребує вітріолю... То більш у частину з бутлі дав там, а решта була в магазині. Небагато його було, може дві кватирки, а може й то ні. Стоїть собі буття запкана скляною запичкою, дідько її бачив. Колись то треба було линви до ями. Я йду до магазину, беру линву з поліці і, якось не довидівши, зачепив рукавом ту бутлю. Вона і перевернулася.

¹⁾ А фрас на його бебехи—щоб юму пірвало кишки.

²⁾ Балабуста—хазяїн, хазяйка.

³⁾ Вітріоль—сірчана кислота.

Ой, як я перелякався! Хопив бутлю голою рукою—ади, два пальці попік! Але поки я поставив її, запичка відскочила і дрібка того дідьчого квасу, може дві—три краплини, бризнули на линву. Підняв я запичку, запкав бутлю і поставив у куті. Тут мене пальці печуті мов огонь. Я зараз обложив їх мокрою глиною, зачинув хусткою. Виношу линву на двір, дивлюся, а в тім місці, де бризнув квас, мою линву мов ножем перекроїв. Таки в пальцях мені цілий звій розламався на два кусні.

— Ай, ай!—скрикнув Мендель.

— Щоби я так жив! Уже нікому її не кажу нічого. Прийдеться самому заплашити за линву та її по всьому.

Мендель цмокав і охав, показуючи Хаймові своє співчуття. Коли зайдли до Борислава, він умисне пішов з Хаймом до магазину, щоб оглянути перепалену вітровілом линву. Він довго придивлявся їй, цмокав і крупив головою; а коли Хайм десь відвернувся, він у маленьку пляшечку взяв собі з бутлі пару крапель вітровілю—не багато, оти так за наперсток. Хайм не бачив цього. Вони вийшли з магазину. Хайм замкнув двері на колодку і оба приятелі, побажавши собі щасливого шабашу, розійшлися.

XIV.

Минуло ще пару місяців. На світі довкола Борислава вже почалися жнива. Стояла літня спека. Іван жив весь час мов у гарячці. З кожним днем йому робилося пляжче в Бориславі. Земля горіла

під ним. Його душило щось, перло, гнало геть із Борислава. Він ні про що не думав, тільки про те, щоб як найшвидше вирватися звідтіль. Думка, що йому треба ще працювати в ямах до осені або й до зими, щоб виплатити корч marevі всі гроши, наповняла його якимсь диким страхом. „Ні, я не витримаю!“—повторяв він не раз і числив дні й години. У нього було вже зложених нових двісті ринсъких; вони лежали у касієра і він думав на Іллі взяти їх і навідатися „додому“ під віддати їх корч marevі. Але чим ближче було до Іллі, тим частіше він зупинявся на іншій думці, хапався за неї, мов попопаючий за колоду. „Спо ринсъких уже заплачено,—думав він.—Двісті заплачу тепер, і покину Борислав. Піду і не вернуся більше сюди. Четверту сотку на сплату корч marevі якбудь зароблю, або визичу, а тут не буду довше!“ Ця думка, зразу далека мрія, приймала в його душі чимраз виразніші форми. Він закидає на різні боки: „Ожениуся. Вже щоби з якою бідною, то сотку віна¹⁾ буде мати. А може ще й грунту дещо дістану“. Іншим разом він думав купити пару коней і пуститися на фірманку або наймитися в дворі, або йти до камерального²⁾ лісу рубати дерево. Дебудь і якбудь, аби тільки зробити гроши, сплатити решту корч marevі і стати господарем—хоч бідним, хоч осіяннім, а все таки своїм господарем, у своїй хаті, на своїй п'яді землі! Іван нікому не звірювався

---

¹⁾ Віно—посаг, придане.

²⁾ Камеральний—цісарський, удільний.

зі своїми думками. Тільки на тиждень перед Іллею він вечером мовив касієрові:

— Слухайте, Мендель, чи можете мені за тиждень виплатити всі мої гроші?

— Чому ні? — мовив Мендель. — А що, хочете вислати?

— Ні, хочу на Іллі піти сам.

— Чого вам ходити самому? Можна вислати.

— Якось пягне побачити своє село. Не знаю, може й зовсім лишуся там.

— Як то, хочете покинути нас?

— Хотів би, та не знаю... Якби там де трапився який заробок, щоби сплатити тампому корчмареві...

— Ну, як собі знаєте, — мовив Мендель, перериваючи цю розмову. — Я вам гроші виплачу в п'ятницю. Коли вашого Іллі?

— В неділю.

— Ну, то й добре. В суботу може іпсіть собі йти по роботі.

На іпім і стало. Більше розмови між Іваном і Менделем про цю справу не було.

XV.

В п'ятницю вечером Іван мав робити нічну шахту. Це мала бути його остання гостина під землею, в царстві замороки. У нього було легко, радісно на душі, але один несподіваний випадок мусів попсувасти його радість.

Він власне йшов до кошари, випивши кватирку горілки і закусуючи булкою, коли до нього наблизилася баба Орина, та сама, що колись перша принесла йому відомість про те, що нема Фрузі. Вона

йшла якось немов скрадаючися, а коли Іван не пізнав її, вона ззаду проспягла свою суху, чорну руку і вхопила його за плече.

— Агій, а що що! — спрепенувся Іван, що йшов у задумі і тепер прокинувся з неї мов зі сну. Озирнувши, він побачив проти себе страшне, жовте, поморщене бабине лице, що якось холодно всміхалося до нього, широко розтягнувши сині вуста і вишкіривши беззубі ясна. Іван перехрестився. Його перша, мимовільна думка була: „Це смерть заглядає мені в очі“. І його пройняла холодна, забобонна гризога.

— О, ти хрестишся! — обрушилася баба і з її лица щез усміх, а на томість на ньому завис якийсь понурий, гнівний вираз. — Що ж то, я мара яка, чи що? Нехрещена душа, чи що? Ну, дивіться на цього! Хреститися, мов віл злого! Немов ніколи й не бачив мене!

Іван пізнав бабу і почав перепрошати її.

— Та вибачайтє, бабо! Я не пізнав вас. Іду такий задуманий, а тут ви нараз... Та ѿ щоби ви хоч слово сказали...

— Ага! А видиш! А щоб самому на бабу оком скинути, та вклонитися, та бабі порцю горілки купити, де побі! Хай баба здихає, як сама не має за що купити собі.

— Ну, ну, ша ще не здихаєш! — всміхнувшись, мовив Іван. — Ну, але ви, здається, мали якесь діло до мене?

— Та маю, небоже, маю! Та ѿ не. діло, а так... Або я знаю, як щобі це сказати. Але міркую собі, ти з одного села з нею, що може щобі буде найліпше знапи це.

- З одного села з ким?
- Та з Ганкою. Знаєш, я у Ганки но-
чую. А тепер вона й зовсім розхорува-
лася, то вже їй днюю й ночую коло неї.
- Розхорувалася? Що ж їй таке?
- Або я знаю, синочку. Я гадала зразу,
чи то не яка жіноча слабість, алеж бо
ні. То щось інше. Я їй сама не знаю, що
по таке, якесь покаяння.
- Що за покаяння? Кричить по ночах?
- Е, тепер уже кричить не тільки по
ночах, але їй удень. Скоро тільки прохи
засне, щось таке їй привиджується, як
не верескне, аж крізь уха прохапується.
І зараз зривається з постелі, десь кудись
біжить, утікає, аж по спінах дереться.
Я вже гадала, що по нечистий, Дух
Святий при нас, приступив до дівки.
- Ну, і не пробували ви дечим лічити її?
- Ще би не пробувала! Пробувала,
синку! Все, що знаю, все я робила їй, коли
бо нічого не помагає. Ну, та їй не могло
помогти, бо у неї зовсім що інше на душі.
Я та зараз з початку догадувалася, тіль-
ки, поправді кажучи, я в інший бік спрі-
ляла. Гадаю собі: дівка, в Бориславі най-
простіша річ: мала дитину і спратила,
а тепер їй дитяча душа на сон набиває,
спокою не дає. Вона божилася, дух-тіло
кляла, що ні. Ну, то я вже їй не знала,
що думати. Не раз я пробувала вночі
прислухуватися, що вона таке кричить,
коли ж бо годі розібрести. Отак одно-
друге слово зрозумієш: „Он там у ямі!
У воді! У калюжі! Лізе, лізе, лізе!“ — а хто,
де, відки, нічого не знати. Вже я допи-
нувала її, запята душа! Не хоче нічого

сказаіпи. Зсохла, як скіна, почорніла, як головня, пільки пушка луху в ній, а яка дівка була ще в зимі, як гармата! І видінь сама, що їй недовго жити, що ніщо з неї не буде, а мовчить.

— То ви гадаєте, що у неї справді щось шаке є на душі, що вона криється з чимось?

— Ну, гадаю! Тепер уже не понребую гадати. Тепер уже знаю напевно.

— Ну, що ж ви знаєте?

— Та що, небоже, то вона вбила і свою Фрузю.

— Фрузю! Вона! Господи! Та коли? Як? За що?

— А говори, за що! Не що, лиш ділко до неї приступив. Уже він, бодай моці не мав, видно давно на неї нагострив зуби. Слухай же, як то було.

Стара йшла обік Івана вулицею, але шуп уже не могла додержати йому кроку і вхопивши його рукою за полу, зупинила на місці.

— Та постій же! Видиш, що я задихалася. Не квапся до роботи! Не багато віпратиш. Стань опут, та й послухай.

— Коли ж бо мені час до роботи! Адіть, уже в кошарах дзвонягіть на нічну шихту.

— Наплюй на ту нічну шихту! Не йди сьогодні до роботи, а ходи зо мною до Ганки. Туп справа важніша.

Іван вагувався хвилину.

— Ні, бабо! Тепер уже пізній вечір. Чого мені до Ганки? А завтра я скоро по роботі прийду і поміркуємо, що робили лалі. Ну, але скажіть, як і що ви дізналися від неї.

— Та що,—мовила баба,—вчорацін'юї нощі вона не могла заснути ані на воло-
сок. Мучилася так, що не дай Господи. А нині рано дивлюся на неї, лежить як із хреста знята, тільки очі світяться.

— Ганко,—говорю їй, може тобі покликати попа?

Вона аж підкинулася, мов би що вкусило її.

— Попа? Пошо?

— Та пошо, небого. Адже бачиш сама, що тобі не довго на світі гуляти. Треба душу очистити.

— Ні, не хочу,—мовила вона.—Мені буде ліпше, я вийду з того.

— Ей, дівонько, не жартуй з Богом! Не говори так і не дури себе. Я бачу, що не довго вже твоєго на світі. Піду покличу єгомостя.

— Ні, не треба,—відповіла вона.—Як буде треба, то я сама скажу. Не виходьте нікуди, я засну трохи.

Тількищо вона задрімала—як не заверещить, як не кинеться!

— Ой, лізе, лізе! Ой, просплягає руку! Ой, ловить мене! Держить! Не пускає! Ой, ой, ой! Рятуйте! Бабо, ряпуйте!

І вискочила з постелі, причепилася до мене, вся триміпить, як трепенів листі, а все озирається поза себе і кричить, вищипів, мов перенуджена дипинà.

— Та Дух Святий з тобою!—кажу її та й хрецу,—та хто пам лізе? Хто тебе держимпі?

— Та вона, вона! Хіба не бачиш? Адіпів, рука зовсім обігнила з м'яса, сама кістів, а держимпі мов у кліщах!

— Єог з побою, Ганко! Що тобі? Кого
ти бачиш?

— Та вона, вона! Фрузька!

— Що за Фрузька?

Але вона вже заплялася. Тремтіть уся,
шулитися до мене, але слова більше з неї
не видобудеш. Якось я вспокоїла її, положила
на постіль, розговорюю, балакаю,
а тут у мене в голові починають мов
якісь нитки нав'язуватися, починає ро-
бітися ясно. Вже я їй і сюди її туди
приговорюю. Зварила її трохи м'яса,
нагодувала. Лежить вона і не пускає
мене від себе.

— Сидіть! Не покидайте мене! Гово-
ріть, щоб я не заснула, бо боюся, що
скоро засну, то знов вона тут буде.

— Та чим вона тобі така страшна?—
питаю її.—Що вона може зробити тобі?

— Ой, бабочко! Ой, голубочко! Якби ви
знали, яка вона страшна! Вся кров у мені
льводом спинається! Не можу дивитися
на неї, а мушу. Щось мов приковує мої
очі до неї.

— Значитъ, ти її маєш на душі, Ганко?
Мовчитьъ.

— Признайся, небого!—кажу гостро.—
Видиш, ти гадала, що утвіш усе. І що
тобі з того, що утвіла перед людьми,
коли ж бо Бог усе знає. Бачиш, він діт-
кнув тебе своїм пальцем, і що з тебе
нині? Аджех хоч би підебі були по-
вісили на шибениці, то не було би її де-
сятпої частини твої муки, що ти перетер-
піла досі.

Вона слухала, слухала, і далі як не роз-
плачеться! Як мала дитина ридала.

— Ой, бабоцько, правда ваша! Ой, я окаянна! Ой, я проклята! Я її збавила віку. Вона ослабла, впала на мої руки, а я її безпам'ятну кинула в яму. Я думала, що ніхпю не буде знати про це, що Іван візьме мене за жінку... Ой, бабусенько, радьте, що мені робити!

У Івана мороз пішов поза шкурою при цих бабиних словах. Він був мов розбитий. У його тямці живо ставали події того вечора, розсіпання з Фрузею, ніч проведена з Ганкою в коморі, її тодішній неспокій. Він пригадав собі навіть Ганчині слова, що вона „боїться її“, і тільки тепер йому зробилося ясно. Пригноблений важкими почуттями він зітклав і шептав раз-по-разу: „Боже, Боже!“.

А баба оповідала далі Ганчині признання, в котрім місці вона вкинула Фрузу в яму, як потім щось гонило її на це місце затирати сліди і як при тім мало не доглянув її хтось із ріпників, як її Фруза почала на сон набивапися, як ти, Іване, зробився її немилим і ненависним.

— Ну, і що ж вона робить тепер? — перервав Іван бабине оповідання.

— Виплакавши, заснула. І вже не зірвалася зо сну, спить спокійно. Я посиділа коло неї, а тепер подумала, що добре буде сказати тобі це все. Порадь мене, небоже, що робити далі.

Іван слухав мов оставпілий. У його нутрі переверталося щось, рвалося щось, кричало щось, мов жаль, мов тяжкі докори, мов почуття якоєв вини.

— Або я знаю, що робити, — промовив він глухо. — Треба би комусь дати знати. Адже то страшна річ!

- То може би піти до війша?
- Підійсь, підіть! — мовив Іван живо, хапаючися за бабіні слова.
- Та може би ти пішов зо мною? Я чогось боюся.
- А чого ж мені з вами йти? Ще на мене підозріння кинутъ. Ні, йдіть самі. Я там навідаюся завтра, скоро тільки вийду з роботи. Ідіть, ідіть!
- Баба не мовила нічого більше, перехрестилася і пішла.

XVI.

Наближаючися до кошари, в котрій робив, Іван здібав касієра Менделя. Цей ішов кудись, розмовляючи з якимсь ріпником із чужої кошари.

- Добрий вечір, Іване! — мовив Мендель.—Ідете до роботи?
- Іду, — мовив Іван, ледве тямлячи, хто і що говорить до нього.
- А завтра відходите?
- Відходжу.
- Ну, ну, як собі знаєте. Гроши маєте гопові.

Іван, не мовлячи нічого більше, пішов до кошари. Мендель розмовляв далі з ріпником, що відзавтра мав стати до роботи в тій самій ямі замість Івана.

— Тут вам буде добре! — говорив Мендель.—Я не такий, щоб хотів чиеїсь кривди. Спіттайте от цього самого Івана. Він пару разів навіть грошей при виплатах не брав від мене, а складав, поки не набереться чи 50 чи 100 ринських, а потім брав разом. Ади, він завтра

відходиль. Знаєте, куди? На своє власне господарство!

— На своє власне? — дивувався ріпник. — Та де у нього господарство? Давно пропустив!

— Давно пропустив, а тепер відкупив. Власне вчора взяв сотку, щоб заплатити останнюю рату корчмареві, а завтРА вертає до своєго села, покидає нас на завсігди. А хто його нарадив на це? Спітайте його самого! Мендель, не хто інший!

В тій хвилі з кошари почувся крик, потім гупання кроків. Робітник, що був при корбі, надбіг вуличкою і кричав задихавшиСЬ:

— Пане касієр! Пане касієр!
— Що там таке? — окликнувся Мендель.
— Ходіть до кошари! Борше! Борше!
— Та що там таке? — ледве промовив Мендель і, не чекаючи відповіді, почав бігти до кошари. Свіжо найнятий ямар побіг за ним.

— Ну, що сталося? — не то шептом, не то захриплим голосом запитав Мендель робітника, коли порівнявся з ним.

— Якесь нещастя!
— Що за нещастя?

— Ой, сам не знаю! Ходіть до кошари, самі подивіться! Ой Господи, душі в мені нема! Ще такого й не чував і не видав.

Не розпитуючи далі, всі три побігли до кошари. Там було зовсім темно, тільки одна дротянна лампа слабо освічувала нутро дощаної буди. Робітник від млинка стояв над ямою і торгав линву, що зовсім вільно звисала з валу.

— Ну, що таке сталося? Говори—промовив Мендель, озираючися довкола, німов шукаючи того, що так перестрашило робітників.

— Линва урвалася.

— Що? Як то може бути?

— Або я знаю! Дивіть самі!

Робітник, що стояв над ямою, знов поторгав за линву, замахав нею і вона мов баміг билася о дощані стіни ями.

— Ну, а Іван? Де Іван?

— У ямі.

— Як то в ямі? Спustився на місце?

— Ну, та певно, що на місці, але неживий. Адіть, ледве десять метрів линви розкрутилося.

— Та як же то було? Що? Куди? Говори за порядком!—говорив Мендель, усе ще не можучи зрозуміти, що сталося.

— Ой, Господи! Та хіба ж я знаю і розумію, як це сталося? Іван прийшов, прив'язався і я почав пускати його в долину. Кручу, кручу, аж нараз на десятім метрі чую, оттак як би в пальці тріс, і на корбі зробилося легко. І в тій самій хвилині в ямі тільки гур-гур-тур! І один страшний крик, і тихо. Ось і все. Урвалася линва, а Іван гримнув аж на дно, на 40 сажень.

Мендель, не мовлячи нічого, почав рвани на собі пейси і бігати по кошарі, мов божевільний.

— Ай вай! Ай вай! От клопіт! От нещастя! От цурес! Але ша! Може він ще живий! Слухайте, Митруню,—він обернувшись до ново найнятого ріпника,—як гадаєте, може він ще живий?

— Та то може бути. Адже ж на дні каменя нема?

— Ні, глина.

— Ну, коли не впав на дзюбак або не розбив собі голови по дорозі, то ще може бути живий.

— Але чутти би було крик, стогнання,— закинув робітник від корби.

— Міг зомліти, заглушитися,— мовив Митро.

— Лізьте, Митруню! Бодай ви здорові були! Лізьте, може ще виряпуете його.

— Та я би поліз,— мовив Митро,— але що ж то за ливна у вас, що урвалася під ним?

Він наблизився до ями, взяв за линву, котрої конець звисав на які два метри вниз у ямі, підняв його и почав оглядати при світлі лампи. Це був старий ріпник і розумівся на роботі, але тут він став мов теля перед новими воротами. Такої штуки він ще не бачив! Він довго озирав линву в тім місці, де вона перервалася, мацав пальцями, призирався їй до світла і все хипав головою, немов не міг зрозуміти чогось. Мендель тривожними очима, весь блідий і з завмерлим серцем слідив за кожним його рухом.

— Не розумію! Ніяк не розумію, що сталося тій линві. Як могла вона перевратитися?

— Може проржавіла? — несміло мовив Мендель.

— Та на це воно мусить вийти, бо якби навмисно була протята, то було би видно, був би гладкий перекрій. Мусила проржавіти.

— Ай вай! Стара линва. Треба було перемінити,—сквапливо підхопив Мендель.
— Ой, Господи! Так мене щось нині рано мов за плече торкало: „Мендель, переміни цю линву!“ Та потім я подумав собі: „Ну, в п'ятницю не буду переміняти. Прийде неділя, то перемінимо! А тут на тобі! Ну, хто ж його знат, що вона не видер-жити!“

Але Митро все ще оглядав линву і хитав головою.

— Слухайте, Мендель! То не може бути! Вона якосť не зпроста перержавила. Дідько її перержавіє. У мене в селі оборіг он уже п'ятирід на такій линві держитися. І дощ її мочить, і сніг на неї йде, і ржавіє не так, як тут, а про те держити досі. Та їй то оборіг, не те, що один хлоп.

— Ну, Митрунню, але там вона стоїть собі спокійно, а тут день і ніч то скручується, то розкручується. А від того дріт найборше пріскає.

— Та це правда, — мовив подумавши Митро.—Але була би пріскала потрохи, один скрутеш, другий, третій... А тут усі нараз. Не гладко, а так мов би, просяти Господи, миш перегризла. Агій! Ще чоловік, як живе, не видав такого.

Тим часом Мендель приніс із магазина свіжу линву, її навинули на вал і Митро прилагодивши до спуску, пішов до ями. За якої півгодини витягли обох—Митра і Івана. Іван мав поламані обі ноги і голову розбиту на цямрину. Він мабуть і не долепів живий на дно.

XVII.

Другого дня досвіта бориславський війт—тоді ще війтом був селянин—з присяжним і двома жандарями прийшли до тої комірки, де жила Ганка. Вона ще спала,—по довгих безсонних днях і ночах перший раз спала глибоким, майже мертвцьким сном. Баба відчинила двері, всі увійшли, та зирнувши на труп'яче, висохле Ганчине лице, зіссане страшною внутрішньою мукою, не мали серця будити її.

— Ну, ну, нехай спить,—мовив стиха війт.—Ми підождемо на дворі.

— Ну, їй не багато належитися від людей,—мовив один жандар.

— Пан Біг не ждав на людський суд. Сам осудив і сам покарав її,—додав другий.

Скоро вони вийшли, Ганка збудилася.

— Ви тут, бабо?—мовила вона.

— Тут, небого, тут.

— Чи мені снилося, чи тут був хтось?

— Та хто би мав бути?

— Мені здавалося, що якісь хлопи... жандарі!...

— Та були, сирото.

— За мною?—мовила Ганка, піdnімаючися.

— За тобою.

— Знають усе?

— Знають.

Ганка довгим поглядом зирнула на бабу, а потім простягла до неї свою суху руку.

— Дякую вам, бабо,—мовила вона.— Я вже сто раз, не раз, хотіла зібратися, піти і признапися до всього, та ніколи

не могла здобутися на відвагу. А тепер уже по всьому. Тепер я спокійна.

І вона з тяжкою бідою зволіклася з постелі. Баба помогла її убратися.

— Ну, а тепер покличте їх.

Увійшов війт з присяжним, увійшли жандарі.

— Ну, що ти, небого? — мовив війт. — Хвора?

— Хвора.

— Маєш сказати нам щось?

— Маю.

І вона спокійно оповіла події цього вечора. Один жандар записував. Потім її повели на місце злочину. При помочі гаків витягли з ями по куснику розгниле тіло нещасної Фрузі і перенесли його до трупарні, а Ганку посадили на віз і відвезли до Дрогобича, до судового арешту. Там вона не дождалася навіть першого протоколу.

А жандарі по тім однім випадку мали зараз другий. Ім донесли, що в недалекій кошарі урвалася линва під робітником, цей упав у яму і забився. Треба було оглянути місце, оглянути трупа, переслухати свідків...

— Щось мені не подобається цей випадок, — мовив один жандар, молодий, до старшого, постенфірера.

— Хазяйська необережність. Линва перержавіла!

— Чи нема тут чогось гіршого? Це, що говорить Митро про ті гроші...

— То що ж, думаєш, що тут якийсь злочин? Що це навмисне хтось перервав линву?

— Дуже може бути. Ті гроші, це може бути причина. Касієр каже, що він узяр від його гроші, а іх при нім нема.

— Пошукаємо в його помешканню.

Але в помешканні, щобто в тім шинку, де ночував Іван разом з кількома іншими ріпниками, ніхто про ніякі гроші не знов і не чув. З допитів дізналися жандарі, що раз давніше в Івана вкрадено гроші і відтоді він не носив їх при собі і ховав так, щоб ніхто не знов, де. З другого боку Мендлеві зізнання про те, що Іван посилив гроші за куплений ґрунт нотареві до Дрогобича, підтверджив нотар телеграфічно, а друге зізнання, що останніх 100 ринських Іван знов ще день перед тим, підтвердив Митро на спілвки, що чув, як Менделев мовив Іванові: „Гроші маєте готові“ і Іван на це попакнув головою. Значить, знов ще Іван мусів сховати їх десь, щоб забрати з собою. А коли так, то яку хто мав причину дібрати на його життя?

На тім справу й закінчено, пільки Менделля за недогляд і уживання перержавілої лінви покарано 20 гульденами грошової кари.

Івана поховали в одній ямі з останками тіла його Фрузі.

1877 р.

НАВЕРНЕНИЙ ГРИПНИК.

Василь Півторак був свого часу один із найзаможніших газдів¹⁾ на ввесь Борислав. Поля в його було достатком, худоби і хліба і шмаття, ба й грошенят готових дещо трохи найшлося. Працьовитий, ощадний, любив порядок,—тож і все йшло в його порядком і спатком.

Було у Василя три сини,—парубки, що маків цвіт. Здорові, кріпкі, обичаєм па вдачею капля в каплю в батька вдалися. Батька-матір любили, старших поважали, а до роботи, аби й до якої, рук не полінували. І коли б життя людське могло обійтися без припадків, коли б обставини навкруги нас не змінялися, був би жив Василь Півторак і донині щасливо, сумирно, внуків у запічку колишучи.

Та не так воно на світі йде. Те, що давніше не змінювалося й у сто літ, тепер через десять мов переродилося. Тепер не іпе, що в давнину. Життя прудко пече, зміни швидко настають. Треба пильно слідкувати, куди бистра несе,—треба й собі туди пробираатися.

¹⁾ Газда—господар, хазяїн.

А не спостережешся, заспійшся на місці,
• то того ѹ гляди, що перша - ліпша хвиля
наскочить, перша-ліпша зміна настане—
звалитъ тебе, зіб'є з ніг—і ти погиб.
Тепер жити тяжко. Життя—боротьба
вічна, безупинна. Ворог із усіх боків чигає.
Не пристережи одного боку, з другого
наскочить—і ти пропав.

Take сталося ѹ з Василем Півтораком.

Було це саме в ту пору, як у Бориславі почали копати кип'ячку¹). Охочі на
поживу перлися в Борислав, мов муhi до
меду. Роями цілими вони глопилися по
селу, швендяли по полю, по хатах. До
кожного газди приставали, мов реп'яхи
до кожуха. „Продавай ґрунт, газдо, та
продажай! Ось я тобі за частку стільки...
а я стільки... а я ще більше!... Не треба
нам усного—частки з нас буде!“. Вийма-
ють гроши, кладуть на руку, горілку
ставлять і підмови не жалують. І не
одного підмовили, не одного бідолаху за-
манули. Та не дався на підмову Василь
Півторак. Він любив свою землю, що його
родина з діда-прадіда зливала своїм потом.
А ще до того думав собі: „Ta що? Гроші
візьму, а вони круглі, розкотятися. То
на це, то на те, та ѹ нема. А землиця
свята останеться!“.

Ну,—скажете,—добре зробив Василь.
Розумно гадкував.

Добре, та не найліпше! Розумно, та
не зовсім!

Почали зайди робітників найманці, по-
чали копати ями. Кип'ячка показується,

---

¹⁾ Кип'ячка—нафта нечищена, ропа.

гроші плинуть в зайдівські кишені. Дедалі, більше їх напливає, дедалі більша глота-тіснота в Бориславі. Продають газди частку за часіпкою; день-у-день видимо бідніоп'ї. Далі якось раз у неділю спали раду радити. І чо робити, що діянти? Каже Василь Півпорак:

— А що, панове газди! Копають зайди, копаймо їй ми! Тиснуть вони гроші за кип'ячку, будемо їй ми тиснути!

Ну,—скаже,—хіба не розумно радив Василь? Розумно, та не зовсім!

Почали наші Бориславці рити-копати свої питомі ґрунти. Та не було в них готового гроша, щоб найняти робітників. Приходилося самим копати. Не скоро йшла робота, не живо зиск напливав. А газдівство за той час підупадало; поле перерите не родило. Не ставало хліба. А кип'ячки як нема, так нема. Що було робити? Продавати знов частку за часіпкою, щоб з голоду не згинути—от що!

Спіо їх взялося відразу до копання. Лиш шість-сім доробилося до чогось. А другі? Другі опісля копали знов на своїх ґрунтах ями, видобували кип'ячку її віск—для зайдів.

Чому ж воно так пішло? Чому щасливо зайдам, а не щасливо газдам? Вгадайте, коли мудрі.

II.

Василь Півпорак, як дав таку мудру раду громадянам, почав і собі міркувати. „А що, думає, в мене три сини. Я чеп-вертий. Тепер у полі роботи такої пильної нема. Зачнімо їй ми копати. До одної

Ями більше двох не треба: один копає, другий при корбі. У мене он на загумінку частка скошена: зачнemo там два закопи¹⁾ разом. Не буде в однім, то буде в другім!..

Як виміркував, так і зробив. Лишив стару на газдівстві, а сам із синами гайда на загумінок. Позабирали рискалі, цебра дваушні та вужища²⁾, наладили корби, та їй гайда копати. Ну, нічого. Копають день, копають і другий. Коло закопів горбки глини ростуть угору, та їй ростуть. Найменший син, Михайлло, в однім закопі, а батько при корбі. Найстарший Сень у другім закопі, а середуний Іван при другій корбі. Прокопали сажень, ба їй другий, ба їй третій, і далі. Натрапив Сень на піскувату верству, почала вода показуватися. Ну, черпай воду цебром та їй черпай, а води все більше та їй більше.

— Тату, — каже Сень, — покину я цей закіп: вода підходить.

— Ет, то що? — каже Василь, — прочерпай воду та їй копай!

Мучиться Сень тиждень, мучиться їй другий. Все воду вичірпує, нори забиває їй далі копає. Та їй копати ж то нетяжко. Звичайно — пісок.

Аж якось одного дня Іван над ямою наробив страшенногого крику. Прибіг батько, позбігалися їй деякі сторонні: „Що таке? Що таке?“...

— Пісок засунувся, привалив Сеня!..

---

1) Закіп — яма, шахта.

2) Вужища — шнурі.

Василь Гівторак стояв, мов громом прибигній, почувши ті страшні слова.

— Зараз в яму, хлопці, пробираєти пісок! — крикнув не своїм голосом.

Метнулися, пробрали пісок, та не ду-
хом. Видобули Сеня, та вже неживого.

Господи, що та бідна мати не назаво-
дила, не навбивалася! І плаче, ѹ батька
проклинає, що, мовляв, погубив її дипину.
А банівко бідний стоїть, мов осуджений,
блідий-блідий, не заплаче, ні слівця не про-
мовить ні до кого.

Похорон надійшов. Треба було спра-
вляти „як Бог приказав“. А пан-отпець
сказали: „У вас, Василю, ще ѹ поля
ї дітючок зарібних і стапку, що Бог
післав, дасте двадцять золотих за по-
гріб. Це діло Богу миле, не пожалуйте
за упокій душенівки усопшого!“ Що було
робити? Відмовити — годі. Торгуватися,
як за худобину, коли сум тяженький
на серце наліг — ще гірше годі. А гро-
ша готового Біг має. Продавай частку,
а то півчастки, — оту половину, на ко-
пірій той закіп нещасливий. Купець
швидко найшовся, гроші швидко випла-
тив, мир християнський немало наох-
кався ѹ нагостився на похороні, а пан-
отпець сумно та жалібно приспівували
з дяком: „Господи помилуй“ та „слава
Тобі, Господи“.

Розійшлися добрі люди, минулися гро-
ші. Василь остався без Сеня, як без
правої руки. Стара гризеться, плаче;
сини ходять, як потроєні. Та не час
бідному хліборобові довго в смуток-тугу
вбиватися. Робота жде, — десять робіт

жле на нього. За роботою її туга забувається, її горе з серця щезає.

Поволі, невесело сходили жнива; літо пройшло. Настала осінь,—урожай був плохенький. Ну, а все ж що було, то було,— і коло того треба походити, помотика-тися. Звіз Василь із синами збіжжя на тік.

Ну, тепер пора трошки її спочити... При вільнішій годині її минуле горе в серці відживає. Знов сумно стало в хаті в Василя. Стара мати ще не всі сліози проплакала за своїм синочком любим.

III.

Лиха доля не спить. Треба було Василеві ходити повз той кусник луки, що продав під закопи? Ні, не треба! А таки пішов,—не знапи, чи отпак собі, не маючи що лішого робити, чи може з цікавості, що то там купець робить? Досить, що пішов.

А купець не дармував через літо. Найняв двох робітників, таки бориславських пірубків, що з бідності вже пустились на заробок,—та її ну копати. Та ще яку, собака, штуку видумав! Каже: „о, тут піскова верства: тамтого пісок засипав. А я от що: скажу вигородити кіш із хворосту, колики файні¹⁾, обставлю тим плопом спінки, ніби цямриною, то чорт з'єсть пісок, що обсунеться!“ Ну, що? Розумно придумано? „Якби в мене розум не дурний та грошей більшенка (а то ні за що купити хворосту

---

¹⁾ Файній—з німецьк. гарний.

й кілля!), я б і собі спробував. Дивіться—
воно безпечно, чого й хотіти! Не обсу-
неться! А тепер отої злодій піскову
верству прорив, докопався до глинки, та
й кип'ячку добув!

Так міркував Василь, стоячи над ямою.
Заздрим оком придивлявся, неборак, до
роботи.

— Ех, ех, Господи ласкавий! Мій пимо-
мий ґрунтець, а тепер нехристові тисячі
в кишеню вганяє! Он як, поганець, за-
сакує, як радіє, як руки засукує з утіхи!
Цо то, маєток! Кибелъ за киблем тяг-
нуть із ями, аж руки собі вривають,
а все для нього! Якби не такий припадок
шляженъкий доля на мене спустила, хто
знає, може б і я був тепер грошки брав
та долоні засукував!

Довго стояв Василь над ямою, при-
дивлявся до роботи, глядів та завидував.
Далі пішов і свій закіп дивитись. Від
весни ніхто в нім не робив. Стовпки від
корби спреміли над ним; корбу знято.
Для безпечности казав Василь ще влітку
заложити яму дошками, щоб ніхто в неї
не впав поночі. Якось дивно забилося
в нім серце, коли оглянув горбок викопа-
ної глини, обстукав дошки, покладені на
оптвір ями.

— Хто знає,—гадкував собі,—може тут
маєток жде на мене! Може б як от
сажник, другий покопав, то й нафпа б
показалася! Хто знає! Господь карає,
Господь і милує!

— А хто знає,—шепотів йому другий
якийсь голос,—може тут ще більше не-
щастя жде на тебе! Може Бог прогнівився

за тебе, що сам псуєш та ворушиш святу землењку, та ще тяжче буде карати, коли не опам'ятаєшся після першої кари?...

День за днем збігав, тиждень за тижнем минав. Василь все ходив, все думав. Міркував бідолаха, гризся сам в собі, не знав, на яку ступити й що почапти. Видимо марнів на лиці, а боявся чи вагався сказати, що йому в голові. „От, зараз і стара почне плакати, споминати небіжчика, відраджувати!“ — думав собі. Але спокуса все стояла йому перед очима. „От Пан-Біг не зародив хлібця, нічим дихати. Сіно вигнило, нічим худібку прогодувати до весни. Що вдієш? Грошики б здалися, і то так як умирати... І податок не заплачений! А може воно лиш трошки прорити, та й зараз і кип'ячка жбухне? Хто знає!... Он той закіп не багато глибший! Ех, дійся Божа воля, спробую... Ігій, най жінка й поплаче трохи! На те вона й жінка. А мені голови не зірве. А я вже тепер добре візьмуся на розум: всю яму плотом обгороджу для обезпеки!“

Так придумавши, Василь рішився нарешті приступити до діла. Насамперед обговорив, що треба, з синами. Михайло не відмовлявся від роботи в закопі. „А що, — каже, — тату! Я й сам бачу, що нам цю зиму з самого господарства не перезимувати. Попробуймо! Ченъ дастъ Біг, нам тепер пощастить! А для обезпеки зробім так, як ось кажете: городім коші!“

Що за добра душа той Михайлик! Ніколи він не перечив батькам ні в чім! Дай йому, Боже, талан-долю золоту й вік довгий!

Але тут же насунулося друге питання: відки взяти грошей на линви, на хворост та на інші потреби? Батько з синами рада в раду. „Нічого робити,—кажуть,— заставлю частку поля,—не продаваймо, заставмо до часу,—а прийде гріш, то й віддамо, викупимо поле назад!“

Як урадили, так і зробили. Стара мати аж тоді про все дізналася, як розпочали роботу. Нещаслива не мала серця ні клясти, ні виговорювати батькові. За-плакала важен'ко. Її серце стислося, немов лихом якесь віщувало, коли заглянула в темну пащеку, в яку спускав на линві батько рідну дитину.

— Ей, Василю, Василю,—сказала вона кілька день опісля.—Пішов ти на непевну дорогу, шукаєш ти зисків по гробах. Гляди, небоже, щоб не закопав своє щастя й свою душу в оті ями!

— Ей, яка ж бо ти дивна, сіпара!— сказав Василь, махнувши рукою. Тільки й усеї бесіди було межи ними.

Тим часом робота йшла нескоро. Хворостину годі було й докупитися. Що навезуть із сусідніх сіл, то духом розкуплять. Удвох взялися далі копати, а що викопають, то зараз і кощем обгородять. Тягнеться робота тиждень, ба й два. Михайлло вже докопався до півторої, піскуватої глинки. Поскорити годі було. Рискаль тут не придастеться, треба дзюбака. Іван тим часом то збіжжя в стодолі молотить, то коші городить, а мати пряде в хаті, сама-самісін'ка, й не раз тяжен'ко сплаче, визираючи в віконце, чи не йдуть сини обідати.

IV.

Поволі йде робота в ямі. І що глибше Михайло прокопує, то якось йому невідніше, якось ніби душно в ямі. „Але це нічого“—думає він. А Василь жде та й жде: опі-оп покажеться кип'ячка, може нині, може завтра. Хоч корба руки уриває, хоч надворі дедалі холодніше спає, хоч ірошай за заспавлену нивку щодень меншає—він не спурбується нічим. Освоєсь кип'ячка наплине, всій біді кінець буде!

І дійсно наплила...

Одного дня почув Василь з ями якийсь крик. Крик був дивний,—зразу веселий, далі тривожний. Вкінці урвався глибоким, глухим зйомком розпуки. Все тривало не довше двох хвилин. Василь заглянув до ями. Морозом пройняло його наскрізь, він затремтів, як у пропасниці, від дождання й непевності. В ямі було темно, як у комині.

— Що там, Михайло, що там?—крикнув батько до ями.

Замість відповіді, Михайло зашарпав линвою, але дуже слабо.

Батько не знов, що сталося, чого треба Михайліві й чому не відповідає.

Шарпання почулося вдруге. Батько догадався, що може це син дає знак, щоб його витягати.

— Але чому він запих, чому не каже, що сталося?—думав собі батько, працюючи з усеї сили при корбі.

Ух, як тяжко корба йде! Тяжче чомусь, як звичайно. Чи то його руки старі

знемогли від довгої роботи, чи від непевного й тривожного дожидання? Поволі підходить тягар дотори, поволі виринає з непроглядної пітьми, що залягла в споду. Крупячи, Василь нахилився над яму... Господи! Це що? Густий, нафтовий сопух удалив його, мов обухом! „Дав Бог! Дав Бог!“ – скрикнув Василь. Тієї хвилини почув таку радість, таку силу!... Його око поглянуло в глибину... А це знов що?... У киблі сидить його Михайло, не опerezаний линвою, як звичайно, а лише одною рукою за неї держиться. Друга звисла донизу. Голова безсило спадає на груди, якісі корчі підкидають її дотори... Ale корчі, щоразу слабші, рідші... Ось уже голова зовсім додолу звисла... хвиля страшної непевності... Друга рука пустила линву, киbelь похитнувся – й Михайло зі страшим глухим зойком повалився в безодню й щез у гусій пітьмі. Із глибини чупти лиши, як бовшнув, мов колода, в кип'ячку. А там не чупти нічого більше... I все це сталося так прудко, так несподівано, що Василь довгий час стовпів, нахилений над ямою, не знаючи, що воно значиться. Спояв, мов у якомусь запомороченню, не випускаючи із рук держална корби. Нічого не думав, нічого не птамив, нечув, не бачив... Аж ось протверезив його густий нафтовий сопух, що садив із ями, мов із комина. Тямка поволі вершалася, а з нею й страшна певністів. „Пропав хлопець! Опто щастя!“ – були перші його слова.

Але коли зовсім опам'ятається, напала його пропасниця. Бачилося юому, що якась

Сильна, невидима рука пхає його в глибинь,
що якийсь голос кричить йому над ухом:
„Скачи й ти і гинь з ним разом! Яке твое
життя буде тепер? Скачи, скачи!“ І не-
щасний батько чув у собі скажену
охоту скочити в ту темну, пекельну
бездню й загинути враз із сином. Аж
коли вже зовсім був нахилився над ямою,
видіпхнула його від неї друга якась сила
— рука природи, що раз-у-раз і всюди
береже свого життя.

Нарешті нещасний батько надумався.
„Що враджу сам?“ Це одне питання про-
яснило йому все. Мов божевільний кинув-
ся городом до хати, гукаючи що сили:
„Рятуйте! Рятуйте!“

Збіглися на крик і свої, й сусіди. Ніхто
не знов, що сталося, кого рятувати. Лиш
материне серце прочуло зараз, що воно є.
Нещасна мати заломила руки над головою,
йойкнула й впала без пам'яті там,
де стояла.

Що було робити? Як рятувати нещас-
ного? Спочатку ніхто не хотів лізти в яму.
Боялися задухи. Лиш батько напирався:
„Пустіть мене та й пустіть! Вирятую
його, вирятую, а ні, то най-же й сам із ним
пропаду!“ Ледве задержали бідного Василя.

— Тату, тапунцю! — говорив Іван. — Де
вам лізти? І йому не поможете, й самі
задушитесь! Волю я. У мене голова міц-
ніша, швидше випримаю!

На тім і стало. Двох найсильніших при-
спало до корби. Івана оперезали добре
линвою й спустили додолу. Задуха в ямі
була велика, але хлопці пильно справля-
лися, й незабаром Іван крикнув зі споду,

—знак, що найшов брата. Вони теж взялися ще швидше підтягати кибель у гору.

А поки це діялось, другі тверезили матір. Згодом-перегодом вона прийшла до пам'яті.

— Мій сину, мій Михайлику! Що з ним? Де він? —були перші її слова.

Бідна мати! Волиш не допитуватись! Лежить твій син страшний-страшний, весь облитий відразливим густим плином, мов смолою. А те лице, що перед хвилею таке хороше та привітне й любе, тепер посиніло й надулося в страшних смертельних муках! Бідна мати! Тікай від того проклятого місця, не озираючись! Не поглядай на того, що ще перед годиною звався твоїм сином! Його, сердешна, не порятуєш,—лиш серцю жалю завдаси!...

V.

Якось-якось обмили бідного Михайлика та й положили на лаву під вікном у старій хаті батьківській. Лежить бідний парубок, — пишний та рослий, як явір широколистий. Лиш приязнє личко, синє-сине мов буз, свідчить про страшну муку, яку терпів умираючи.

А де ж неніка-старенька? Чому не заводить, не голосить по покійнику, слізоньками обмиваючи поморщене добре лице своє? Чи вона ж його менше ніж других любила? Чи жалю по нім не чує? Ой, не менше від других любила вона свого Михайлика, — й жаль її, лиш Бог знає, який пляженський. Лежить стара неніка

в коморі на постелі, не може й голови звести, не може й рукою повернути! Останнє нещастя добило її. Як побачила свого синочка неживого, та й ще такого, яким його з ями видобули, впала без зойку, без голосу, як билина підкошена. А Василь Півторак, глядючи на неї, як лежала, мов нежива, коло неживого Михайлика, вишептав лиш оці слова: „Оп щастя! Ще доведеться два похорони враз ісправляти!“

Відтерли Василиху й занесли до комори. Лежить нещасна мати, як дерева колода,—худа, нужденна, безсила. Пожовкле й поморщене лице без усякого виразу; очі мутні й запалі, мов каганець, що догорає, світяться; сині вуста легко ворушатьсья... „Михайлику мій!“—шепоче бідна мати та й захлипає, як дитина. А більш нічого...

А її Михайлик лежить у світлиці—спокійний, незатурбований. Байдуже йому тяжка гризота батька, яку той, мов змію, в серці криє; байдуже йому й неміч та розпуха материна; дарма сумні шепти й молитви людей, що товпляються в сінях, головами похитують, руками помахують та словами стиха перемовляються: „Ну, й хто б того був сподівався! Добре ю тої казав: грім щастя об хату, та й хата розпадеться! Та й що за парубок! Господи, твоя воля над нами, грішними!“

А Василь Півторак, мов приголомшений, поволікся до пан-отця.

— Слава Йсусу, пан-отчику!

— Слава на віки! А що там, Василю? Чув я, що нафту добув?

— Та так, єгомостпнью!.. Але нещастя... Сина мені задушило...

— Ага, так-так! Ну, бачиш, який ти необережний... Чому ж ти млинка де не роздобув, та свіжого повітря не намлинував до ями? Бачиш!

— А бачу, пан-отче, бачу на свое лихо!

— Ну, ѹ що ж в тебе чувати?

— Та нічого егомостуню... Я прийшов, щоби грішне тіло земленьці віддали.

— А, так, так! Святий обов'язок, слухняна дитина була... Знаю, знаю! Ну, Василю, але ти тепер багач!..

— Та який, егомостъ?

— А, який? От кип'ячка добулася... бачиш, Господь благословив.

— Ої, егомостъ, не говоріть, благословив! Волів би мене був так ніколи не благословити! Що мені з тої ропи поганої, коли мій синочок у ній смертоньку найшов?

— Так, так, ая! Добре ти говориш! Ну, небоже, ти тепер можеш і церковці божій чимось запомогти. Бо ті гроши однак тобі не милі. Правду я кажу?

— Та правду, пан-отчику.

— А бачиш, небоже! А мені за похорон п'яцдесят золотих. Ну, га, що? Це тобі тепер ніщо!

— Ей, егомостъ, то за багато! Бійтесь Бога, в мене тепер така гризома, де мені ще торгуватися?

— То байка, небоже! Але що треба, то треба! Не поможе!

— А ще он і моя стара, бідна, догорає, ледве, ледве. Хто знає, чи ще тиждень продихає. Знов видаток, а готового, пан-отчику, нема!

— Га, то згодимся за обидва похорони разом. Даси вісімдесят золотих, небоже!

— А пек-за-пек, егомость! А ви що говорите! — скрикнув бідоаха Василь, вражений до глибини серця такою бесідою.

— Щоби я для живого християнина наперед похорон торгував?

Він не міг далі говорити. Щось буцім здавило його в горлі, й він схилився й підняв капелюх, що лежав на підлозі.

— Ну, ну, то я жартував, — сказав усміхаючись пан-отець. — Нема в тім нічого злого. Ну, ну, иди, небоже, а я вже тіам завтра надійду. Бач, треба з честією тіло поховати, треба ще з Попелів пан-отця запросити. Уваж же, ѿ ти мене. А тобі п'ятдесят золотих тепер, то так ніби в пальці тріснутти, небоже!

— В ласці Божій оспівайтесь здорові! — ледві промовив Василь, виходячи.

— Ходи здоров, небоже! Гм, гм, ая!..

VI.

— Куме Василю! Бог дав, Бог і взяв, його воля свята!

— Свята воля Божа, кумцю солодкий, на що в тугу вбиватися?

— Ніби то щось поможе! Сталося, то вже не відстанеться!

— Журбою поля не перейдеш, говорили мої іпатуньо небіжчик!

— Даї, Боже, душенькам змерлим рай світлий, блаженний, а нам грішним прожиток щасливий.

— Не сумуйте, куме Василю! От дивіть, ваша стара небога також уже

догорає! Що буде з газдівства, з усього?
Змагайтесь на силу! На ваше здоров'я!

Так потішали сусіди, щирі душі, Василя Півторака, сидячи за столом при горілці. Василь нічого не говорив, лише сидів, підперши важку від гризоти голову руками.

— Ей, кумцю солодкий! Дайте бо спокій, не сумуйте! Тож нам усім туди дорога, чи скоріше чи пізніше. От випийте з нами ще трохи, забудеться лихо. Адіть, незадовго єгомость надійдуть з парастасом¹). Годі ж вам туманіти, треба лад у хаті робити.

— Гей, гей, міцний Боже! Чому ти мені віку не вкоротив, як мав його взяти? На що тепер я на світі здався—промовив глухим, прибитим голосом Василь.

— Ей, кумцю, не грішіть! Най Господь все зло відвертає! Най ось на тім спанепиться! Нашо вовка з лісу викликапі? Лиха доля не спить!

— Ой, не спить, не спить!—простогнав Василь.—І мені не давала спати. Все мені шепотіла: „А йди ж, копай, а побачиш, що там буде!“ Я, дурний, послухав, пішов, та й от до якого припадочкику докопався! Михайліку мій милий, синочку мій солодкий! Чи на те ж я тебе ховав, годував, як соколика, щоб тебе нині до такого шлюбу виряжати?...

Грубі слівози покотилися долі Василем вим лицем і звисли на шпакуватих, спріжених вусах. Сусіди, приятелі знов почали потішати його, приговорювати,

¹⁾ Парастас—заповітне богослужіння.

приохувати... Василь поволі широки розговорився в іх кружку, випив одну порційку¹⁾ гріпої з медом горілки, далі й другу, третю... Кров непомітно живіше закружила в жилах, гадки непомітно плуталися, товпилися, одна другу вимискала й морочила, а на серці якось тепло робилося, біль менше докучав, жаль швидше розплівався в слозах, гризота розтавала від того тепла, мов сніг від весняного сонця.

— Ей, Михайлику мій, синочку мій! — приговорював з написком; мов шпотаючись, бідолаха батько, спорожняючи одну порцію за другою. Сльози дедалі, частіше капали на дубовий стіл. Сусіди розмовляли все спиха, повагом, а в ухах Василевих їх розмова дедалі, то невиразніше оддавалась, мов пlesкіт води на броді, мов шелест листя восени. Його рука мимовільно наливала червоний, гарячий напій і виливала його з порції в горло, мов розжарене вугілля, що все дужче збурювало в нім кров, зворушувало гадки.

— Ей, Михайлику мій, синочку мій! — лепетав він, мов у нестягі, втираючи слози рукавом.

— Куме Василю, всіпаньте, перестаньте плакати! — загомоніли сусіди. — От глядіть, егомісіп' прийшли паастас пра-випи! Ходіть до хати!

— Вічний упокой його душенці! Ходім! Михайлику, синочку!.. — лепече Василь, шкандинбаючи до хати.

В хаті світло паляє круг покійника, й миру повно й два попи паастас

¹⁾ Порційка — чарка.

правлять, і два дяки хриплять та бегечуть свячені пісні. А Василь став край одвірка та дивиться та прислухається, а якось не може розібрати, що воно це й до чого? Світло якось непевно мигтить йому по-перед очі, посиніле лице покійника що-хвилі міниться, скоро хоче до його батько придивитися довше, а на серці йому якось легко, мов справді виряжає сина до шлюбу, а не на „вічну дорогу“. Лиш чує добре, що слвози ще й досі не переспали капати, а люди сумно на нього зирають та шепочуть: „Бідний батько! Серце йому крається! Де ж бо то, двох синів, як соколів, до року поховати! Ще добре, що третій лишився, а то бідолаха б зовсім пропав!“.

Василь чув оті слова, але сам знов, що йому якось не так дуже жаль, як уперед було, що його гадки, блукаючи манівцями, дедалі, все рідше нагадують про Михайлa. Але слвози самі пливли й пливли з його очей, хоч гадки не знатъ куди блукали.

Скінчився парастас і пан-отець велів принести домовину та зложити в ней мерця. Василь придивлявся зачудований до двох парубків, що придвигали тяжку труну, збиту з грубих дощок, і заметушились коло покійника. Свічки повідставляли, хрест, що стояв у головах умерлого, взяли на бік, зняли полотно, котрим був накритий, а далі здигнули тіло та вложили у деревище. Василь, що досі стояв тихо й непримотно, почув тепер, що ніби його щось укололо глибоко в серці і скрикнув голосно:

— Михайлику мій! Синочку мій!

Голос той вирвався так несподівано різко й серед загальної понурої тиші, що в одній хвилі цілій тиск людей, жінок і чоловіків, скучилося круг нього, потішуючи та розважаючи його смуток. Парубки тим часом закрили віко труни, взяли свого товариша й понесли з хати, вдарили на обох порогах труною по три поклони. Труна глухо задудніла, немов говорила:

— Бувайте здорові! Забудьте про мене, най моя пам'ять не трує вам сумом щасливих хвиль життя! Бувайте здорові, щасливі, веселі!..

Аж на цвинтар тісна громада людей проводила Василя, потішуючи та розважаючи його смуток. Але Василь не млів, не плакав, не говорив нічого, а йшов, мов дерев'яний, мов нічого не плямив. Лиш часом уста його ворушилися трошки, щось перелітало по його лиці, що одначе більше скидалося на сміх, як на жал. А коли по похороні добрі люди назад привели його додому, він усе ще рушався, мов дерев'яний, не говорив, не плакав, не зіпхав, тільки очі його нерухомо дивилися перед себе. А коли дома сказали йому, що його жінка віддала Богу духа в тій самій хвилі, коли виносили з хати її сердешного Михайлика, він стояв, мов дерев'яний, не говорив, не плакав, не зіпхав, тільки очі його нерухомо дивилися перед себе.

Сусідки й сусіди знов потішають, знов розмовляють, знов частуються. Василь сидить межи ними, — порція, кружачи,

не минає ї його,—а що більше п'є, то помітніше оживає. Вже ї говорить, і плаче, ї очима навкруги поводитъ... Ніч настала. Василь, хлипаючи, впав на постіль і твердо заснув. На другий день прокинувся, мов потовчений і немало зачудувався, побачивши знов труну на лаві. А їому ж мерещилося в голові, мов крізь сипо, що вчора в нього був похорон. Навіть той білъ госприй почув знов у серці, що пройняв їого був үчора, як брали трупа з лави. Чи то може сон був? Відки ж цей мрець?..

VII.

І знов у Василевій хаті тиск народу, гомін піа охкання ї шепти кумочок. І знов до нього бідного тиснуться з усіх боків жадані ї нежадані приятелі, потішаючи, жалуючи та приговорюючи. І знов чарка кружляє ї співи попів та дяків розлягаються в хаті, в сінях, на оборі; клуби лиму сунуть із кадильниць і в'ються попід стелею над людськими головами. Василь не тямив добре, як увесь той тиск і гомін провалив мимо нього, а на другий день по похороні, коли прокинувся, ї оглянувшись по хаті, побачив, що він сам один, мов серед вимерлої пусинки, іпо подумав на хвилю, що це все був сон поганий. Аж згодом, продрухавши добро ї оглядаючи по всіх закутках сліди вчорашньої оказії, переконався, що це правда достоцна, що він—сиропіа, круглий сиропіа на світі.

Сирота? А в нього ж ще один син зостався, Іван. Де він, що з ним? Чому батько, своє сирітство згадуючи, не згадав про нього, про свою єдину тепер потіху?

Дивно не раз буває між людьми. Опі, лучитьсья, в батьків діточок кілька — й добре всі, слухняні, робучі, покірливі. Казав би, чого й бажати? Любов батьківська, як сонце, всім рівно світить. Та ні, не так вою. От поглянь, то побачиш. Батько найліпше полюбити найстаршого, мати найменшого, або як там, а середуще межи ними живе й робить і все ані тато ні мама його не помічають, ні попестяють, ні похваляють ні за що. І росте воно в хаті, мов чуже; привичне до самоти й мовчання, а батьки дивляться на нього, коли переходить мимо них, а їх гадки бачуть другу, більше люблену дитину перед собою.

Таке було й з Іваном. Отац колинебудь спитати було Василя про Івана. — „Іван, — каже Василь, — мій Іван? А, він у мене дитина тиха. Але подивіться, що воно з того Михайліка за дужий парубійка! Золото не хлопець!“ А спитати було небіжки Василихи: „А що, Василихо, ваш Іван поробляє?“ — „Та що б вам поробляти? Десь певно щось у сподолі пипнає. А Михайлік он пішов до сина, та й не знаю, чи верне, біднягітко, до обіду? Ей, то-то хлопець з нього зробився, як квінка! То моя потіха, іпо мій синочок!..“ І так усюди й все бувало. Чи батька, чи матір спитати про Івана — все на Михайліка звернуту. Іван був середуний межи

їх літньми, й хоч слухняний, тихий, батькам покірний,—все проходив мимо них майже непомічений. І брати хоч увесь вік у злагоді й приязні жили, та все таки за прикладом батьків і собі почали мимоволі згори дивитися на Івана, вважати його за слугу дома, за щось нижче від себе. Іванові не раз гірко приходилося слухати наказів молодшого брата й не раз задля того доходило в них і до маленьких передирок. Але ніколи не приходило й на думку бідному хлопцеві огляматися за глибшою причиною того, ніколи він не брався розтріясати те, як і чому так із ним поводяться родичі.

Та втім не можна сказати, щоб вони його не любили! Хрань Боже! Адже Івась був їх дитина не менше других, адже ніколи їм не сприкрайвся ні непослуходом, ні прикрим словом. Але все таки його любили не так, як найстаршого та наймолодшого. Ось, наприклад, раз везли вони сіно крупним переїздом понад річку. Михайло воли поганяв, а Іван і батько віз придержуvalи, щоб не звернувся. Десь, не треба, якась вибоїна попалась, віз перехитнувся на Іванів бік, саме на найстрашнішу западню. Старий батько й не дожидався Іванового крику, а блискавицею кинувся до його. І бачите, якби був на волосинку пізніше встиг, був би віз доразу перевалився й бідолаха Іван бувби смерпти пожив під вагою. А то вавох прicheпилися до васага, а на Михайлика крикнули, щоб живо волів нагнав, і духом перемчали понад западню в брід. А коли стали в броді волів пойти, й Іван зняв

сорочку й промивав закрівлене плече, яке в тій страшній хвилі передер суковатий щабель, старий Василь сплюнув від себе, відсапнув разів два або три, й міряючи очима перебуте небезпеченство, проворкотів якось сердито: „Пек тобі, маро, щезай! Та вже чорти бери віз і сіно, а було б мені хлопця збавило! Ігій!“

Ну що ж? Хіба, значить, Василь не любив Івана?

Але тепер, коли не спало обох його коханчиків-синів, коли не стало старої, що все пильно вештаючися по всіх усюдах, буцім оживляла й наповняла хату, яким же круглим сиротою почув себе Василь! Тяжким мертвецьким сном проспав він ніч по тяжких похоронах. А коли збудився, вже сонечко піднялося високо на небі. Оглянувся круг себе: в хаті ні живої душі. Іван ще вчора згодив двох парубків і вже давно пішов до роботи. Треба було поратися коло видобутої кип'ячки, щоб грошей роздобути та посплачувати за заставлену нивку й за похорони пан-оїцеві. Іван, призвичаєний з малечку до невисипутої праці, не ждав татового наказу й не хотів перебивати йому сну. Сам погодив із спекулянтами, що один перед другим перлися закуповувати у нього кип'ячу.

Торгу добили живо, а старий Василь, уставши, мав лиш піпти підписати контракт. Іван за той час, уявивши завданок на руку, як стій поспішив до „механіка“ (був це простий столляр із Дрогобича, що під тою шумною назвою думав тут доробитися грошей) й закупив млинок

до перевилювання закону. Далі накупив ще бочівок, в котрих, як умовлено було, мав дослачані кип'ячку до свіжо збудованої деснілярні (до „люпрунку“, як говорили робітники) й прийнявся чергами й видобувати з глибини земній скарб.

Живо йшла робота. Найняті робітники балакали, жартували, а Іван все мовчки робив. А за той час Василь ледве-ледве звівся з постелі, став серед хати, й оглянувши пустіку та нелад кругом себе, важенько заплакав, немов на погорілиць. Довго сидів неборака під вікном на лаві, на тім самім місці, де так часто видав свою небіжку, чи з мотовилом, чи з якою-будь другою роботою в руках.

Сумно, поволі, важко воліться час у посиropілії хайті. Не було кому ложку справи зварити. Василь не наче зовсім спрапив голову, ходив по всіх закамарках, мов загорілий, не робив нічого, не говорив нічого,—все лише у думках та в думках. Іван знов уже при роботі,—все господарство взяв на себе. Не мав бідний хлопець серця, ні відваги закликати й батька до якоїбудь роботи, бо бачив його суміяжкий. Не зінав він, що робота—то лік на сердечний біль і тугу, й давав тому болеві дедалі більше рости в серці в старого батька. Але частенько, вертаючись увечері до хати, заставав Василя незвичайно плачливим та говірким,—знак, що співакий сирота з нуди та туги почав напиватися, щоб залипти „хробака в серці“. Не мав Іван сміlosti вимовляти за те батькові, лиш повечерявши що там було, лягав спати й засипляв скоро твердим

сном, не слухаючи, як Василь не раз до півночі пендичив: то плакав, то знов говорив.

І сусідки та своячки частенько на-
відувалися до Василя, без уваги на його
нехіть, надокучаючи йому розважанням
та порадами, непокоячи його своїм тер-
коопливим гамором, хоч іноді дешо й до-
помагали в хапній роботі. Але не раз
не застівали Василя в хаті й ішли шу-
кали його до комори. Тут стояла ще
незаймана смертельна постіль його не-
біжки, в другім знов куті, в засіці, стояла
звичайно баклажка з горілкою, що нею
бідолаха Василь силкувався приглушувати
свій біль та свою нудоту. І не раз сусідки
чули, як ходив він по коморі тяжкими
кроками, хлипав, мов дитина, або голосно
говорив щось, обертаючись до кутка,
хоч слів його крізь стіни не можна було
розібрати. І сусідки кивали головами та
перешептувалися межи собою, що, мовляв,
„це певно небіжка ходить“. І небаром,
мов у дзвони вдарив, на весь Борислав
спала чутка, що Василиха ночами наві-
дується до свого чоловіка за кару, що
сам самохіть згубив марно своїх двох
синів із білого світу.

Але Василь не чув і не догадувався
нічого, що про нього в селі говорили.

VIII.

Іван, роблячи контракт із спекулян-
тами, скільки мусить постачити до пев-
ного часу кип'ячки, помилився надто що
до багатства ями. Немало спричинилися

до того ї самі ті, що з ними він годився. Вони йому говорили, що яма багата, що кип'ячка буде раз-у-раз підливати, так що за день ледве встигне вичерпати те, що за ніч підійде. А тим часом не минуло й тижня, а кип'ячки не стало в ямі, а нова не хотіла підливати. До контракту ще треба було немало, а тут годі було добути більше. Іван ждав день, ба й другий й претій—кип'ячка не підливала. Треба було або копати глибше, або що; а ні, то біда, бо спекулянти день-у-день налягають, чому не довозить решти. Бідному Іванові прийшлось круто, хоч гинь. Грошей батько взяв половину з того, за що згода була; поплатив довги,—ну й не лишилося при душі й стільки, щоб можна було копати далі. Знав Іван це добре, і тому ї не заходив із батьком ніколи в розмову про ті діла, а ждав нетерпеливо, поки кип'ячка таки підійде.

Але кип'ячки годі було дождатися. А тим часом швидко надходив час, коли Іван мусив додержати контракт. Мало не до розпуки. Доведений тим, що надії вічно дурили його, зважився нарешті парубок таки поговорити з батьком про все. Одного вечора, коли надворі вітер вив і сік у вічі дрібним холодним дощем, Іван, увійшовши з стодоли, повісив шапку на кілок, розложив огонь у печі й наладив миску булబи, щоб пекти її в грані на вечерю батькові й собі.

Василь, якому ноги від надмірного вживання горілки не статкували, а лице горіло, сів на припічок, і не кажучи й слова, настравив руки до вогню,

— Тату,— почав Іван несміло,— от знаєте, лихо з нами...

— Ой, чи не ще! Певно, що лиxo, мати вмерла!— лепетав Василь, підносячи рукав до очей.

— Не те, татуню! Вмерли мама, ну, дай їм, Господи, душеньці легко! Що врадити чоловік проти Божої волі? Але тут ще інша біда. Купці кип'ячки допоминаються, а тут у ямі ні краплі.

— Дай їм! Дай їм усю, що є! І яму й все, най собі беруть! То кров моого Михайлика бідного!

— Ну, а що ж нам робити? З чого будемо дихати?

— Що робити? Бога хвалити!— сказав Василь твердо й замовк. Дарма Іван пробував договоритись з ним до чогось під порадитися. Василь мовчав і мовчав, лиш хвиля від хвилі хлипав, мов дитина, хоч сліз не було видно на його лиці.

Надворі почулося чалапкання, немов хіпо пробирається по глибокім, глянястім болоті; сінешні двері рипнули, й в хату війшов височений, худий, каправоокий Шміло. Довга його бекеша, прогнила з долу в болоті, виторочилася сподом і висіла, як довге дрантія, пта билася об худі, заталапані літки. Руде волосся ледве дкуди виказувалося з-під пом'ятого капелюха, а червона, як жар, борода стриміла долі, гостра, мов огненний клин.

— Дай Боже!— сказав він коротко, входячи до хати й доторкаючись своєю сухою, заропленою рукою капелюха.

— Дай, Боже, здоров' я!— відказав понуро Іван.

Василь стрепенувся, побачивши Шміла; обернувши проти його помарніле лице, блукаючи поглядом, він вдивлявся в його з виразом якогось несвідомого, диптичного переляку.

— Ну, що? — спитав той, підступаючи до Івана.

— А що ж би? Лихо!

— Як лихо? Чому лихо?

— А не підпливає кип'ячка, та й годі. Що враджу? Я гадав копати далі, та от грошей нема.

— Ну, а що ж буде з нами? Ви знаєте, контракт позавтру виходить...

— Га, знаю, але що ж я можу зробити? От хіба так... Ви дали шатові половину грошей, то ніби за 500 киблів... так, чи ні?

— Ну, так, — сказав Шміло й кивнув головою, а його довга шия вишнянулася, мов у кота, що проспягається вздовж, гопуючись упасті несподіваним скоком на мишу.

— А я вам доставив уже 800 киблів, то ніби до контракту ще лиш двісті бракує. Знаєте що, заплатіть ви мені за тих триста киблів, я з тими грішми розпочну далі роботу й достачу вам решту.

Шміло лукаво усміхнувся.

— Ге, ге, ге, які ви, Івануню, мудрі, дай вам Боже здоров'я! — сказав він і поклепав Івана по плечі. — Але воно так не піде! У нас не таке право. Позавтру ваші триста киблів пропало, бо ви не додержали згоди. А я ще з міста зведу панів і пошукаю собі на вас решти. Знаєте ви таке? Га?

— Жарпуйте здорові! — сказав Іван, усміхаючись через силу, хоч справді ці слова вколохи його глибоко в серце, і якийсь непевний холод пробіг йому поза спиною, мов від дотику гадюки.

— Я не жарпую, бігме, що пі! Поцо мені жарпуванпи? Мої гроші пропадають, мені не до жарпів! — говорив Шміло, а бідний парубок вдивлювався тим часом в його сухе, костисине й вижковклє лицє, неначе не міг зрозуміти тих слів, або сподівався, що ось-ось лагідніше чуття заблісне на тім пожовклім виді, що так немилостиво всміхався.

Але вид Шміла не змінявся. Іван одвернувся від нього й поглянув на башťка, що за час їх розмови сперся був чолом об комін, зложив руки на підгнутих колінах і задрімав.

— Тату! — мовив Іван, торкаючи його злегка рукою за плече,—тату!... Чи ви чуєте? Ось Шміло прийшов, допоминається кип'ячки. Ішо робити? Порадьте мене?

— Все йому віддай, все, най собі бере! — пробурмотів напівсонний Василі, — То проклята робота! Два сини мені згибли при ній, стара вмерла!.. Проклята робота! Щастя не принесе...

Лице Шміла заясніло блідою іскрою радости.

— О, бачите Йвануню, що ваші шапуно не такі дуже вперті, як ви! Знаєте що? На що вам клопіт на голову? Продайше мені закіп! Він вам і так тепер не несе пожитку, а станеть копани, гроші підуіть, а хто знає, чи що буде! А так лінче.

Я вам ще доплачу і сто ринс'ких! Ну, що вам треба?

— Ні, плюго не буде,— промовив твердо Іван.— Роби, що хочеш, а продати частки, не продам.

— Ні, то я собі сам куплю, без вас... Галаєте, що як панів зведу, то ваша правда буде? Побачите, що й кип'ячку спиратиш її закіп мій буде. А так волите взяти сто ринс'ких і позбутися клопоту. Ні?

Іван не знат, що робити. Він тямив добре, що Шміло не дуже то ѹ багато перехвалюється, говорячи про панів і про їх правду; він здавна, змалечку, звичаєм усіх селян, чув великий страх перед гідними спрашними людьми, що мають право (ї Біг знає, відки вони набрали того права!) кожного разу прийти, відсудити або присудити, що їм кому злюбитися, ї проти того бідний селянин ніяк нічого не вдіє, хоч би ѹ яку кривду по-терпів. Алеж із другого боку бачив Іван, що ѹ Шміло кривдить його немилоспіво, що частка з закопом варта вдесятеро спільки, що він дає. Що було робити? Іван почав знов роздрухувати баптіка, ѹ той ледве-ледве зрозумів, яка справа заходить. І Шміло не оставався з боку, а час від часу докидав своє словечко, виставляючи Василеві то страшні суди панс'ки, то знов свої корисні умови. Довго вони сперечалися. Іван твердо стояв, щоб не продавати частки, але Василь раз-у-раз псуває аїло ѹ вкінці хитрий Шміло таки на своїх поставив.

— Ну, Василю! — кінчив Шміло розмову, ви добрий чоловік, а ваш син, то такий твердий, що й не приспупай до нього! Але що мені до нього? Ви ще шупі газда, вам вільно порядок робити. Ви завтра прийдіть до писаря, та я там напишемо всю згоду. А я зараз виплачу, що там прийде. Чи так?

— Та так, так! — сказав лініво й неохоче Василь.

— Ну, то бувайте здорові! Добраніч!

— Здорові начуйте! — сказав Василь, і Шміло вийшов, рипнувши дверми, та й щез у піп'ємі. Лиш глухе чалапкання по болоті свідчило, що він пішов.

Огонь ледве-ледве меркотів іще межи челюстями, кидаючи кривавий відблиск на припічок. Іван спояв німо, опершив ліктями на комин, а Василь почав перебити печену бульбу, не проговоривши й слова до сина. Тяжка задума насіла, ма-бупів, на Іванову душу, та не легше, бачилося, було й Василеві. Але покищо обое мовчали, й в хаті було так пихо, так сумно, інак мергіво, немов саме тепер була хвиля, коли померші душі обходили невидимо кругом хати, й від їх мовкло все, пихло, глухло, завмирало...

IX.

Довго сиділи батько з сином, не говорячи й слова. Нарешті Іван перший перервав мовчанку.

— Тату, — сказав він, — ви дуже зле зробили, що так легко далися на підмову.

Василь мовчав, понуривши голову й дивлячися нерухомим поглядом у полум'я.

— Не треба було продавати частки, хто знає, може б...

— Чи не ступиш ти свою хавку? — крикнув нараз Василь. — Чи ще й ти мене будеш доїдати? Мало мені свого лиха?...

Це було перший після подвійних похорон раз, що якесь живіше чуття заворушилося в його душі. Але на цей раз воно тривало лиш хвилину, і Василь як спій знов спер чоло на крису комина й пімо вдивлявся в грань, що мигкопіла й згасала потроху. Та не так було з Іваном. Йому справді досадно було на батька, що так легкодушно пускає від себе своє добро, і він, помовчавши хвилю, почав знов спокійним, рівним голосом:

— Не гнівайтесь на мене, тату! Я правду кажу. Що те ховати. Всякий вам те скаже. Частка з закопом варта найменше 800 ринських, а ви пуспили її за 120.

— О, який мені тут таксатор! А чому ти з того закопу не начерпав сілівки кип'ячки, щоб не потрібно було нічого продавати?

— Або що моя вина? Що я в тому винен? — відказав Іван.

— Мовчи, лурніо! — крикнув розлютований Василь. — Доки я ще живу, не смієш мені під ніс тикати: ще так роби, а це іпак. По моїй голові, про мене, давися всім, а тепер ще стулюй слухи!

— Я те знаю, — відказав Іван твердо, — як іпак будете ѹ далі порядкувати, то чорт який, а не що лишитися по вашій голові.

— Не будеш ти тихо, щенюку поганий! Не досить мені своєї гризоти, ще ти мені будеш дорікати?...

Василь грізно оглянувся кругом себе, немов шукаючи чогось, чим би приручно було вилипти свій гнів на Іванову спину. Але нічого не було під руками. А Іван стояв при комині, незляканий, з жалібним видом, і буцім не бачив батькової погрози.

— Я змовчу, тату, я знаю своє право. Але вважайте, що все на вашім сумлінню лежить, що з кожного шматка батьківської земельки, яку віддасте в погані руки, прийдеться вам перед Богом тяжкий рахунок складати!

Сказавши те, Іван вийшов із хати й пішов ночувати до стайні.

Василь остався сам і довгий час, як уперед, вдивлявся нерухомим поглядом у грань. Лиш кров живіше ходила по жилах, а очі грали гнівом, що згасав так само звільна, як грань межі челюстями.

Дивна була Василева натура. Доки обставини життя неначе обминали його й лишали в самоті, доти туманів він сам один, гризся й забував про світ та людей. А коли гадка про давнє щастя й теперішнє сирітство та страшну погибіль двох любих синів занадто глибоко шпигала його серце, він заливав того невмолового хробака-гризуна єдиним ліком наших бідних хліборобів—горілкою. Але тепер життя зачало знов його чіпати, і саме нині вразило його в болічу сторону серця, діткнулося пам'ятки по Михайлі, нагадало його загибіль. Годячися з Шмілом, бідний Василь тяжко терпів сам у собі й часто сам не знат, що говорив. А тут ще тверді, спокійні та жалібні й, як сам те почував, доразу правдиві слова

Івана вразили його ще глибше й розжарили полум'я гніву. Він сам не зінав, на кого був дужче злий, чи на Шмілу, чи на себе, чи на Івана. І чого вони взагалі хотіть від нього? Чому не лишати його в супокою? Чи він їм набивається, чи жадає чого від них?...

Taki гадки ходили по Василевій голові й не відступали, немов унадливі мухи, доки сон його не зміг і цілковитма піт'ма густим сповбуром не залягла хати.

А в голові Івановій чи не снувалися ніякі гадки?

Василь певно, сидячи на припічку й вдивлюючися в грань, і не подумав, що може його синові прикро приходилося цеї ночі, що може бабуся-гризота і йому засіла в головах. А так воно й було. Неспокійно переверпався Іван на соломі в стодолі. Він цілим тілом премпів од холоду й не міг отримати. А гадки його гуляли по цілім „матовім“ газдівстві, по обійстю, по полю. І всюди бачив він нелад та занедбання, що скрізь закрадалися. Обірнику¹⁾ на ниви й не зачинано возити, а тут вже зима настає. Одна нивка всього спокладжена під яру пшеницю й лише усього-на-всього шкремток²⁾ засіяний озимим житом. Ну, що ж тут на рік починати? А в стодолі порожньо, в коморі порожньо; торішнього року не лородило. А ще до того таїло частку проходить! А ще до того з закопом! Хто знає,

¹⁾ Обірник—тній.

²⁾ Шкремтками звуть підгіряні шматки пояся, відірвані від більшої цілості, як от де між прилісками, або на горбочку між вогкими сіножатями.

Може якби було ще з-на сажень прохопати, була б знов кип'ячка пустилася? Хто знає, якого скарбу збувся батько за 120 ринських... „Ех, голово стара, нерозумна!...“ — пробурмотів Іван крізь зуби.

Довго ще перевертався, не знаючи, що почати, щоб бодай решту поля зберегти. Далі рішився піти завтра при святій неділі до пан-отця розповісти, як що є, ѹ просити поради. На тім і заснув.

X.

Була свята неділя. Невеличка, стара бориславська церковця стояла сумно на пагірку за селом. Не отінювали її вікові, розлогі липи, як звичайно буває по інших селах. Кладовище з позападалими могилками стояло голе й виднілося далеко на село, мов бездушне, в'яле лице смерти, погрозливої на все, що лиш побачить. Напіврозвалена трупарня опирається об стару, головату вербу, котрої гілля стриміло над нею замість спріхи. З другого боку стирчала гостроверха дзвіниця, що вся тряслася, коли на ній дзвонено. Та й дзвони ж то гули якось так сумно та недоладно, мов справді тільки в них і діла, що голосили по покійниках. Саме тепер вони продзвонили на хвалу Божу, а з села йдуть перевулками та півперечками жінки й чоловіки до церкви. Єгомостр їшче не надійшов, тож і церкву не відмикано. Громадяни скучились на кладовищі, балакають, регочують ша зітхаютъ важко—як кому до чого...

Лж ось зори тороком надишли пан-
опець із паламарем, та їй ще з якимось
претім чоловіком.

— Ов, а шо що, що Півпораків Іван до
ксондза ходив? — сказав хіпось у гурті.

— Певно старий потовк його зп'яна, —
сказав другий.

— А чи чули, кумуню, що небіжка
Півпорачка ходить щоночі до чоловіка?

— О, говоріть, т'адже Микитишин
Непро на свої очі бачив якось, як ішла.
Та й он Калинчина Гапа розповідала, що,
каже, йду я в берег глину копати, от так
мене мама ввечері виправили, дивлюся...
Гідна-поважна газдиня не докінчила свого
оповідання, бо в тій хвилі надбіг паламар,
випереджаючи пан-опця, проповшився до
дверей і, відмикаючи їх, крикнув:

— Тихо, баби! Тут не корчма, а дім
Божий!

Надійшов єгомостр і парафіяни поста-
вали перед дверми в два ряди, з ком-
п'яних кожний брав одну руку поважного
паспиря, й всі цілували її по черзі, „як
Бог приказав“.

Почалася хвала Божа. Іван стояв у кутку
й бив поклони, голосно стукаючи чолом
об землю, немов хотів тим заглушити
якусь сердешну гризопу. Неподовзі на-
дійшов і Василь і спав позаду криласа.
Його очі нозападали глибоко й дивилися
сонно й муїпно з-поза підпухлих повік.
Глибокі зморшки на чолі свідчили ясно,
що нещастя надломило того колись
сильного й смілого чоловіка. Згорблений,
мовчазний, він видавався багато стар-
шим, як був по правді.

Пірехрестившись разів з п'ятъ і вда-
ривши три земні поклони, Василь почав
кланятися на всі боки. Здивувало його
трохи те, що як і паламар немов не
примічали його, а останній ще час від
часу позирав на нього якось чудно з-за
бокових віттарних дверець, помахуючи
в руці лісковим гасильником. Аж ось
і євангелія. Паламар виносили оберемок
свічок, що браїльство церковне під час
читання держить засвічені в руках. Як
котрий із браїлів не одержав у церкві
свічки, то була це для нього велика гань-
ба й кожний міркував, що мусів у чімось
немалім провинилися, коли „єгомостъ
не казали йому свічки дати“. Василя
щось ніби торкнуло: ану чи дадутъ мені
свічку. Дивиться—паламар зачинає з дру-
гого боку, роздає одному по другім, кому
просто тичучи в руки, кому другим пе-
редаючи, кому через голови й плечі пере-
сягаючи. Вже скінчив одну половину,
другу почав; уже ось-ось коло нього...
дав Сеньові Гавранюкові, Микиті Бла-
гому, Олексі Віпишиному... тепер на нього
черга—аж ні, паламар повернувся й ткнув
свічку в руку дякові, що саме виводив
носовим пискливим голосом: „Слава Тобі
Господи, слава Тобі!“.

Кров напруго закипіла в Василевих
грудях. „Цо я шаке,—погадав він собі,—
чим я провинився, кого забив або запа-
лив, щоб мене перед цілою громадою
виставляли на публіку?“ Вчорашнє роз-
ларатовання ожило з більшою силою, по-
чало снувати йому перед очима Бог знає
які дивовижні догади. „Е, кривда ім, що

не можутъ мене з усъого обібрati, як липу з лика обдерти! О, гадають, най хоч напубличимо його!“ І бачилося Василеві, що всі, хто є в церкві, ззираютьсь на нього й кивають головами та шепочуть: „Е, мусів Півторак щось немале зробилі, коли його паламар із свічкою обминув“. За тими гадками Василь і не чув „евангелія“. Доперва тоді опятився, як його почали шпуркати й одихати назад деякі громадяни, що звичайно на казання виходили з церкви побалакати з сусідом під дзвінницею. Василь пропам'ятався, підвів очі до вівтаря й зустрів погляд пан-отця, що, бачилось йому, пильно стежив за ним. Він перехрестився покванно й почав слухати проповіді:

Пан-отець, як кожну проповідь, так і нинішню зачав ось якими словами: „Да воскреснетъ Бог, і разидутъся всі вразі його... Слова суть записані в святого Євангелісти... гм, гм, гм“... На тім місці пан-отець звичайно закашлювався, й зараз після такого вступу дивним ходом лумок сходив на інше й зачав про піяцтво й легкодушність батьків, що не вважають на своїх дітей, на їх дочасне й вічне життя, а відаютьсь гиджому налогові, лише для того, щоб свому череву доголипи. Пан-отець довго говорив, голос його не раз піднімався й гудів, мов би хто на церковний дах раптом висипав великий міх каміння, що торохтиль, до низу катячись. Особливо при словах: „Горе вам п'яниці - недбалиці! Під вашими ногами пекло горить, бо в своїм поганім і гиджіком налогові ви не тяжите навіть про

християнські обов'язки. Не дссимъ, що ваше господарство йде ніворотом, діти ходять самопас, без боязні Божої, ви на-віть, ви самі, заллявшись до непам'яті трунком, лягаете не перехрестившися, встаете й насамперед, замість зробити хрест святий на собі, сягаєте по келишок! Скажіть же мені, чи годен такий чоловік (пан-отець, розгарячившиесь, показав пальцем на Василя, й всіх очі звернулися на нього, немов перший раз у життю ім довелося його бачити), чи годен, кажу, такий чоловік називатися чоловіком? Ні, він худобина, гірш як худобина, бо й та ж таки, встане рано, то вперед здихне до Бога, а потім аж береться до їди"!...

Під час цілої проповіді бідний Василь сплюяв, як на перню. Які гадки снувалися по його, нещастнями й вспилом приголомшенні голові, то лиш Бог один знає. Але ті бачили всі виразно, що бідолаха аж мінився на лиці й сам не знав, що з собою почали, коли очі всеї громади немилосерно звернулися на нього. Надійшов великий вхід. У Василя була своя трійця, котру звичайно ніс Трохим Паруха, старий, сивий ділусь, а Василь, аж блідий, стояв на своїм місці. Ось і служба скінчилася. Василь аж легше відіпхнув, уявившапку й хотів виходити, коли втім паламар узяв його за плече й прошепотив:

— Куме Василю, ходіть но, чогось вас егомость кличуть.

Що робити? Скулився Василище й іде за паламарем, ждачище більшої ганьби на себе.

В його душі дивним способом застягала приповідка: „Піду я, мамо, до церкви, але чорта з'єси, що тобі буду Богу молити-ся!“ Василь не знає, відки вона тепер упала йому на гадку, і несвідомо проکа-зує її собі в дусі раз і другий і третій, сам не знає, на що її на яке?

Пан-отець сидів на кріслі в ризниці й пив каву, котру йому приношено до церкви по хвалі Божій.

Василь уклонизяло колін і став при дверях, ждучи, аж поки пан-отець не скінчить снідати.

— Що ти, Василю,— почав пан-отець гостро,— що єсъ лихо справуєшся!

Василь мовчить.

— Був тут у мене нині твій син, жа-лувався, що поле продаєш, нічого не до-глянеш, лиш усе горілкою заливаєшся!

Василь ані слова.

— Іди ж, іди, па вважай, щоб то остан-ній раз за тебе чув. Фе, стидаєшся би! Такий поважний газда, що повинен би всьому селу приклад давати, а він от що робить! Вспід, ганьба!

Пан-отець кивнув рукою, а Василь вий-шов, не сказавши її слова.

— Скопина якась, гадина не дитина!— думав собі бідолаха, йдучи на низ селом додому.— А, він до попа з язиком, па ї ну на свого рідного тата! Пожди но, щенюку якийсь, я тебе навчу!

Не знайти, чи щоб забути про свій ни-нішній сором, чи щоб набрати більше сили на вирідного сина, чи з якої іншої причини (хто знає, може погані й гідкі нахильності вже вроджені людям такого

низького стану, досить, що Василь по дорозі вступив до Шмілової корчми, де вже на лаві сиділо кількох людей і кружив почерзі келишок.

XI.

— А, паничу,— почав увечері Василь, добре підливши, до сина,— то ти мені нині такої ганьби наробив перед цілою громадою?

— Якої ганьби?— запитав Іван знехочу. Йому прикро було нагадувати все, що сталося за останні два дні.

— А, якої ганьби? Щенюк поганий! Допитується мене, ніби не знає! Ти бігав до попа з язиком брехати на мене?

— Не знапи, що я такого набрехав!— відворкнув півголосом Іван.

— Ах, ти погана скотино, негіднику якийсь... та на свого пата, що тебе згодував і виховав? То ти мені тепер на старості літ так відплачуеш, що мені через тебе тепер ніяк межи людьми показатися... що всі тепер на мене пальцями показують. Адіть, говорять, піяк, розвійник, марнотратник!... То ти мені вже тепер таке стройш?

Василь, говорючи ті слова, впадав де далі в більшу лютість. Його невеличкі очі загоралися живішим, непевнішим блиском, на лиця виступав гарячковий рум'янець, жили на чолі набігали кров'ю, а зуби спискалися від люшости. Мовчанка Івана, що за той час не то спокійно, не то несміло сидів у закутку, ще збільшала його гнів.

— А, ото ж собі виховав ґадину сорокату за пазухою, о! То синочок, що рад би, щоб всі батька відцуралися, щоб всі на нього плювали, пальцями показували, як на диво яке! То мені синочок, о!

— Тату,— обізвався твердо, але прохи премпячим голосом Іван,—тату, ляжте нині проспіться, а завтра розмова буде по-тверезому. Правда—правдою, я винен у пім, але ви ще більше.

— Що, ти виродку гадючий, ти мені, свому батькові, смієш розказувати, мене винуватити?

Роздрочення Василеве, що так нагло вибухло й зміцніло в останні дві добі, шукало без упину, на кого б виллятися з цілою силою. І ось нагода трапилася: перед очима був Іван бідолаха. Василь в запалі прискочив до нього й з цілого розмаху вдарив його кулаком поза вуха.

— Тату,—скрикнув Іван схапуючись,— а ви що робите?

— Мовчи, виродку поганий! Знай, як батька шанувати!

Він знову вдарив, кров пустилася Іванові з рота.

— Тату, дайте спокій! — крикнув він, виходячи нарешті з свого ніби байдужного спокою.—Дайте спокій, бо зло буде з нами!

— Що? Ще мені грозити? На, ось тобі наука.

І знову вдарив. Лице Іванове посиніло. Йому також не стало терпцю й він п'ястуком штвихнув батька в груди так сильно, що той звалився з ніг і грепнув на серед хати.

— Га, поганине! — ревів п'яний, розлютований Василь, силкуючись підвєстися з землі й хапаючись за сокиру. — То ти вже й на мене руку здіймаєш? Рад би мене швидше в труну покласти, щоб самому всім подавитися!... О, не діждеш, страччуку проکлятий, не діждеш мерзеннику, ні! Ади!

Василь силувався видобути сокиру з-за лави.

— Тату! — проговорив за той час Іван іпреміячим, але твердим голосом, найвам Бог того не тяжить, що ви про мене говорите, та що зо мною робите! Але щоб не гадали, що я напосівся так дуже на ваше добро та жду вашої смерті, то бувайте здорові! Я відрікауся всього. Жийте собі, най Бог помагає, доки вам судилося, робіть собі з своїм добром, що хочете, записуйте його по своїй смерті, кому вам уподобається, але мене вже не побачите в своїй хаті! Волю з голоду згинути, волю свої руки по кичеренки проробити, аніж маю слуханні, що мій рідний тато таке гадає про свою дипину! Бувайте здорові!

Двері рипнули, й постать Іванова лишмигнула лопід вікна й щезла. Василь стояв за той час насеред хати з сокирою в руці й не знову хвилю, що таке сталося. Його лютість, із початку скажена й сліпа, поволі пройшла, він почав спокійніше розглядати все діло.

„Ігі, а я що зробив! Рідну дипину відхати відігнав! Та й за що? За те, що мені піп не казав у церкві свічку лати? Тиху на тебе, помано! І що таке

велике? Гей, гей, як Бог хоче чоловіка покараєти, то насамперед розум у його відбере! Мені б то нині було розумцю більше здалося, мені!...“ Василь довго роздумував і під ніч дійшов навіть до того, що почав плакати, сидячи поночі та сперши голову на криси глиняного комина, під яким не горів нині вогонь, бо не було його кому розложити,—не було Івана.

Василь думав зразу, що Іван, вимовившись із тою погрозою в першім запалі, вернеться зараз на другий день. Ніч минула для нього дуже неспокійно: погані сни морочили його аж до рана.

То раз бачив усіх своїх синів, що тонули в глибоченні ямі в смердячій кип'ячці й дарма кликали його рятувати. Другий раз йому привиджувався Іван, як напивається в корчмі з чорними, брудними замашеними людьми, що на їх аж дивитися гайдко.

Бачить Василь, що й Іван поволі стає таким, як вони, кричить, співає й ганьбить усіх, як вони, п'є й валяється по болоті, а далі наливає порцію горілки, досипає якогось порошку й підноситься йому: „Пий, каже, старий, на здоров'я“. Але Василь ніби знає, що це горілка затроєна, що Іван хоче його швидше упхати в могилу, щоб вдавитися його добром. „Геть пішов, негіднику!—кричить він крізь сон і кидає келишком до землі.—Чортя з'їси, що достанеш із мого добра хоч рубець! Ні, ти й шнура не варш, щоби тебе на нім повісити!“

Taki сни плуталися в Василевій голові цілу ніч. Нарешті розвиднілося. Наступав

один із тих сірих, захмарених зимових днів, коли надворі сніг ліпить, аж дерева тріщать під його вагою, а в селянській хаті й холодно й понуро, темряво й сумно-сумно, мов у домовині, та ще самому. Василь зранку загорнувся в кожуха, назув чоботи й пішов подавати худобі. Потім увійшов до хати, воркотячи з досади, й прийнявся розкладати під челюстями вогонь, щоб хоч прохи обігріти хату та порозморожувати вікна.

І де той хлопчище повіяється? — говорив Василь сам до себе. Т'адже чень ще не здурув хлопець, не шубовснув собою де в яку діру. Ігій, щезай, маро, з такою роботою!

А то вже звісна річ, що коли чоловік, та ще до того недосвідчений і маркітний, яким поді був Василь, візьметься до топлива, то ніяким способом не може дійти до ладу. Нічого не йде йому під руки; куди повернеїться, все йому завважає. Всікі дрова не хотять горіти, лиш сичать і курятися. Тут води треба, а коромисла годі найти, там знов цеє, а там тее, й дійде до того, що чоловікові світ закрутиться, й як котрій неперплічий, то кине все, ще й плюнє й ногою затре. От таке саме зробив і Василь. Злий на ввесів світ і на себе, він сів на лаві, посқидавши поліна під припічок. Хата була повна диму, холод проймав його крізь одежду. Вкінці бідолашний не видеряв — сплюнув, загорнувся кожухом та й пішов до корчми, воркотячи: „Най тебе тут грім трісне з такою роботою!“.

Довгий, рудобородий Шміло ще вчора докінчив торгу з Василем і дав йому на руки половину умовленої суми. Нині Василь не застав Шміла, як звичайно, за шинквасом¹), але йдучи вигоном за задрів його, як сновигався в лисім футрі коло його закопу,—й сніговійниця йому байдуже!—і махаючи рукою, давав накази найнятим уже робітникам. Ніяке слово не годно розказати, як прикро стало Василеві на серці, коли побачив Шміла на своїм батьківськім полі, та ще й погадав собі, що через те поле він вчора так покривдив свого сина. Затрепетало старе, зболіле серце, мимоволі навернулися на гадку Іванові слова: „Тату, най вам Бог того не тямить, що ви робите!“.

XII.

Сумне життя пішло тепер у Василя. Іван не вертався і нікому було доглянути старого, зробити сякий-такий лад дома, попішити, порадити, розговорити. А зимові деньки понурі, зимові вечори досвітки довженні, як море... Корчма пільки пягла його до себе, бо тут бодай хоч з яким ріпником побалакає, а то в горілці бодай на часинку втопити свою тяжку, невисипущу гризоту. Мучила його дуже гадка про Івана. Що з ним сталося? Чи втопився, чи як інакше собі смерть заподіяв, що не вертається?... Але Василь вірив і був майже певний, що Іван надто твердий, надто розумний, щоб зараз смерть собі

---

¹⁾ Шинквас—стойка, прилавок.

робити. Значить, став десь на службу. „Ну — погадав собі Василь, доміркувавши до того, — най собі трохи побуде на чужих людях. Припре його біда добре, вернеться як не пишний“. І заспокоєний тим, Василь навіть не допитувався за сина. Горілка, ледалі, все більше морочила його пам'ять, все рідше він міг розумно думати, а звичайно сидів у корчмі та блукав по селу, мов сновида, бродячи та падаючи по глибокім снігу.

Шміло вмів його притягати до себе, відколи сина не було дома. Хитрий корчмар бачив, що в Василя газдівство велике, хоч занедбане, й припадав коло нього, радив, потішав, живив, і поволі-поволі висссав із нього все, що далося висссапи. Василь скоро розпустив гроші, що йому Шміло дав за продану часітку, попродаю худобу й збіжжя, сам навіть не знаючи, що таке робити. Шміло торгувався з ним при людях, писав і підписував контракти, бо все боявся, що ось-ось Іван вернеться й не то, що не дастъ батькові далі тратити, а й продане задумає відібрати. Шміло правда й те знат, що Іван не за далекі гори відбіг, але перележавши в одного газди в Попелях тяжку слабість, найнявся таки в нього на службу, вражений до живого тим, що батько ані разу навіть не наїдався до нього в недузі, ані слівця йому не переказав, щоб вертався або що...

— Відреклися мене, ну, то як собі хочутъ! Най собі там газдують, як хотятъ, а я й тут пожию, побачу.—Минула зима. Василева хата стояла пусткою, бо

сам Василь більше перебував у Шміла, там і дніючи й ночуючи. Зате в Шміла було людно й весело, чи то в неділі, чи й у будні дні. Немало вже було бориславських газдів, що зійшли на таke, як і Василь, бо й такі лучалися, особливо, хто був бездітний, що не мали вже поля, крім якого там городця та того, на чим хата стояла. Не зважаючи на гамір, сум якийсь наліг на ввесів Борислав тої весни. По полях рідко-рідко де виднілися плуги та борони, зате, мов мурашки чорні, снувалися спекулянти, спирчали корби, купи хворосту на коші, млинки, рискали та оскарби. І поміж хатами гамір не вгавав. Тут трачі ріжуть терпіци на високій кобильниці, там теслі цюпають, мов жовни, обпісуючи та ріжучи дерево —це будують новий магазин, широчезний, низький будинок на склад кип'ячки. Там знов бондарі під голим небом стружують клепки на бочки. Всюди рух, гамір, крики, гаркіт пилки, стукання сокир, але це не та жива, свіжа рухливість сільського, весняного життя, це зловісні голоси, передвісники нового життя, тяжкого, брудного, нерадісного життя, на яке з цього часу засуджений бідний Борислав. І Шміло розпочав тепер копати „на великий камінь“. Ще зимою він найняв робітників і взявся був до свіжо закупленого Василевого закопу. Догади Йванові справдалися що до волоска. Прокопавши два сяжні, Шміло натрапив на нафішове ажерело, що протягом тижня дало більше як 120 ринських чистого зиску. Але з весною Шміло почав на закупленій

частці копати три нові ями, а покищо, крутився й запопадав коло Василя, не даючи йому й на хвилю протверезитися, ні пропам'ятатися; бач, хитрий корчмар хотів видурити в нього решту поля. Та й, правду сказати, була пора якраз до того. Василь все дужче підупадав: гризота й горілка підкопувала швидко його розум і здоров'я.

Хто ще знає, що було б сталося, якби бідолаха Василь був найшов між людьми щиру пораду, теплі, привітні і зичливі серця. Але так не сталося,—не тому, щоб Василь уперед не мав багато приятелів, і не тому, щоб це були приятели зрадливі або невірні. Ні, наш селянин ще не знає, а бодай поді бориславці ще не знали, що то значить покинути сусіда в білі.

Але з тою самою щирістю, з якою ряпували сусіда в пригоді, вірили вони, небораки, в усе те, що говорено їм в церкві з казальниці, та й то не так в саме казання про чуда та догми, а більше в те, що говорилося по казанню. Такої приватної бесіди до громадян звичайно кожний пан-отець не залишає, чуючи конечну потребу, окрім речей „божественних“, згадати її про близькі всім земні справи. Отже ж тю в таких бесідах пан-отець не проминув ні одної неділі, щоб виразно не наполягнути про Василя, про його грішне і безбожне життя, про пекло, що його жде по смерті, про встиг, який робить усій громаді той газда, що недавно ще числився до найпорядніших. Легко змиркувати, як прикро було бідному Василеві слухати таких бесід, знаючи, що очі всіх

у церкві звернені на нього, що шепти, які залітають з бабинця, йдуть ні про кого, як про нього. Далі-далі, коли пан-отець не кидав своїх натякань, Василь перестав зовсім ходити до церкви, щоб не слухати кожнісін'кого разу ганьби на себе. Тоді пішли ще гірші бесіди, а на остаток дійшло до того, що пан-отець явно називав Василя „плямою на ціле село“ і заказав вірним парафіянам зближатися до того непоправного грішника.

А бідний Василь не раз, сидячи у Шміла в кутку, несміло поглядав на своїх сусідів, що пили й розмовляли за столом, а до нього й не оберталися.

Він бачив, що всі поглядають на нього косо й бокують від нього, мов від заповітреного, а хоча хто й заговорить, то якось холодно, сквапно, без той щирості та теплоти, що ними відзначається розмова добрих знайомих, коли зустрінуться за чаркою. Василь ставав, дедалі, то більшим відлюдком, просиджував цілими днями без слова в корчмі й не міг ніколи зібратися з гадками, котрі в неладі й в якісь сірій відалі шибалися по його голові.

Поволі-поволі й на лиці його осідав той сумний, невважливий вираз, що відзначає всіх ідіотів, у яких помалу щезає все людське, а лишаються чисто звірячі вегетативні інспінкти.

XIII.

Вечір. Маєва, ясна ніч, мов легке покривало паходців, свіжості, теплої пари та холодної роси, налягає на землю

У Шміловій корчмі блимає дві нафтівки, освічуючи блідим промінням цілу громаду людей.

Деякі в обтертих, зароплених сорочках, із такими ж лицями, їдять хліб, держачи його в таких замашених та неохайніх руках, аж гидко на них дивитися. Це ріпники, що цілий день копали та видобували з ям кип'ячку. Вони позабирали тепер тижневу заплату, і кожний гадає собі на думці: „Ех, дам собі нині духа! Досить увесь тиждень гриз хліб та воду хлептав!“

Але покищо всі сидять ще тихо, казали собі дати хліба, м'яса та пива й їдять швидко, хапаючись, неначе за один раз хотять надолужити за ввесь тиждень.

Круг головного стола засіла друга громада людей. Вони виглядають далеко показніше й порядніше, розмовляють поважно, сміються голосно, поводяться, мов у себе дома. Це бориславські громадяни, що прийшли до Шміла покріпитися та побалакати. Не один в душі аж поієрпає, нагадуючи, який то там жінка почне йому паастас вичитувати за те, що оспанній крейцар пускає марно, а діти в хаті їсти пищать, бо ж то тепер передновинок! Ворушатися бідоласі мурашки з плечима, та годі: про людське око треба й розмовляти весело, й сміяпнися, й жартувати!

А там за шинквасом сидить довженний, рудобородий Шміло. Він саме вернувся з ванькіра від вечері в камизельці з шороками та в сабашковій шапці. Він не може спокійно всидіти на лавці під стіною й мов злодій раз-у-раз поводитъ

очима кругом. Через бориславських громадян він швидко перемигнув: це „капцани“, від них багато не вторгуєш.

Довше й радніше поглядав у той кут, де сиділи ріпники, доїдаючи вечерю. Між ними почали вже кружляти чарки, розмова ставала голосніша, реготи частіші, а жарти раз-у-раз грубші. Це звичайна пригравка до самого „танцю“. Шміло знає добре, що небавом кров молода розіграється під тими латаними, замашеними сорочками, а поді все з діороги! Чорт бери гроші, чорт бери здоров'я, чорт бери спання! Жити, вживати світу, доки служати літа!.. Шміло знає, що воно й нині до того прийде, бо без того ж не обходитьсь ні одна субота, й він із радості засукує руки.

Але ось його очі надибали Василя, що сидів коло груби на лавці скулений, мов би вижидав якогось важкого удару, що от-от спаде згори на його плечі. Він дивився в один чорний сук на помості й поволі смоктав люльку на короткім цибусі.

— Василю, Василю! А ходіть но сюди! — закликав Шміло.

Василь, почувши корчмарів голос, встав поволі й пілійшов до шинквасу.

— Ну, чого ви так сидите, чому не кажете собі що дати? Вип'єте порцю?

— Т-та! — відказав Василь, здвигнувши плечима. Корчмар наляяв порцю горілки, й він випив духом.

— Ну, ходіть сюди, сідайте коло мене... чого будете самі сидіти? Може ще порційку?

І не ждучи відповіді, Шміло наляв і подав Василеві, а потому ще кілька раз, доки Шміло не був переконаний, що тепер можна з Василем починати її про „гешефт“.

— Слухайте, Василю, щось я вам хотів казати,—зачав Шміло півголосом, що губився в загальнім гаморі.

Василь спер голову на лікоть і німо почав вдивлюватися в порожню порцю. Шміло наповнив її, а Василь, мов безлущна машина, підніс до вуст...

— Видите, я вам хотів сказати що... хто знає, як, що її куди, а може б для вас було ліпше, якби ви продали мені половину свого ґрунту. До чого вам його тепер, коли не маєте з ким його обробляти? А я вам гроші дам стільки, що будете мати, поки віку вашого. Ну що, будем моторич пити?

Шміло за тим словом узяв Василя за плече й потелепав ним добре, немов хотів збудити його зпросоння. І справді Бог знає, чи Василь чув Шмілові слова; тільки слово—ґрунт вразило його притулену пам'ять і збудило в нім якусь темну, непевну й неозначену привогу. Він позирнув на корчмаря, немов би перший раз його бачив, і захипавши головою, проговорив:

— Ні, ні! Того не буде! Не хочу, чуєш? Не хочу!

Так не раз, буває, дитина мала упретися, сама не знає чому: не хочу того, та її не хочу! А чому не хоче її чого не хоче— і питати дарма.

— Ну, як собі схочете, я вас не силюю! Про мене, най вам пусткою лежитъ, а що мені до того? — відговорювався хитрий Шміло, наливаючи Василеві ще одну чарку. В його голові вже зробився другий плян, безпечніший і певніший. Але саме іподі, коли ладився ще щось заговорити до Василя, піднявся за тим столом, де сиділи ріпники, такий галас та гвалт, що Шміло мов на спружинах підскочив і побіг гамувати крик.

— Що тут таке? Що тут таке? — розлягався його пискливий голос серед загального гомону. Ріпникам уже зачинало „підступати до голови“. Вони повстawaли з лавок, почали розмахувати руками та говорити голосно; жарти викликували спірки й власне от-от доходило до бійки, коли Шміло вмішався, розбороняючи напівп'яних парубків.

— Ну, що ви робите? Дайте спокій, чи не можете забавлятися спокійно, як Бог приказав? На що вам битися та волосатися?

— А ти, спекулянтська мордо, чого межи нас пхаєшся? — гукнуло ѹому кілька грубих голосів. Шміло зачав говорити далі, а ті гудіти ще дужче, далі й п'ястуки загримали об стіл ба й пляшки за-зеленікоміли об підлогу. Гамір зчинився несказаний, Шміло ніби кричав і репетував, що це „розбій“, але на думці сміявся й пішився з того, знаючи, що тепер видере від п'яних усе, що мають.

А Василь під час того галасу та гуркоту сперся на брудний стіл головою й зачнув твердо, мов дипина.

XIV.

Поволі, односпайно волоклися дні в Бориславі. Спокійний лад селянського життя замутився. Грюкання, стукопи, крики, свари та співи не вгавали як день, так ніч. Поля не зеленіли широкими ланами, як уперед, хвилюючи та шелестячи від теплого вітру. А на місце свіжої пахучої зелені повстувало щоразу більше горбків сірої глини, під коптими в темній, задушній глибині за кварту горілки працювали цілими днями парубки та чоловіки, обмашені та запалапані, працювали гірко, видобуваючи незлічені скарби своїм гномителям.

Минуло літо, минули жнива, та небагато обжиночних пісень розлягалося по Бориславі. За горбами в Тустановичах, Попелях та других сусідніх селах спояло по полю полукипків, що зірок на небі, а на бориславських частках лиш де-не-де кладенички видніються. Вже другий рік — кара від Господа, та й голі!

Василеве поле засівав Шмідо, бо Василь ні до чого й не брався. Але хитрий шинкар доглядав його, мов дипину, пантрував, годував, а найбільше поїв та пильно зважав, щоб Василь як можна менше виходив у село. Та й Василь, правду сказавши, не дуже квапився, бо до кого ж мав удатися? В селі всі його цуралися, хоч багато було нічим не ліпших від нього.

Десь коло Покрови це діялось. Василь сидів у корчмі під грубою, чогось засумований. Правда, його лице не виявляло ніякого смущку, бо воно взагалі нічого

не виявляло; але його вуста говорили, мов крізь сон: „Михайлику мій, синочку любий, де ти? Чому ти до мене не навідаєшся? Ади, мене тут кривдять, виганяють із хати, ганьблять, а я ж таки газда, багач на все село! Видиш, синочку, видиш!“.

Страшно дивитися на чоловіка, в якого разом із занепадом організму пішли в розлад усі духові сили. Страшно слухати як такий нещасливий в якімнебудь зворушенню несвідомо вимовляє свої враження словами, з котрих сам не може собі здати справи, а котрі все ж таки не що інше, як відголоски всіх найсильніших вражень його попереднього життя, що якийбудь слід лишили в його пам'яті. Слова ллються з уст, але по очах такого чоловіка видно, що його дух, його увага захоплена зовсім чимсь іншим, непевним, невловимим. І мимоволі насунеться гадка, що це говорить не той чоловік, що перед нами, а що це з нього говорить щось друге, чуже, не знане досі, якась друга душа.

Але Василеві слова мали зв'язки з дійсним життям. Від якогось часу Шміло, видимо осягнувши свій плян, замітно охолоднів до нього, почав обходитися з ним, як із слугою, далі-далі як з непотрібом, що дарма в хаті являється. Василь-бідолаха довго не запримічав нічого. Для нього все було добре, коли тільки була йому порція-друга горілки та лавка під грубою для ночлігу. Але шинкар, певний своєї здобичі, не гадав далі пильнувати й доглядати Василя й постановив собі

як найшвидше позбутися його з хати. Ось нині рано, коли Василь устав і не кажучи ї слова, як це робив звичайно, підійшов до шинквасу та пристягнув руку, Шміло показав йому дулю. Але Василь видивився на нього, мов дитина, що ще не розуміє, як до неї що заговорити, і рука стисміла й далі над шинквасом.

— Ну, чого хочеш, піяк? — гаркнув шинкар, одвертаючись до стіни.

— А, горілки! — сказав Василь, киваючи рукою.

— Не дам! Іди собі до чорта! Досить мені дармоїда держати!

— Ну, давай, давай! — договорював Василь, не слухаючи, що йому говорено.

— Чи ти собі не підеш від мене, ти псявіра, піяк якийсь! Я не маю горілки дурно! Заплати мені за все, що проїв у мене та пропив! Давай гроши!

Василь широко відкрив очі на Шміла й стояв ні в дві, ні в три. Шмілові не стало терплю: він вихопився з-за шинквасу й щосили пхнув Василя до груби. Ударився сердешний Василище ліктем об стінку й без сили сів на лавці, понуривши голову. І нараз, коли шинкар воркомтів під носом на нього всякі нарути та погрози, він промовив наведені слова до Михайлика. Його голос тримтячий розлігся в порожній, широкій корчмі, мов голос мерця, а самі слова були так несподівані, що аж Шмілові мурашки поза плечима заходили.

— Nü wues? Schojn meszügge gewein¹). — прошепотів він сам до себе.

---

¹) Ну що? Вже божевільний заплакав.

В тій хвилі відчинилися двері й на порозі став гарно одягнений спрункий парубок із кошиком за плечима.

— Дай Боже доб... — зачав він, здіймаючи капелюха та оглядаючись кругом, але урвав на півслові, побачивши Василя на лавці.

Він встремив очі в його помарніле, набреське лице, спежив непевні, мимовільні рухи його рук і голови і стояв довгу хвилю, немов силувався в тій спрашній руїні чоловіка розпізнати недавнього ще Василя Півторака.

А Шміло й собі ж влішив котячий хиприй погляд у парубка. Зразу на його лиці намалювався якийсь неспокій, але зараз же його зеленкуваті очі запалали втіхою. Він пізнав Івана й догадався, що той, вислуживши три чверті року, прийшов назад до тата, щоб його рятувати, та разом був певний, що Іван прийшов уже запізно.

XV.

Іван повів батька мовчкі до старої, запустілої хати. Господи, що діялося в душі у бідолашного парубка, коли побачив усе газдівство занедбане, запущене, зруйноване, коли побачив, що тут, де недавно ще плило тихе, спокійне, достатнє життя, тепер ні волосинки худоби, ні стеблинки збіжжя, — що все припало порохом, приросло осетом та кропивою!... Він аж за голову взявся, оглядаючи руїни своєї батьківщини, але піатові не говорив уже нічого. Василь за той час сидів

на своїм давнім місці на припічку, хоч між челюстями не горів огонь, а по хаті провівав той прикрий, що до кости прорізає, холод, яким одгонити усяка пустка.

Вечоріло. Сонце закотилося за тяжкі, сірі хмари; від заходу потягнув холодний вітер; збиралося на негоду; ціла хмара густого, удушливого нафтowego сопуху лягла на Борислав, немов убозство й недоля придавили його своїми широкими грудьми. Іван оглянувши обійття, посумувавши та подумавши, що діяти, пішов до Кирницького купити хліба й теплої ковбаси на вечерю для себе й тата. Вернувшись з закупленою справою, застав Василя на тім самім місці, де був лишив його; він сидів і тримав одігнутий від холоду. Іван затопив у печі й поставив перед татом хліб та ковбасу.

— Перекусіть, татуню, ви нині вигоднилися не абияк.

Василь сягнув по хліб та ковбасу, та якось так незручно, мов несвоїми руками. Відрізав окраїчик і довго держав його в тримтячій руці, все скоса поглядаючи на сина.

— Що вам, татуню? Чому не їсте? — спитав Іван, доїдаючи свою частку. Василь нічого не відказав, оглянувся якось чудно по хаті, зазирнув під лаву, піdnіс окраїчик до рота й знов із боку поглянув на сина, крадъкома, несміливо, неначе хотів що йому сказати, та й сам того стидалася. Іван з властивою всім бідним догадливістю покімітив зараз, чого таткові бракує. Його лице посумніло, і мов чоловік, що бере на себе якийсь великий

тягар, - він устав, не кажучи ї слова, і почав збиратися до відходу.

— Ні, ні... не йди, не треба... не буду вже, бігме не буду! — пролепетав Василь, і собі ж догадавшися, що син задумав, але Іван був уже в сінях, а за хвилю рипнув дверми і вийшов на вулицю.

— Ну, от мені й щастя! — гадав собі Іван, ідучи вулицею до шинку. — Гадав, застану тата при роботі, дома, на господарстві, здорового, як Бог приказав, а воно от що вийшло! І що з ним тепер робити? Як його доглядати, як панtrувати? Вже видно, що від трунку так легко не відвикне, коли без тої парухи й кусник хліба йому в горло не йде!... А тут ще й господарство прахом пропало, хоч розшибнися на голотечі! І що тут на світі робитионьки?...

Іван зовсім справедливо гадкував, що ніяк таткові так швидко відвикнуті від горілки. Його старий, гризотою надломаний організм, перепалений надмірним уживанням алкоголю, тим тільки й держався, що поганий трунок додавав йому сили. Василеві довелося б пропасті, якби хто раптом схопів відзвичайти його від смертельного, палючого трунку.

Швидко вернувшись Іван з квартою горілки й засів знову з патом кінчати перервану вечерю. Після двох чаек оживилося трохи Василеве лице, в очах забліскотіли слабенькі іскорки, але розмова якось не йшла, та й істти Василь ів дуже мало, як не налягав на його Іван.

— Ну, татуню, що ж ми тепер будемо поробляти? Як тут собі світу зайти? —

почав Іван, поприбиравши осипанки вечері та поставивши пляшку з горілкою у кут на полицю. Василь за той час усе ще сидів на припічку й видимо силувався не глядіти на пляшку, відвертався, зітхав і не знов, де подіти свої руки. А коли Іван взяв її з припічка, він лише раз крадькома поглянув на полицю, де була схована горілка, і знов боязко відвернувся. Іван не завважав того. Його мучили гадки про те, як поправили газдівство.

— Та от, адіть, моя заслуженіна невелика, всього 30 ринських, ну, але на перший раз то їй те до чогось здастися. Ну, а через зиму треба буде тут таки спати де на роботу.

— Та так, синку, так — сказав Василь. Довго ще розговорював Іван, силкуючись не допикатися їй одним словом того, що батько звів господарство нінащо, а Василь усе притакував, часом дрімав, а часом поглядав крадькома догори, на спальню, а там на полицю, де стояла в куті пляшка з горілкою.

— Та що, може би вже спати пішли? — сказав напослідок Іван, бо побачив, що від тата годі добилися живого слова.

— Та так, так, ходімо спати, — підхопив живо Василь, — ти змучився, небоже, правда?

Іван, не відповідаючи нічого, почав вечірню молитву, разом і роздягаючися та вишукуючи всяке курмання на поспіль для батька.

Іван довго не міг спати, чи тому, що лежав на голім запічку, лиш одною сірачиною вкритий, чи тому, що по хаті

продувало різким холодом, чи може її спати йому не давала шляжка гризопа, що мутила його ісвідснупно весь піншній день, відколи побачив батька й батьківщину в такім нужденім спані. Бідний парубок і не догадувався, що спані шої далеко-далеко гірший, як це йому на перший погляд видалося! Василь лежав спокійно, бачилося, спав. Аж десь коло півночі, коли на Івана почала находити перша арімота, пробуркав його якийсь незвичайний шелест на баптьковій поспелі. Арімота пропала зразу. Іван скутився, запер дух у собі й насторожив уха щосили. Ось він чує шаркопання, наче хіп ступає по хаті босими ногами, далі глухий спукіт, мов хіпось мацає по синінах та прилавках. З першого разу прийшли Іванові на гадку глухі вісті про небіжку чаму, ніби то вона ночами ходила по хаті, й волосся звелось йому вгору на голові від забобонного, мимовільного переляку. Але опі чує—дренікнула миска на поліці, лава задудніла від тяжкого ступання, і Іван, витріщивши щосили очі в пітьму, побачив темну, невиразну поспати батькову, що стояла на лаві й одною рукою придержуvalась за горішню поліцю, а другою видимо мацала по замарках. „Що це таке? Чого він поночі там шукає?“—була перша його гадка, але по хвилі якесь булькання нарозуміло його й посвідчило ясно, чого шукав старий Василь. Гнів та огіда опанували Івана зразу. „Старий піячище!“ воркнув він сам до себе, але зараз же почув глибокий, сердечний жаль до батька, що не з власної ж

волі піаким став і що може в тім і його, Іванової, вини немало. Їо на що ж він покинув батька в такий час, коли той, згризений, надломаний та лихом прибігтий, не міг не прогніватися за такий його вчинок і такі слова? Чому не змовчав, не простив татові хвилю забуття? „І що з ним тепер робити? На кого лишили, як прийдеться мені йти цілими днями на роботу? Ох, Господи небесний, за що ти мене так тяженько караєш?“

Такі гадки сунулися, мов тяжкі хмари осінні, через Іванову голову. А пляшка довго-довго булькала, поки вкінці, видко не спорожнилася до дна; Василь непевною рукою положив її на поліцю, а сам, знову стиха мацаючи та спупаючи по хапті, поліз на постіль, з тяжким, глибоким зіпханням упав на неї і в одній хвилі заснув, мов забитий. Так переспав цілу ніч, і не поворухнувшись, тільки з його грудей чутно було час від часу зловісний дихавичний хrip, який наші селяни означають сумно-гумористичним виразом: „Христос у грудах грає“.

XVI.

Годі оповісти, як прикро ї соромно було другого дня рано Іванові зустрічатися поглядом з батьком. І Василь, про-кинувшись, видно дуже вспідався своєї вчоращенвої слабості, а коли син перший поглянув на нього, скільки міг спокійним поглядом, йому видалося, що це гнів і погроза, і бідолашний батько почав

тримпіти всім тілом, мов мала дипина перед прутом, і ледве чутно пролепетав:

— Іваночку, то останній... не буду більше, бігме ні...

Але ледве Іван встиг якнебудь оговтатись та дещо в хаті поприбирати, аж тут прибігає до хати паламар, чоловік низенький, сухий, з посивілим волоссям над вилицями, але на свій вік дуже живий і рухливий.

— Слава Ісусу!

— Слава на віки,—відқазав Іван.

— Іване, Іване,— задрібопав старий,— от добре, сину, що в хаті тебе застав, а то біжу та й гадаю собі: ану ж но він уже пішов куди! А воно ні! Добре, синку, що тебе бачу: мене егомость прислали, щоб як спій ішов до них, щось тобі мають казати.

— Мені?

— Ага, ага. Та от кума Василя просили. Куме Василю, зберіться, чогось вас егомость просять. Учора, як дізналися, що Іван вернувся, та й кажуть: ну, добре, треба буде з ним поговорити. Ходіть, та швиденько.

Говорячи ті слова прудко, мов горох розсипаючи, паламар вертівся й скакав по хаті то до Івана, то до Василя, розмахуючи лісковим костпуром мов гасильником. Іван не мало зачудувався, чуючи несподіваний заклик. „Що він мені має сказати? Може знов яку таку раду, як торік?“ подумалося йому. А Василь сидів, не говорячи й слова, та покивував головою, мов сонний, але його помарніле, нужденне й зостаріле лице не виявляло

ні цікавості, ні зачудовання, ні взагалі якогось почування.

— Ну, що тату,—сказав Іван по відході паламаря,—треба б нам таки піти до ксвондза; хто знає, ішо йому там такого треба.

— Ая¹⁾ синку, ая,—сказав Василь, рушаючи з місця.

Якось напіяг Іван на його кожух, загорнув на себе гуню й вдах пішли по болоті після вчорашнього дощу.

Бориславський пан-отець був чоловік середнього віку, середнього росту і взагалі середня звичайна людина, яких багато зустріти можна. Лице його не виявляло ні одної різкої типічної риси, вдача ні одної виразної, смілої признаки, ні одної сильної приспірасти. Такі люди у нас лучаються дуже часто в так званій освіченій верстці нашого народу. Їх холодна, спокійна кров ніколи, або рідко коли бунтується проти їх розуму, тож і розум їх, не маючи сильного противника, звичайно не сягає поза межі щоденного, спокійного життя, а сягнувши поза них, чує себе зовсім не дома. Таким людям легко стати чесними й порядними людьми в звичайнім, буденнім значенню, а будь вони якими там небудь начальниками, пастирями, проводирями, їх півладні бувають з них задоволені, та й по всьому. І бориславський пан-отець був чесний чоловік, широко бажав добра своїм громадянам, але за хатніми справами, за одностайним рухом щоденного життя ніколи

---

¹⁾ Ая—авжеж.

йому було й подумати, чи можна досягти того добра і як це зробити. Він обмежився на тім, що приписував ритуал, чому його вивчено в семінарії, себто на моралістичних проповідях, і поза абстрактну моральну науку він не виступав. Гріхом було б сказати, щоб колинебудь його слова були спеціяльно націлені на певну особу, щоб його вчинки виявляли коли бажання несправедливого зиску, злість, або щось інше таке. Як коли лукалося, що він вимагав у якого багатшого вищу, як звичайно, ціну за яку там „божу попребу“, то виходило це більше з засади: „маєш багато—багато й давай“, а не з якої пам'яті зажерливості та здирства.

Але від якогось часу пан-отець побачив, що парафіяни біdnюють, що спекулянтів напливає в село, дедалі, то більше, і що через те навіть його здобутки значно поменшилися. Ось він почав більше вважати на громаду, кликав не раз цього або того до себе вільним часом, чого давніше ніколи не бувало, й навчав, розуміється, не з практичного, а все більше з морального, церковного погляду. Така наука ждала нині Василя та Івана.

Тремпіячий, зляканий став Василь перед пан-отцем, мов сільське хлоп'я, що перший раз прийшовши до школи, побачив вусатого професора¹⁾ з тростиновою паличкою в руці. Його хиткі й непевні думки до речти переплуталися, капелюх випав із рук і впав на підлогу. а він довго поглядав на нього, схилився,

¹⁾ Професор—учитель.

почав хапати рукою, буцім хотів підняти, але саме тоді заговорив пан-отець, і Василь мимоволі обернув на нього очі й довго стояв схилений та хапав рукою по підлозі, не можучи вхопити випущеного капелюха.

Пан-отець з першого разу заговорив до Івана.

Не знати чому, аде спершу він удав, що не помітив Василя: може хотів ще більше спокорити й привстидати „непоправного грішника“, даючи перед молодому перед старим, синові перед батьком.

— Ну, що там, Іване? Ти вже вислужив? — спитав він, оглянувши поважно парубка від ніг до голови.

Іванові самому було не менш прикро, як і батькові; він уклонився ще раз і відступив кроком назад, щоб пан-отець зважив на Василя.

— Та вислужив, прошу ласки єгомоствої. А от нині рано паламар приходив та казав, що єгомостъ мають щось з татом поговорити; а вони щось трохи на ноги не здужають, так і я вже з ними сюди прийшов.

— А, правда, ѿ ви тут, Василю! — скрикнув пан-отець, ніби то аж тепер побачивши старого та чудаючись. — Аякже, аякже... давно ми вже бачилися, правда? Щось ви на нас дуже загнівалися! А, а! Ні до церкви не ласкаві загостини, ні де! Ну, видко, прогнівили ми вас!.. А може і те правда, що кажуть: у церкви нічого не дають, а у Шміла то можна бодай за гарнець жита порцію горілки діспати! Га, і то може бути!...

Василь стояв і тепер, як перше, витріщив мутні очі на пан-отця й дармасилувався надибати на підлозі свій капелюх. Тупий і безтязмний вираз його лиця свідчив, що він не порозумів зовсім, чого хоче від нього пан-отець.

— Ну, що Василю, розказуйте, як вам жилося, поводилося за ті часи? — говорив далі пан-отець глумливим тоном, але побачивши, що Василь і не збирається відповідати, відвернувшись швидко від нього й знов заговорив до Івана:

— Ага, ага, я й забув спитати тебе, як там у вас, що? Господарство в порядку, чи ні? Бо то знаєш, мені вже й вйт говорив, і другі люди, що як тебе не було, то щось там Шміло дуже газдував: усе, що міг захопити, носив із обійстя.

Іван на такий несподіваний зворот розмови не зінав, що й казати. Пан-отець торкнувся найп'яжчого питання, ѹ Іван довго вагувався, чи говорити пан-отцеві по правді, чи ні? Далі погадав собі: що ж робити, ховатися тут ні з чим, коли біда за плечима, ѹ ще до того тато в такім стані, що ні їх самих у хаті лишати, ні до ніякої роботи ставити. Ім тепер найліпший був би супокій та догляд добрий, а я відки на те стягнуся... От може б егомостъ...

Дивна гадка бліснула Іванові в голові. Він попросив пан-отця, щоб дозволив п'ятові сісти, а сам пішов із ним до другої світлиці. Тут розповів пан-отцеві про свою гризоту, про спустошене газдівство та батьків нещасливий недуг, що пожер

усі його сили. Оповівши, Іван просив у пан-отця поради.

— Гм гм.. —сказав пан-отець, хитаючи кілька разів головою,—а бачиш, небоже, а бачиш, до чого воно доводить! Стежися порції, небоже, як огню пекельного! А поради? Яку ж я тобі дам раду? Що ж я тут можу зробити? Скажи сам, що я можу зробити?

— От, знаєте, егомостъ, що? Візьміть ви тепер тата до себе... Най побудуйте трохи у вас: тут під вашим оком вони будуть все, так... знаєте... ніби на пристяжі, вже сооі так не дозволять... того.. Ну, а там за ложку той страви та за нічліг, то вже ми вам того дурно не схочемо. Та коли б тільки вони бодай трохи поправилися, то я за той час бодай сяк-так господарство на ноги поставлю та й може то Господь милосердий дастъ що якосъ зможу чогось дохрапатися!

Пан-отець, почувши таку дивну бесіду тепер і собі ж розсявив рота й витріщив очі, як те робить і наш брат, простий чоловік. У його була вражлива настура, а такі слова зачудували його. Далідалі почав гадати та міркувати, що воно таке, і чи воно що пособить і хто знає, як воно може статися, і що з такого чоловіка ні вигоди в хаті, ні нічого. Але Іван і сам певен був, що це найліпший спосіб і найпевніші руки, на які можна бат'ка звірити, й почав просити її благати так, що пан-отець нарешті таки пристав.

Іван радий, що так сталося, пішов сказати батькові, на чим стало.

— Ну, що ж, татуню, — кінчив він, — як же ви?... Єгомостъ хотятъ, щоб ви тут лишилися й прожили до весни під іх доглядом. Пристаєте на це?

Василь ледве-ледве зміркував, про що ходить.

— Єгомостъ хотятъ? — спитав по хвилі.

— Та вжеж — відповів Іван. — Ну, що ж, лишиштесь?

— Ні, — сказав Василь і силно похитав головою.

— Та чому ні?

— А ти що будеш робити? — спитав Василь.

— Я? О, за мене не бійтесь. Мені навіть ліпше буде, як ви будеце тут.

Василь на диво та на чудо, неждано-негадано відразу порозумів ті слова. Глибокий пекучий біль вхопив його за серце; то щеміли останні іскри, що дотлівали вже, почування щиро-батьківського. Він не сказав ані слова, але так сумно, так жалібно скривив уста, мов дитина, яку безвинно вдарили; його змарніле, пожовкле лице буцім говорило: от до чого я дожився, — власна дитина від мене відрікається. Іван спостеріг це й швидко додав:

— Ні, татуню, не думайте, щоб я те казав так, що ви ніби мені не любі або що! Борони, Господи! Отто б з мене була дитина добра! Я це лиш проти того кажу, що от тепер треба мені буде день-у-день то на роботу, то сюди, то туди, а ви що? І слабі, й недужі, що ж би ви самі робили в хаті? Та я от тому й егомостя просив...

Г'адже знаєте, тут вас швидше хтось і догляне і все...

- То це ти егомостя просив?
- Та я... або що?
- Нічого, нічого... Га, то вже коли так...
- То що, коли так?
- То вже хіба я лишуся!
- Лиштвся, матунцю, лиштвся. Лиш до весни... Я за той час припоряджу дещо, ви поздоровієте, та й будемо знову жити разом, ладно, любо, як Бог приказав...

Багато ще такого говорив Іван, але все дарма. Василь не слухав його: зранене серце не шак швидко гоїться у старих та ще хорих людей. І всяка рана, хоч би й найслабша, у них болить у десятєро дужче, ніж у кріпшого та здоровішого. І розставання їх було сумне та невеселе. А пан-отець за той час прохожувався вздовж і впоперек по сусідній світлиці, роздумуючи, що туп починати з Василем і яким способом швидко й певно поправити непоправного грішника. Бо треба ще й те запримітити, що пан-отець недужний ідіотизм Василя прийняв за впертість і закам'янілість, власну всю тяжким і непоправним грішникам, і тому то рішився тепер пробувати всяких способів, щоб ту впертість подужати й зм'ягчити закам'яніле в грісі Василеве серце.

XVII.

Коли відійшов Іван, Василь перший раз почав оглядатися кругом себе, а побачивши, що він сам посеред чужої хати, почув якусь непевну тривогу, якийсь спрах,

мов перед наближенням великої небезпечності. Білі, чисті стіни вражали його непризвичаєні очі; крізь вікна виднівся невеличкий сад з пожовклим листям та зарослими доріжками, а далі за коропенькою, пустою вже стернею, шумів темно-зелений сосновий бір карпатський, званий у Підгорян Ділом. Той вид здався Василеві таким пишним та хорошим, таким новим та свіжим після душної Шмілової корчми, що як стій забажав освіжитися в тім різкім осіннім повітрі. Увійшов пан-отець.

— Ну, ішо, Василю, ти тепер у мене лишишся.

— Та так, егомоспъ,—сказав Василь, хиттаючи головою.

— Але знаєш, у мене годі буде даром хліб їсти, що зможеш, те треба робити.

— Треба, егомоспъ.

— А Шміла, небоже, треба зовсім забути: я буду госпро того пильнувати.

Василь, не знапи від чого, звісив голову й не сказав ні слова.

— Ну, — сказав пан-отець далі, — нині візьмеш собі рискаль і граблі, будеш у саду доріжки прочищати. Знаєш?

— Знаю, егомоспъ.

— А тепер іди до кухні, най дадутъ тобі чогось попоїсти.

Василь аж тепер підняв капелюх з підлоги й пішов непевними, хиткими кроками до кухні.

Сунутися небом сірі хмари з-за Діла на доли та краплять дрібним холодним дощиком. Потягає вогкий вітер по саду та спрясає сухе лисія з галуззя. Сіро,

сумно, мляво на світі. Якась вагота на-
висла над землею й давитъ, бачиться,
все живе, спирає дух у грудях, спиняє рух,
проганяє думки веселі. Затяжила вона,
видко, й на Василеві. Хиптається він,
бідолаха, по крутих стежечках саду й
хоч загорнений добре, премітить від хо-
лоду. Свіже повітря зовсім його не відсві-
жує,—навпаки проймає, дедалі, все дуж-
чим холодом, налягає на груди, мов камінь.
Пишний вид зовсім його не веселить—
навпаки, навіває на нього, як він приди-
вився, нудьгу якусь та пугу, будить у
серці якесь любте, давно приспане горе.
Дарма силюється бідолаха розрушаїться,
розігрітися при роботі, дарма хапає
премтячими руками то за рискаль, то за
граблі — сили його покинули, все тіло
якось дерезіє. „Ех, розігріпіся б.., так
прошки!“—подумав собі Василь, але зараз-
же й злякався і облишив цю гадку, прига-
давши собі слова пач-опця: „Буду госіпро
пильнувати, щоб“... Але поки це гадає, вже
з рук його випали граблі, випав рискаль,
все якось щезає йому з - перед очей.
„Як холодно! Треба розігрітися, конче тре-
ба... тоді до роботи, тоді сили прибуде!“

Taki гадки снувалися по голові Василеві,
а тим часом незнана якась, темна, силь-
на рука гнала його далі й далі на край
саду до перелазу, за котрим загиналася
втопіпана стежка до села. „Ні, я не піду,
треба перемагатися, треба якось усто-
яти... А що егомостъ скажутъ?“—промай-
нуло в Василевій голові, але він за той час
уже переліз через перелаз і спішив щосили
стежкою поперек поля до Борислава.

Пан-отець був зайнятий в сподолі, тому то аж по обіді спостеріг, що Василя нема в саду. Почав зараз допитуватися слуг, де він, але ніхто не бачив, як він пропав. Старий слуга Климко говорив навіть, що „хто знає, чи не полізла біда де в калабаню та не пропала, а то, каже, так йому щось з очей пахло, що недовго йому на світі жити“. Але пан-отець махнув неперпеливо рукою на таке пендичення та й сказав: „Е, говори своєї! Піячисько негідний! Десь до корчми потирився! Я вже добре знаю, що йому з очей пахне, не бійся! Ану но підітв' хто в село, чи не найдете його де в якім шинку! Приведітв' мені зараз його сюди!“

Сказавши це, пішов пан-отець до покою, а старий Климко покивав головою, ніби то дуже йому не хотілося вірити в егомосці слова. „А втім,—проکазав він по хвилі,—шо мені до того? Ну, Сеню, збираїся та бігай, коли егомоспів казали... будем видіти!...

Сенюві, двадцятилітньому, кріпкому парубійці не треба було того два рази говорити. Живо загорнув на себе полотняний курпак, підперезав вузьким ременем, та й погнав у село, насунувши на чоло невеличку смушеву кучемку¹). Він тішився дуже тим ходом, бо на селі у нього була люба дівчина, котру без того він би не побачив, хіба аж у неділю. А крім того кортіло його й порцію горілки випити, бо пан-отець дома ніколи й на очі не хопів її бачити. Не треба казати, що

¹⁾ Кучемка—шапка.

Сень, правда, швидко забіг насеред села, але тут не дуже коротко забавився у вдови Гнатихи, розмовляючи то з старою, то з своєю любкою Оленою, що сама тоді збиралася дергати лвон у сінях.

Аж десь-колись Сень нагадався, за чим його пан-отець послав.

— Ага, Гнатихо, — сказав він, — отто з мене! Я й забув, по що прийшов! Чи не бачили ви де тут старого Півторака?

— Півторака? А на що його тобі?

— Та от егомостъ послали мене, щоб його як стпї завів на резиденцію ¹⁾.

— Півторака на резиденцію? А то що таке? Ігій!... Ага, правда, ти питав, чи де його не бачила? Бачила, бачила! От перед полуночю надволікся долі селом та й пішов до Шіла. А я собі ще гадаю: от старий Півторак іде пропивати решту поля! Аж тут слухаю, крик якийсь зробився коло шинку. Вибігаю, дивлюся, а то Шмілиха борюкається серед вулиці з Василем. І так тобі кричить та пищить, а все бідного Півторачища в плечі куляками дюгує, а він усе впирається, все позирає на шинок. Ігій, що таке? — гадаю собі. — Побігла я туди, інші люди понадбігали: що таке, що таке? Шмілиха нічого, лише усе своєї, ще дужче пищить: „Піячище якийсь, я не хочу його й на очі видіти! Чого він лізе до моєї хати!“ Тут люди до неї: „Стпї, жінко, не бий, говори, що сталося?“ А вона як не розпустить писок та до нас: „А вам що до того, мудь,

---

¹⁾ Резиденція — так називається двір попа в Галичині.

гаврило, хомут? А не ідете ви собі до чорта матері?" Пек тобі, бідо,—гадаю собі,—най тя хорoba спітче! От я питаю Василя: Та що по таκе спалось? А він стоїть, мов стовп, ні в дві, ні в три, а далі плонув, зіпхнув, та й поволікся он іпуди до Мошка, до шинку...

— Куди, каже, до Мошка?—спитав Сень.

— Ага, іпуди ж до рудого Мошка. Тамій, бачу, й дотепер сидить, бо не вбачила, щоб відти виходив.

Сень не дослухав до кінця її слів і щодуху побіг болотистим перевулком до Мошкового шинку.

А з Василем ось яка була притичина. Вийшовши з попівського саду, він ледве-ледве заплюпав до Шміла, все воркотячи собі по дорозі, що „про Шміла, небоже, треба зовсім забути“, і що єгомость дуже б гнівалися, якби він упився, і що Іван, то недобра дитина, не любить своєї шата, хоче його вигнати з його пітомої хати та пустити по жебрах. Але не вважаючи на всі ті гадки її слова, Василь йшов та йшов далі, не силкуючись навіть розпізнати, куди й чого він іде. І зовсім йому не дивно стало, коли опинився перед Шміловим шинком, а далі, й на хвильку не задумуючись, просто пішов до середини її мовчки став біля шинквасу та простягнув руку до Шмілихи, домагаючись тим способом звичайної порції горілки.

Шміла не було дома. Він ще на весні докопався нафіти у Василевім закопі, а влітку черпав уже з трьох других закопів, виритих на купленій частці ґрунту.

Певна річ, що тепер Шміло орудував уже немалим капіталом. Але йому не досить було того. Він довгий час працював над тим, щоб осягнути більше,—ї тепер його мета справдилася. Він поїхав до Дробича, щоб поробити, що треба, в уряді. Шмілиха, звичайно, не знала, що це за діло,—але те знала добре, що Василеві нема вже чого догожати. От вона, побачивши простягнену руку Василеву, розлютилася дуже й почала звичаєм усіх шинкарок кричати, клясти та ганьбити Василя. Але той зовсім не зважав на її кляп'бу й стояв далі німий, нерухомий, з простягненою над шинквасом рукою, доки розлючена шинкарка не зірвалась та не пхнула його щосили в груди. Василь, що й так не був сильний на ногах, перехитнувся, спратив рівновагу й повалився горілиць назад. На нещастя стояв недалеко за ним стіл з порожніми пляшками та порціями,—і 'Василь упав на його плечима. Стіл перехитнувся, пляшки та порції попереверталися й дзеленькомтячи попадали на підлогу—пішли в шматочки, але Василеві не сталося нічого. Аж тепер шинкарка, оглушена бренькомтом, впала в страшенну лютість, наробила вереску на пів села й вишпурila бідного Василя з шинку на вулицю.

Опинившись таким робом знов на вільнім повітрі, Василь стояв якийсь час без чуття, без думки серед людей, що почали сварку з Шмілихорою, а далі пішов, бродячи в болоті, долі брудним перевулком. Із одної хати, бруднішої й обдергішої від других, закликав його хтось крізь вікно.

Він озирнувся, витріщив очі на хату й на віху над дверми, що у нас означає шинок, і не тямлячи, хто й чого його кличе, увійшов до середини. Це був шинок, що звався— „у рудого Мошка“, один із найнужденніших і найвідразливіших шинків у світі. Прогнила підлога покрита була грубою версіпвою рідко розмішаного болота,— на брудних лавах, ба й попід столами, лежали обдергі люди в чорних, оброплених лахах¹⁾, з глинистими, спрашними лицями, на котрих писали свої сліди і недуги, і втрома від роботи, і лінівство, і нужда, і Бог знає які ще „гріхи головні“. Лиць два такі чоловіки стояли серед корчми та хріплими, надірваними й незгідними голосами співали якусь сповиточну думку. Василь, опинившися раз у шинку, забув зовсім, що хтось його кликав і просто підійшов до шинквасу та просплягнув руку піак само, як у Шміхі. Рудий Мошко знов добре Василя і його теперішнє життя, знов добре, що грошей за горілку у нього нема, але побачивши на нім ще досить добрий кожух, покмітив швидко, що за кварту горілки й те добре, і, налявши велику порцію, піdnіс її Василеві.

— А, Півторак! А видиш, прийшов! А то, бачу, плентається, чорт знає куди, гадаю собі, закличу чоловіка!...

Василь широко витріщив очі на ріпника, що так до нього говорив, але не міг пізнати, хто це й чого від нього хоче. Випивши одну чарку, він простягнув руку

---

¹⁾ Лах—порвана одяга.

з порцією над шинквас і шинкар швидко наляв йому другу, за нею пішла третя, четверта, і поволі-поволі Василь почув, як у грудях ворушиться якесь тепло—він сів на лавку під стіною, п'ючи чарку за чаркою, та поводив блудящими очима кругом . . . . .

Не дуже квапився Сень виходити від Гнатихи. Але коли почув, що було з Василем, то живо побіг до Мошка, бо пригадав собі, що вже й на попівство вертати пора. Але тут застав він, що Василь вже без пам'яти й без кожуха лежав на лавці. „Ну, хвацький козак,—погадав собі,—як скоро собі вмів догодити! І що тут тепер з ним почати, як з бідою дочалапати до попівства? А втім ігій, будемо бачити!“... Так захопивши себе самого, випив порядну чарку для ліпшої відваги та й прийнявся будити Василя.

— Гей, Півтораче, вставай! Ану рушся та живо: підемо, небоже, на грай-гору!

Довго телепав Сень старим, заким той трошки роздрухався. Але Сень небагато й питав, що й як, ухопив Василя сильно попід руку та й помчав селом, чарапкаючи мало що не по коліна в гуспім болоті, втомувився трохи не до смерти, заким зайшов на попівство.

Пан-отець аж за голову взявся, побачивши Василя в такім стані. Він зразу розлютився, почав кричати та сваритися, алè швидко побачив, що крик та сварка нікуди тут не годяться, бо Василь нічогісінъко не розуміє, що до нього говоритьсья.

— Пожди,—крикнув пан-отець,—мушу я тебе не так узяти! Положи його тут на лавку, Сеню, а сам іди випорожни коморку на поді¹⁾! Зачекай, там буде йому добре, дам йому їсти, все, най собі пирохи посидити: а то як ще так зо два, зо три рази заллється, то й по нім буде!

Василь сидів на лавці в сінях, опертій плечима об стіну. Його в'язи спратили силу й не могли вдергати голову на собі, котра через те раз-у-раз спадала на груди, то хиталася на всі боки. Мутні, глибоко запалі очі глипали час від часу несамовито перед себе, а посинілі й потріскані вуста здригались від гарячки. Тим часом пан-отець ходив широкими кроками по сінях, а поли його довгої реверенди²⁾ розвівалися за ним у повітрі. Час від часу він поглядав на Василя, і лице його виявляло то жаль за спраченою „вівцею“, то гнів, то Бог знає, які ще праведні чуття.

Ось і Сень надійшов,—цюпка³⁾ для Василя готова. Пан-отець звелів парубкові підвести Василя з лавки на ноги і попід руки завести на під та до назначеної кімнатки. Немало намучився Сень, волочучи нагору сходами безпам'ятного діда, котрий щохвилі шпотався й тратив рівновагу, не можучи підняти ноги до належної висоти, щоб стати на вищий ступінь східців. Але вкінці Василя

¹⁾ Під—горище.

²⁾ Реверенда—ряса.

³⁾ Цюпка—комірчина, конура.

таки поміщено на старім тапчані, застеленім нашвидку чистою веретою, подушкою й коцом для вкривання. Сень роздяг його, роззув і поклав спати, пан-отець сам приніс йому збан води, хліба й ще дечого іспи і виходячи замкнув за собою двері на ключ. А Василь Півторак не чув нічого, що з ним робили, і в тій хвилі коли за ним замикали двері, спав твердим, неспокійним сном недужого, котрого слабий організм допалює страшна гарячка.

XVIII.

Ніч. Груба пітьма залягла Василеве притуловище. Крізь шпарки в стіні протягає гострим холодом. Крізь підлогу чутно, як хроплять в кухні слуги та час від часу скрикують крізь сон. Василь лежить, мов бездушна колода, на своїй постелі, лежить і не ворухнеться, лише сопе тяжко, лише дихає нерівно, а з глибини грудей чутти глухий хрип дихавиці, мов дрењкіт розбитого горшка.

Нараз Василь закрутися. Коц ізсунувся був з тапчана й впав на землю; його обхопив холод, мов залізні кліщі, він прокинувся. Рукою машинально сягнув по собі, бо уві сні бачилося йому, що оце вростає в сиру землю, а земля давить його й душить, а він дарма силується видобутися з живого гробу. Холодний піт спояв на Василевім чолі, важко дихали груди, хроплячи силініше, як уперед, а зуби на гвалт дзвонили, не знапти, чи від переляку, чи від холоду.

Він широко витріщив очі, махав руками круг себе, щоб переконатися, де він; іссили напружав свою слабу пам'ять, щоб нагадати собі, що з ним сталося. Але дарма! Руками не намацав нічого, крім дощаної стіни, очі не могли нічогісінько доглянути крізь глибоку пітьму, а в голові у нього шуміло, мов у старім вітряку, пищало та скреготало, мов би хто ножем по склі черкав; у горлі в нього пересохло, спрага пекла й давила його мов гарячий камінь,—ба, він чув виразно, як кров підступала йому до очей, й давила на них із середини, неначе хотіла їх висадити з голови. Крім того, зворувшись, Василь зразу ж почув голод: він учора крім горілки все пополудне нічого в роті не мав, а рано в єгомоспівій кухні якось соромився багато їсти. Тисячі галок, поплутаних, неяснихшибали по його голові. „Де я? Що зо мною сталося?—таке питання мучило його дужче всього.—Чи невже ж я справді западаюся в землю?“

Він пробував устяти з тапчана, але не зміг. Ця неміч покріпила в нім страшне переконання, що він падає в бездонну прірву, на пампой світ. Гарячка і спрага гнали йому все більше крові до голови; в голові у його все почало мішатися, витріщені очі добачали крізь пітьму височенні, чорні, камінні стіни, що ніби все мчаться мимо нього дотори: значить, він падає в пекло! Господи! Рятуй грішну душу! Він хотів крикнути, але його немов щось за горло вхопило, немов голосом удавився. Він почав пермоситися

в розпуці, кидатись, немов у конвульсіях, а далі безсилій, безпритомний упав горілиць на свій тапчан.

Але пересилення тривало лиш хвилю: холод і спрага протверезили його швидко, прикликали назад до життя, до нової муки. Голосно дзвонячи зубами, він почав знов силуватися встапи. Його наболіле, гарячкою розпалене тіло чуло далеко вразливіше всякий дотик, усякий біль, як перелініше; густа піт'яма, що мов замурувала його очі, будила хоробливу фантазію. І опі йому бачився, що він уже впав на самий спід пекла, що тут прискають до нього зараз страшні, гидкі маровища, шарпають його, рвути і порочать з нього тельбухи, валяють залізними довбнями в голову, видовбують розпеченими долопами очі. Йому бачилося, що його руки і ноги колесують зубчастими колесами, що його поясъ розтопленою смолою. Йому тепер в страшних образах привиджувалися всі пі кари, що про них не раз чув із казальниць, що призначено їх пікам. Довгий час лежав безвладно й стогнав, мов той, що конає, терплячи страшенні болі, коли не зовсім фізичні, то принаймні в своїй гарячковій уяві. Жар в горлі ставав, дедалі, все дужчий, шум в голові заглушував усі гадки, переливався у всякі найвідразливіші, найстрашніші голоси, які колибудь чув на своїм віку.

Тут був і скрип корби, котрою випягав останній раз свого сина з ями, і гаухий стук тіла, що падало і тяжко бовтнулося в глибокій безодні, і страшенній

вереск матері, і все, все, що мов тара-
ном розвалило його щастя, мов громом
роздрухотало його життя, що повалило
його з становища чесного, заможніого
газди так глибоко в прірву нужди, хороби
та розпуки.

І бачимсья нещасному Василеві, що всі
іпі давні хвилі, всі пі люді, дорогі його
серцю, встають, піднімаються з кутків:
лиця в них не сині, а чорні мов вугіль, очі
позапливали кров'ю, нужда й розпуха
позасідали на їх чолах. Попереду йдуть
його сини, всі три, за ними їх мати, далі
багато знайомих, однолітків, колись як і
він сам, заможніх газдів бориславських,
яким він порадив копати ями і які слідом
за ним посходили на жебраків або заги-
нули, як його діти... Із усіх кутків вони
пинчуніться до нього, стогнувшись, плачуть,
нищать, рєгочуть, і все тісніше його об-
ступають, наступають йому на ноги, на
руди, давляють, шлумляють; їх допик, хо-
лодний мов крига, проймає його до ко-
сті, ваготить на нім, мов навалені гори.
Лух йому запирає, смертельний піп зали-
ває очі, й нараз із глибини наболілої ду-
ші виривається страшний крик: „Змилуй-
тесь надо мною! Що я вам винен? Хіба
я хоїпів лиха для вас? Хіба я щасливіший
від вас?“.

І лобувши осіпанніх сил, він затермосив
собою по тапчані і з глухим стукотом
звалився на підлогу без сили, без відиху,
без руху...

На другий день рано Сень, увійшовши
до цюпки, побачив Василя на землі, об-
виального в коц і скуленого вдвое. Зразу

він немало налякався, думаючи, що вже сконав. Але почувши, що дихає, підняв його і положив на шапчан, поправивши подушку під головою. Аж сумно стало Сен'ові, коли побачив сині, потріскані губи Василеві, його глибоко запалі очі й сине помуравіле лицє. „О, недовго йому на світі заважати!“—мовив собі на думці піарубок, обплююочи Василя коцом. Василь розплюшив очі і прохрипів ледве чутно:

— Водиці, водиці!

Сен' подав йому води, і Василь довгodoвго не віднімав спечених уст від посулини.

— Може з'їсте чого теплого?—спипав Сен'.

Василь хитнув головою. Голод мучив його страшенно. За хвилю наймичка внесла мишину доброго, заправленого борщу і Василь ласо пролигав ложку за ложкою.

— Чи не слабі ви часом, Василю?—спипав Сен'.

Василь не зразу порозумів, про що його пипають, а в тій хвилі покликано Сеня до якоїсь роботи, то й ніколи було піарубкові дожидатися відповіді. Він оглянувся, чи Василеві не преба чого, і побачивши, що є і вода, і хліб, і шепла печена булльба, і сіль—він швидко вийшов, і замкнув двері за собою.

Василь лежав іще довго на шапчані, не думаючи нічого, вдивлювався в один чорний сучок на стіні за дверима. Перебута ніч з усіма своїми страховинами та муками шуміла йому ще в голові неясним спомином. Він був такий ослаблений, чуваючи докучливий біль по цілім тілі, що

боявся навіть ворухнутися, щоб не чути лупання в кістках.

Цілий день пролежав він таким способом; вставав лише два-три рази, щоб взяти собі кусник хліба або дві-три бульбиці або води напитися. Води пив він того дня дуже багато, бо в середині чув після вchorашнього страшенну печію і хотів її залипти водою.

Десь коло полуночі навідався до його пан-опеца; він застав Василя на спачані.

— Ну, ну, лежи, не вставай,—промовив до його пан-опець, бачучи, що Василь силувався встати.—А що, як тобі сталося по вchorашній охоті?

Василь не відповідав нічого. Йому стало чогось тяжко й нелюбо, сам не знову чого.

— Ну, а куди ж то Господь водив учора? —спитав пан-опець глумливо.—Десь, бачу, хапання була не абияка!..

— Та прошу егомостя...—зачав щось Василь, але не докінчив, покмітивши, що егомостеве лицє супиттєся.

— Василю,—сказав пан-опець гостро і твердо,—я гадав, що ти ще чесний чоловік, що тобі можна й на слово повірити. Я гадав: от візьму його до себе, тут буде йому супокійніше, тут буде й догляд за ним, чень-ченъ¹⁾, гадаю собі, чоловік поправиться, переспане ганьбу робити цілій громаді. А тут бачу, де-де-де! Не туди воно йде. Мій Василь ледве з хати, та й гайдя до Шміла! Е, як воно так, то погано буде

¹⁾ Ченъ-ченъ—а може.

з нами. Я того не хочу! Якби таке знат, що був би вас учора обох з сином за обілдіві двері випер! Фе, Василю, встид, ганьба! Я тепер тебе не можу й на двір випускити, я не хочу, щоби там із п'яницями волочився. Посидь тут, під замком. Тут буде тобі тихо, супокійно, сюди тобі й іспи носитимуть, усе... Та що ж з тобою робити? Інакше не можна! Ігій!...

І пан-оптець, оглянувши, чи все до ладу у Василевій комірці, вийшов й двері за собою замкнув. Василь лишився сам із своїми поплутаними думками, з болем по цілому тілі, з гарячкою в крові, з дихацією в грудях. До вечора ще було сяк-так. Він не зовсім ясно зміркував, що все ще має значити, його арешт не сприкivся йому ще надто. Лиш гарячка палить, пипи хочеться. От він п'є холодну воду; як п'є, то здається, що дійсно ходить, що йому легше стає, але міне хвилька-друга, палить, як уперед. Але все ж таки Василь був спокійний того дня, навіть передрімав трохи над вечір. На вечерю посворбав рідкого чиру¹⁾ з молоком і на хвилю стало йому ніби легше. Настала ніч, довга, безсонна, страшна ніч. Що Василь очі прижмуриється, його цюпка залюднюються, заповнюються гидкими марами та спраховищами. Тут шинкарі з рудими бородами, в образі величезних п'явок повзають, ссуть кров із нього, а напускають жару... І чує Василь виразно інший жар нестерпний в собі, страх здавлює йому горло, обезсилює його цілком,

¹⁾ Чир—рідка лемішка з вівсяної муки.

кров жбухає до очей, кашель зачинає роздирати груди. На другий день рано Василь був зовсім знеможений.

— Чи не слабі ви, Василю? — запитав його Сень.

— Е, — відказав Василь, глипнувши на нього але те „е“ могло значити, що хто хотів. Сень пішов і цілий день ніхто не навідувався до Василя. Пополудні йому значно полегшало. Воду перестав пити, чув до неї навіть якусь відразу, хоч пекти в середині не перестало. Йому ввірилось лежати і хоч був слабий, проте встав і почав химічними кроками ходити по своїй комірці. Його очі блукали по стінах, шукаючи чогось, а чого — ю сам не зінав. Вночі мари не показувалися, але гарячка змагалася. На другий день він ходив по хаті. Надмірне ослаблення спровало йому дивне, прикре почування, ніби ціле його тіло деревіє, усихає, як от усихає гриб в гарячій печі. Йому бачилося, що шкура прилипає у нього до кости, що кров не напливає до рук і ніг і не відживає їх і що вся вона жбухає, мов окріп гаряча, до голови.

Цілих два тижні страшні дні й страшні ночі переживав бідолаха Василь в тій комірці. Нудьга, самота, гарячка, страховища, які напослідок показувалися йому вже й серед білого дня в живі очі — все те мучило його, палило, пожирало, підривало останки життя в старім організмі. Він почав кричати по ночах, кидатися й повітися по комірці; його очі палали диким, непевним огнем, а повіки аж почорніли, немов жар, що бив із очей, перепалив

іх на вугіль. Пан-отець часто навідувався до нього, давав якихось ліків, казав навіть Сеньові спати з ним. Але ліки не помагали, а Сень, намахавшись через день ціпом, спав уночі, як забитий.

Вкінці Василь перестав кидатися, перестав кричати, останки сили щезли, останні іскри життя зачали видимо погасати... Він лежав на своїм ішапчані, жовтий, худий на лиці, від голови аж палахпіла гарячка, груди високо здіймалися вгору, дихавиця душила його все більше, в горлі почало хрипіти, а крім глибокого страшного стогнання ніякий голос не добувався з його вуст.

Пан-отець побачив, що зовсім круто прийшлося з Василем і послали Сеня, щоб відшукав Івана:— „Най піде батькові по лікаря до Дрогобича. Послав би я й тебе,— сказав пан-отець до наймита,— але треба роботу кінчати. Завтра неділя”

Сень пішов тим разом прости до Півторакової хати, але підходячи до хати він аж ахнув з дива та чуда. По Півтораковій хаті вже й сліду не лишилося.

XIX.

Іван, лишивши батька у пан-отця, з легшим серцем поспішав додому, міркуючи дорогою, як туп починати нове газдівство й чим продержатися через зиму. „Поперед усього,— міркував він,— конче тепер преба купити зерна, щоб було й собі на хліб через зиму, а найбільше на насіння на весну. На весні

купувати — не докупишся: дорожнеча. Ну, і одежину треба деяку справити для тата, чоботи, тощо". От він зараз другого дня зібрався до Дрогобича, закупив кілька корців жита, свиту й чоботи татові, положив усе те сусідові на віз, а сам піхотою рушив додому.

Недобрі почуття метушилися в Івановій душі, коли пробирається манівцями по м'якім болоті до Борислава. Ще йдучи до міста, він здібав Шміла з якимсь панами, що їхали возом до Борислава, і неясна гадка про нещастя, біду та загибіль прошибла йому душу. Тепер він спішився, злитий потом, задиханий, заталапаний, біг до хати, немов боявся, щоб у ній не вибух огонь, або щоб злодії не покрали з неї Бог знає яких скарбів.

Лихі прочуття Іванові справдилися. Підходячи до обійстя, він заздрів Шміла й панів на оборі. Вони через день обійшли вже все його поле, тепер оглядали будинки та город. В рукак у них були напери й вони все писали щось по них, шваркотячи з Шмілом по-німецьки.

— Що цю значиться? — подумав собі Іван і боязько виступив із-за хати на обору.

— Слава Ісусу! — сказав він, низько кланяючись панам.

Пани обернулися й почали мірити його очима від ніг до голови. Шміло шваркнув щось до них і показав на зачудованого парубка.

— Ти Іван Півторак? — снітав иого один пан ламаною українською мовою.

— А я, прошу пана.

— А де твій батько?

— Та прошу пана, у егомостя, слабі.

— А ти знаєш оттого пана? — тут розмовник показав на Шміла.

— Та знаю, то Шміло, — відказав Іван, мнучи шапку в руці.

— А ти знаєш, чого він від твого батька домагається?

— Ні, прошу пана. Або що таке?

— Він каже, що твого батька цілий рік годував, поїв, зодягав, доглядав у себе. Правда тому?

— Я не знаю, прошу пана, я за той час був на службі. Але от люди мені повідали, що правда.

— Ну, пан Шміло показує тут письма, контракти, що твій байп'ко йому попродає, скільки в нього грошей забрав, скільки наїв, напив, усе... На те все свідки є. Ми їх розпитували, кажуть, що все правда. А тепер, небоже, пану Шмілові належить від вас 300 ринсъких, знаєш?

— 300 ринсъких! — скрикнув Іван в страшній тривозі. — Господи ласкавий, а де ж тут нам узяти тих 300 ринсъких? Т'адже то... страх погадати!

— А, бачиш! — сказав пан, — пан Шміло не може чекати, уряд присудив спродати вашу хату й поле і сплатити довг. То годі, так мусить бути!

Іван оставшись, почувши це. Він як склав руки на грудях, то так таки й стояв довго німий, нужденний, заблизканий болотом — образ безнадійної розпути.

— Зглянеться, панове, — проговорив він вкінці, на силу видобуваючи голос крізь гарячі слізози, що давили його в горлі. —

Що ж я тепер почну без хати, без захисту?

— Га, працюй, роби... що нам до того? — відказали пани.

— Алеж у мене батько старий, зболілій, незарібний... що ж я з ним почну?

— Най-би не пив був, паскудник! — проворкотів Шміло.

— А що нам до того? Довг мусить бути сплачений, — відповіли пани й пішли з Шмілом до війта, щоб докінчити таксациї й записати маєток на шинкаря.

Іван лишився дома, розбитий, знищений, без гадки й надії. Всі слова панів були для його серця гострі ножі, що різали й пороли його без милости. Але як смерптельно скалічений чоловік звичайно не чує найтряжкої, найстрашнішої рани, а діткливіше чує меншу, так і Івана найдужче боліли глузливі Шмілові слова: „Най би був не пив, паскудник!“ Ті слова не сходили йому з тямки, крутилися в його думках, мов сичання змії, ворушили і бентежили всі найскріпніші закупки, проганяючи спокій, пожираючи надію й сіючи розпуку та гризоту. Довго, довго він стояв насеред обори, поводячи кругом себе блудящими очима, а далі пішов до хати, упав на лавку й гірко заплакав на свою долю нещасливу.

Другого дня війт, присяжний і Шміло, скоро світ, прийшли до Півторакової хати. Війт постояв хвилю, закрутів вуса й оповістив Іванові, постукуючи закованою черешнею об лаву, що пани опакували весь його ґрунт з будинками на 280 ринських, а на решту має Шміло

взятої у нього, що буде можна. Потім гідний-поважний начальник озирнувся по хаті, побачив на жердці вчора куплену свиту й збіжжя на запічку, моргнув на присяжного й той вхопив, як стій, свиту на руку, а другу руку на знак своєї власті положив на мішок. Забезпечивши таким способом, війці обернувся до Івана й розповів йому далі, що тепер вже немає тут чого робити і що те від Шміла буде залежати, чи дозволять йому ще хоч через зиму пересидіти в хаті. Шміло, певна річ, не дозволив. „Ще тут загніздитися,—сказав до війта,—а попім й вигнати його не можна буде, не потребую такого гостя“. Бідному Іванові не лишилось нічого більше, як тільки зараз виноситися на завжди з рідної хати. Другого ж дня Шміло продав її якомусь другому спекулянтіві, той швидко найняв робітників, стару Півторакову оселю розвалили, дерево перевезли в друге місце й поспівали з нього магазин; тільки розвалене румовище печі свідчило, що тут стояло людське житло, що тут відбувалася частина вічної, великої драми життя зо всіма щодennими виступами, з проблисками щастя й радощів, з хмарами смутку, горя й недолі...

Усю ту сумну історію розповіла Сеньові вдова Гнапиха, до котрої той побіг, побачивши руїну Півтораківщини. Він слухав і ухам своїм не вірив.

Вкінці запитав про Івана. Але Гнапиха не бачила його вже зо два тижні й не чула навіть про нього нічого. „Чи то в чоловіка мало своєї біди, синочку?—

сказала вона.—Та ї таک от... добре то якийсь мовив: почуєш чужу біду, та ї на себе своєї надійся! Ніколи, бач, і розпитувати було про Івана. Але здається мені, що десь буде при котрійсь ямі. Йди, може де його ї надиблеш. Нині однак субота, з роботи завчасу вертаються”

Сень пішов шукати Івана, та не легко ж було найти його серед сотень обмашених, замурзаних лиць, серед сотень ріпників, що товпилися по шинках, брудних, як самі вони, закурених димом, заглушених криком, галасом, гомоном, прокльонами та піснями. Аж до вечора ходив він по Бориславі, місячи грязюку та важко аишучи від утоми, питав, розпитував у других ріпників про Глівторакового Івана, але хоч деякі ї знали, при котрій він ямі, та знали також, що він нині не робить, бо як відібрав плату, то десь певно п'є на забій, та ще Бог знає, в котрім шинку. Сень мусів вертати впорожнє на попівщину, і сонце саме що запало за сині Діли, коли дійшов додому.

А Іван справді розпився на забій. Як вигнали його з батьківщини, він довго не знов, що діяти. Йти і розповісти про все шапові—була перша його гадка. „Але що ж, —подумав собі зараз же, — що я йому скажу? Пожитку з того не буде ніякого: що з воза впало, те пропало, а ще старий готов до серця те взяти та вмерти!” Так розміркувавши, він постановив собі йти на роботу, до першого-ліпшого зачоку. „Або мені мара швидко голову скрутити, менше лиха зазнаю, а ні, ну, піо може щось зароблю. Не довго прийшлося

й шукати роботи, він найнявся в Шерера до ями, поринському в день, з тижневою виплатою й завдатком наперед. Але гризота невсипуща під'їдала за роботою Йванову душу, і першої суботи, дорвавши грошей, він майже несвідомо опинився в шинку. Почалася піятика, страшна, смертельна. „Най пропаде лихо!“ — кричав нещасний парубок раз-по-разу. Сміх, крики, похвалки, припліскування товаришів заглушували його, бурили йому кров, завертали голову. Смертельно п'яній, він звалився над ранком на землю, переспав цілий день у неділю, а в понеділок рано встав, порахував решту грошей (всного лишилося два ринські), зіпхнув важко й, похиливши голову, пішов знов на роботу.

Але нині Іван якось не міг розсмакуватися в горілці. Молода, здорована природа мимоволі відвертала його від тої отрути. Він бажав заспокоєння й щастя, а не приголомшення чи хвильового забуття. Вже північ, а він усе сидить у кутку, в тяжкій задумі, не торкаючись келишком, що стояв перед ним.

— Гей, Іване! — гукнув йому над ухом товариш-ріпник, що увийшов саме до шинку, хоч, видко, вже деінде добре вже себе піссадив, — де ти в біса склався? Тут за тобою люди питали-розпитували й він руш тебе здібати!...

— Які люди? — спитав Іван.

— А попів парубок. Казав, щоб ти туди прийшов... бачу, тато твій женишься, чи що!..

— Як, як? — спитав Іван.

— Ех, птумане вісімнацятий! Йому говори, що лопатою в голову клади! Батько слабий, розумієш тепер?

І ріпник почав пропискатися до шинквасу, та й швидко загубився серед натовпу.

Іван порозумів, що щось воно мусить погане бути, коли пан-отець аж слугу вислав його шукати. Йому хотілося зараз же йти на попівщину, розвідати, розпитати, що таке? „Але — погадав собі, — може воно ще не так дуже зло вже, а я піду серед ночі, розбуркаю весь дім зі сну, ще зачнуть гніватися. От волю завтра раненько збігати“.

Довго ще сидів Іван у кутку за столом і думав та жутився своєю бідою, а нікому було його розпитати щиро, розважити, потішити, хоч тут кругом нього гомоніло багато людських голосів. Та що з того? Гомоніли це голоси таких самих, як і він, бідолах, без дому, без роду, що тільки тим криком божевільним та голосом і хотіли в своїх серцях заглушити гризоту невисипущу та горе пекуче.

Другого дня Іван проکинувся пізніше, як хотів, і швидко пішов на попівщину. Проходячи повз церкву, побачив на цвинтарі громаду людей. Вони обступили когось у подерпім курпаку, а він говорив їм щось, розмахуючи руками. Цікавість взяла Івана подивитися, хто це такий; він підійшов до цвинтарного паркану і аж оставпів з чуду та радощів. Серед громадки селян стояв і живо про щось розказував не хто інший, як його батько.

ХХ.

З Василем Півтораком дійсно чудо сталося! Пан-отець і всі ломаши не можуть надивуватися, що це з ним зробилося. Ще вчора ввечері бачили його смертельно хорого, ще вночі крізь сон чули пляжкий кашель і спогання, а тут одразу Василь рано встає зовсім здоровий і просить пан-отця, щоб пустив його до церкви. Що з ним сталося? Яким чином він так раптом вичуяв? Ні,—вся челядь рішила, що тут без чуда не обійшлося.

Чуда, правда правдою, не було тут ніякого: і пан-отець був би про те відразу дізнався, якби був пильніше приглянувся до Василевого лиця, а особливо очей. В них' шлів такий палючий, неприродній огонь, губи так часто здригали первово, руки й коліна премпіли, що не треба було дуже великого лікаря, щоб пізнати, що це зовсім не здоров'я підвело Василя з поспілі, але спрашне побільшення гарячки; що та жвавість — то оспаннє зусилля організму, мов оспаннє живе палахкання свіпла, заким має зовсім загаснути. Але пан-отець не мав часу приглядатися до Василя, він швидко пішов на утреню, а потім сів трохи подумали про проповідь.

Василь тим часом просив Сеня, щоб вивів його до церкви, бо ще ніби не зовсім подужав і не зможе вдергатися на ногах. Він не менш од других твердо вірив в своє чудесне одужання. На цвинтарі обстутили його селяни цікавою громадою й Василь почав ім широко розповідати

про свої давні гріхи, про свою слабість, про страховища, які йому привиджувались, та про муки, що терпів. „Але Матінка Божа змилосердилася наді мною. Через її молитви, панове господарі, підвів мене Господь. От слухайте. Нині над ранком лежу я—не сплю... Чую—відчиняються двері, та так тихесенько, що й не чути. Дивлюся—входить жінка, вся в білім, а від неї така ясність сяє, що аж у очі б'є. От вона приходить до мене, а я лежу та тримчу, та все молитви мовлю. Вона, братчики, притпулила мені руку до грудей, і мені мов би хто жорновий камінь зняв, так відразу легко стало. „А що, ліпше тобі?“—питає мене. — „Та ліпше“, кажу. „А бач, не треба грішити; Ган Біг за гріхи ще тяжче буде карати. Йди ж, небоже, й три неділі лежи „крижом“¹) перед царськими дверми, потім висповідайся, то всі тобі гріхи будуть відпущені“.

Василь довго ще говорив; люди, дедалі, все більше купчилося коло його, старі приятелі спіскали його за руки, пізнаючи на нім явну ласку Божу. Вкінці забалам'кали сумовито дзвони на хвалу Божу, й весь народ посунув до церкви, хрестячись побожно та цілуочи чорний дерев'яний кілок, яким були прибиті Христові ноги на великім розпяттю перед церковними дверми. Іван не міг протиснутися до батька, хоч дуже радий був з ним поговорити. Від якогось чоловіка він почув те, що розповідав Василь, і сам не знав,

¹⁾ „Крижом“ лежати—хрестом лежати.

що про те й гадати. Він через силу хотів вірити в правдивість піх слів, але в глибині душі щось ворушилося й шептalo: „Ні, це не туди йде“. Проте він постанив собі бодай по церкві поговорити з батьком й пішов до церкви, де вже почалася була хвала Божа. Перед самими царськими аверми, на помосці лежав його батько в брудній сорочці, завалянім курпаци, нечесаний, нужденний; лежав лицем до землі, з розспавленими на обидва боки руками—правдивий образ розбитого, знищеного чоловіка, що коритися перед своїм переможцем. Люди з усіх боків цікаво поглядали на нього, матері підносили ззаду свої маленькі діти, щоб їм показати „чужу“ на „зюмці“, а як котре плакало, то лякали, що й ім так скаже „боженка“ лежати, як не будуть тихо. Баби шептали, зіпхали побожно, зводили очі догори й хипали головами, лиш дяк співав своїм пискливим голосом усе однаково й під час кожної довшої молитви пан-опця заживав з ріжка табаки.

Лежить Василь Півторак і не ворушиться. Холодний поміст, бачиться йому, дихає під ним, підноситься й опадає, як груди велета. Холодний поміст, бачиться йому, висисає з його піла неспіршу наль, лагодить своїм холодом гарячку, шамує дихавичний кашель,—йому легше, дедалі—все легше. Молитви ніякі не йдуть йому на думку, та й чи до молитви йому щепер?... Йому перемигнуло перед душою ціле життя, та не те життя, яке розуміється в зібранню всіх пригод, нещасть

і заверюх, але життя чисто рослинне, вегетативне. Йому бачиться, що тіло тяжіло на нім, мов камінь, давило й в'язало його, мов заліznі пута, довго, відколи запаміти. Ба, йому бачиться, що воно ще й тепер тяжить на нім частиною своєї ваготи, пуптає його останнім вузликом ланцюга... Живо наперед, скидай з себе послидок ваги! Живо наперед! Переїди останній вузлик ланцюга! Воля, воля! Як легко без пут, як весело, ясно, любо на світі без каміня на грудях! Живо наперед! Живо наперед!...

А тим часом хвала Божа йде своїм звичайним ладом. Уже по євангелії пан-отець стає на казання. Його лице ясніє незвичайною радістю. Після звичайного, а тільки дуже сильно й, видимо, з щирого серця сьогодні виголошеного: „Сей день, его же сотвори Господь, возрадуємся і возвеселимся в онъ“, пан-отець приступив проспідо оповідання про блудного сина, широко й з притиском вияснив піс, що більша радість на небі за-для одного наверненого грішника, як за-для десяти праведників. „І от, християни,—скінчив пан-отець, —перед вами лежить такий син марно-ітратний, такий грішник, котрий молитвами святих Божих тепер знов навернувся на путь істини. Нині в небі радість велика, нині пастир добрий найшов загублену вівцю, нині й наша громада відзискала назад свого чесного члена. Радуймося й пішмося, християни, бо нема більшої втіхи, як тоді, коли бачимо свого близнього, що повертає з блудної дороги на дорогу вічного спасіння!“

А навернений грішник, блудний син, загублений баран, лежав тихо, недвижно на помості і не рушився ні разу під час тих слів. А коли по службі Божій люди хотіли його підійняти й вивести з церкви, з немалим переляком підняли з помосту бездушне, холодне вже й задеревіле тіло „наверненого грішника“...

1877 р

ЯЦЬ ЗЕЛЕПУГА.

Яць Зелепуга був хлоп ледащо. Хто перед тридцятьма роками переходив через Єорислав, міг бути певний, що або в корчмі, або десь близько корчми почує п'яний, охриплий голос, що виводив усю саму меланхолійну пісеньку:

Ой, не жалуй, моя мила,
Що я "ю,
Тоді будеш жалувати,
Як я вмру.

Цікавий міг завсіди побачити ї самого співака, що або сидів за корчесним столом, звісивши голову, ї вибивав п'ястуками по столі в такт своєї співанки, або шкандинав, виписуючи по вулиці ногами „мисліпє“ та перериваючи свій спів короткими монологами — опакими наприклад:

— Прокляті пархи зайди! Знаю я, знаю, чого вам хочеться! Але го, го! Не діждете! Яць Зелепуга то не м'який хліб, щоб із нього коники ліпити!

Зупинитися на хвилину, широко розставивши ноги ї силкуючись удержати своє тіло в рівній вазі, ї знов запягне охриплим голосом: „Ой, не жалуй, моя мила!... але тут же ї урве.

— Еге, не жалуй! Тож то ѿ е, що нема вже кому ѹ жалувати. Нішла моя мила до Пана Бога на склад, а мені тепер усе одно. Небагато там того достатку лишилось, та на якого біса він мені здався! Для кого маю свою працю лишати? Свого роду не маю, жінчин рід... ге, ге, не діждати вам, багатчики, щоб ви мали моєю мизерією втішатися! Краще все крізь горло пропущу... ѹ худобу, ѹ господарство, ѹ землю! Нехай іде, нехай ваше не буде! Ой, бо то ви нам залиши сала за шкуру, багачі-клапачі!

Знов урве ѹ затягне пісні, вимахуючи записненими куляками:

Один багач у другого
Та ѹ питаеться:
За що тая голотоніка
Напивається?
Ой, наї тобі, багатчику,
В очах не стає,
Що голота гірко робить,
Та солодко п'є!

Ледащо хлоп був той Яць Зелепуга. Правда, доки жила жінка, держався він незгірше. Хоч мав усього інільки шість моргів плохої землі, то паки не ходив ні до кого хліба позичати. Двоє їх було: що зробили те ѹ мали. Жили єщадно ѹ супокійно, працювали на своїм ґрунті, то ѹ сусіди їх шанували. Дітічок мали кілька, але повмирали: остання дочка вмерла вже вісімнадцяти літ. Смерні той дочки була першим ударом, що зробив пролом в щасливім досі життю Зелепуги. Жінка його була з багатого роду ѹ мала в Бориславі ще трьох братів, багатих господарів. Принесла вона

своєму чоловікові в посагу других шість моргів землі, межа з межею з його власною батьківшиною. Але по смерті останньої дочки швагри-багачі почали всячими способами наставати на Зелепугу та його жінку, щоб віддали їм назад їх „родову“ землю.

— На що вам! — говорили ласкато, — ви вже обое спіарі, дітей у вас не буде, доживеш своєго віку й на тих шести моргах, що вам лишатися, а в нас у кожного дітей багато.

Послухала Євка тих слів, підписала нещасну „цесію“, відібрали брати її земельку батьківську — й зараз же продали її під нафтові закопи. Така зрада до глибини обурила обох Зелепугів.

— Як то панове-швагрове, — говорив ім Яць, зусірівши їх якось то в корчмі — чи що по-божому та по-людськи робили так, як ви з нами зробили? Чи на те ми вам частину вашої батьківщини відступили, щоб на цій зайди ями копали, а ви щоб мали за це пиши?

— Іди, старий дурню! — відказав один швагер. — Ви ж нам при людях відступили, а на що відступаєте, про те не було мови. А раз ви відступили, то поле наше. А раз воно наше, то нам вільно робити з ним, що нам подобається.

— Неправда! — відрізав Яць. — Ми тільки для того вам відступили, щоб вашим дітям було де поміститися. А продати не велика штука, це кожний поправить.

— Видно, що не кожний, — сміючись відказав другий швагер, — коли ви не попрали, тільки ми.

— Смійпеся собі, смійпеся, алеж це так плацом не пущу.

— А що зробиш?

— Вже я знаю, що зроблю, але тільки не знаю, чи вам тесолодко буде!...

-- От, іди стпай, іди, не роби з себе дурня,—сказав третій швагер, плещучи його по плечі.—От ліпше сядь з нами й випий по півквапирці, а що з воза впало, не прощаю.

— Сісти то я сяду, — гостро відповів Яць, — і випипи... шакож вип'ю, але від правди не відступлю. Скличу людей, скличу свідків, нехай вони нас розсудлять, чи то справедлива ваша робота.

— Ну, що ж, клич, нехай судять!—сказав один із швагрів,—тільки наперед тобі кажемо, що нам наплювати на той суд. Що нам зроблять? Чи може сами гроші зложать і землю назад одкуплять?

Сказавши правду, Яць Зелепуга про землю й не думав. Боліла його тільки „неправда“ й хитрість швагрів, її хотів він вивести „перед людьми й перед свідками“, але чи з твої роботи вийде яка користь—навіть думкою в той бік не сягав. То ж слова швагрові були для нього тим, чим удар п'ястуком межи очі. Захистався й окинув усіх трьох непевним поглядом.

— А, ось воно як: плюєте на людей, нагромаду! Юди якіс!... А плював би на вас світ увесы! Батківську землю продали... й сміються! А щоб вас та земелька свята по смерті з гробів повикидала!

Слово по слові, між Яцем і шваграми прийшло до бійки, в котрій швагри так

побідили старого Зеленугу, що справді таки прийшлося кликати й людей, і свідків, і баб-знахарок. Плачучи та проклинаючи, побігла Яциха до братніх хат, щоб бунтували братових проти чоловіків. Ті стали по її боці, бачучи, що від часу тої нещасної іспорії з ґрунтом їх чоловіки так і не вилазять із корчми. Розпочалась правдива війна родинна, з звичайними пригодами і сварками, прокліонами, криками на все село й бійками. Цю жінкам в тій війні найбільше перепадало, про це й говорили нічого. Одна в приступі гніву обпарила своєму окропом босі ноги так, що два місяці не міг встати з постелі, і це найліпше зробила, бо врятувала решту грошей за продану землю від цілковитої розтрати. У другої вдача на двоє важилася: коли чоловік був пверезий, то перемагав і бив жінку, але коли був п'яний, то жінка перемагала чоловіка й на велику втіху людям, вела його за чуприну з корчми додому, приговорюючи разом моральні науки й для ліпшої пам'яті втвікаючи їх йому кулаком в плечі та в потилицю. Найгірше пішло в третього швагра: там чоловік із жінкою так перегризлися, що жінка втекла від чоловіка на службу, дітей забрала й між людей пороздавала, а чоловік до двох літ пропив і прогайнував усе господарство, худобу й землю, й найнявся копати ями в того самого зайди, якому продали частину Яцишиного ґрунту.

Страшно й важко було слухати цого, що діялось між братом і сестрою в ту пору. Вийде, бувало, брат рано на роботу,

звичайно вже не тверезий, в брудній, за-
болоченій полотнянці, з лицем почорнілим
як земля, згорблений і ніби прибитий, а
сестра вигляне з своєї хати, вибіжити на
подвір'я та як почне плакати, як почне
проклинати, Господи Боже! І братка їй
жалъ, хоч так погано з нею обійшовся, і
батьківщини жаль: сама не знає, на кого
плакати, на кого кари Божої просити.

— А воліла б я, братчику мій, бачити,
щоб тебе самого в цю землю закопували,
ніж маєш ти її тут рити та копати для
нечристів! Ну, копай, поганине, копай,
може там докопаєшся кісточок небіжчиків
тата та діда. Придивись до їх добре,
бо, певно, обидва в гробі на другий бік
попереверталися, чуючи, як ви їх пам'ятів,
їх землю криваву шануете! А не забудь
і пам'ятати небіжчикам, в яких ти тепер
у гонорах у пана зайди пробуваєш, як спиш
під шинкарською лавою, іси разом із шин-
карськими собаками, ѹ як шинкарські ба-
хурі коло корчми на тобі, як на коні, іздягти
для забави! Скажи ім це, скажи!

А далі разом як не заламає руки над
головою, як не заголосить, не заридає,
мов над покійником:

— Братчику мій, соколику сизий! Чи ж
я тебе не любила! Чи я ж коло тебе не
припадала, ще як ти маленький був, як
ми, мов овес дрібні, без мами зосталися!
Чи я ж мало ночей не спала, тебе дот-
гляджаючи, як ти занедужав! Чи думала ж
я нещаслива, що нами лиха доля отяг-
кине, що буду на тебе кари Божої про-
сити? Не дай, Боже, легко скончати тим,
що тебе на таку дорогу навели, що щебе-

**отак на дивовище, на публіку людську
постили!...**

Прокловоів брат слухав мовчки похилившись, мов віл, що, схиливши голову, приймає удари. Але опе голосіння та споминки з дитинячих літ рвали його душу, кривавили серце, допікали йому гірш огню палючого. Аж раз, підпивши собі більше ніж звичайно, не міг сперпіти того голосіння й крикнувши: „А не будеш ти вже раз тихо, стара відьмо!“ кинув на сестру „камінцем“. Сам він твердив, що був це камінець не більший од кулака, але мусів бути більший або з не абиякою силою кинений, бо сестра не тільки що зараз утихла, але навіть відразу таки впала на землю з глухим зойком. На той зойк вибіг Яць із хати й підняв жінку: мала вибите одне око й на чолі криваву рану від лівої брови впоперек аж до самого волосся. Не кричала, не стогнала багато, тільки умлівала раз - за - разом. Напівнеживу повезли її до Дрогобича; лікарі сказали, що не тільки ліве око зовсім пропало, але надто ще й кістку в черепі проламано. Помучивши кілька день, Яциха вмерла, а брата її взяли до криміналу. Там він і вмер, не дочекавши суду.

Від того часу Яць Зелепуга почав пити на забій. Остогида йому хата, остогида господарство, остогида громада. Коли йому молодиці радили, щоб ще раз оженився, він тільки рукою махав, ісмов хотів зовсім відігнати від себе цю думку. Не відразу, але мало-по-малу доходило до того, що блляшаний півкватирок стався одинокою істотою на світі, про яку дбав.

Так минуло два роки від Яцишної смерті. Зовсім ні на що звівся Зелепуга. Господарство було зовсім занедбане й зруйноване, худобу забрав шинкар за горілку, збіжжя давно було випродане, плоти пообломлювані, навіть більша частина господарської посуди помандрувала з хати до корчми. Яць Зелепуга пільки на ніч приходив до хати—цілими днями просиджував в корчмі. Пива мало, але для його ослабленого й зіссаного організму досить було двох-трьох чарок, щоб зовсім запаморочити йому голову. Ів ще менше. Одинокою живою спруною, що безупинно ще в нім дзвеніла, була ненависть до „багачів“, хоч правду кажучи, ті багачі з дня на день все більше трапили землю під ногами, уступаючи її спекулянтам, котрі все більшими купами горнулися до Борислава, куди принаджувало їх бажання скорих та легких зисків на нафтових копальнях.

Однакож часом, коли був тверезий Яць Зелепуга, ясно бачив, куди воно йде. Накинувши гуню на опашки, в смушевій кучмі на голові й позакладавши руки за пазуху, йшов він не раз хитким кроком вздовж бориславської вулиці, неспокійно водячи очима й спловуючи час від часу, як чоловік, котрого сильно печає згага.

— Мій Боже, що тут діється, що тут твориться!—шептав він. Правдива кара Божа на наше селище! Ну, глядіть, глядіть, скільки тут тої погані назлазилося, як мурашні! У Пилипа Буняка п'ять ям копають, у Матія чотири, у моого премудрого швагерка вже пів грунту купили,

перед самими його вікнами цілу гору глини накидали! А там знов, і там, і там! Всюди копають, риють, черпають ту кляту кип'ячку, щоб їм ще горлом лилася! На ґрунті, що його небіжка жінка відспутила братам, а ті продали, було вже досі десять закопів і па ям нафтових. Деякі ще лиш по п'яті-шість сажнів завглишки, а деякі вже й по двадцять і двадцять п'ять сажнів. Мендель; що за безцін набув цю частину ґрунту, був нині вже багачем, спільником першої бориславської леспілярні і власником ще двох часток землі з двадцятьма новими закопами. Шо-правда, ніде йому так не щастило; як на ґрунті небіжки Яцихи. На інших, також за безцінь куплених ґрунтах, ями були вже по десять, то п'ятнадцять і па двадцять сажнів завглишки, а „ропи“ не було. Дві ями на двадцять п'ятім сажні треба було навіть зовсім покинути, пакі багаті видобулися в них джерела води. Яцишин ґрунт був правдивою золотою жилою для Менделея Шехтера. То й не ливо, що Мендель здавна вже госприв зуби на зовсім подібний ґрунт Яця Зелепуги, що був межа з межею з його ґрунтом. Не раз вже підходив він до Яця, щоб тої продав йому свій ґрунт, але Яць навіть слухати не хотів і про що. Та й не мав і коли, бо звичайно або пив, або проптережувався. Та й те сказати: поки мав за що пити, то ніщо не гнало його позбуватися ґрунту.

Але тепер пішло на інше: не було вже за що пити, а в шинкаря мав Яць навіть значний, на кільканадцять ринських, довг.

Пора, на думку Менделя, була сама відповідна для „гешефіту“, тим більше, що Яць кілька вже день почав якось менше заглядати до корчми, ів більше й раз-ураз ходив по селі сумний та задуманий.

— Добрий день вам, пане Яценпий! — сказав одного дня Мендель, наближаючись до Яця, що, ніби міркуючи щось, стояв на середині свого ґрунту з палицею в руці.

— А добрий день! — відказав Яць, ледве глянувши на того.

— Ну, що поробляєте? — питав Мендель.

— А що ж би мав? Дихаю!

— Ні, всі ми, Богу дякувати, дихаємо, то ще не робота, — сказав Мендель, усміхаючись.

— Я питаю, що думаєте з ґрунтом робити?

— З ґрунтом? А що ж маю з ним робити? Нехай лежить. Ґрунт істти не просить.

— То правда, що ґрунт істти не просить, але вам, пане Яценпий, істти й піти треба.

Яць видивився на Менделя великими очима, а далі сказав мов зневоги:

— То вже моя річ! Адже до вас просити не піду!

— Ні, пане Яценпий — лагідно відповів Мендель — які ж бо ви! Ніби то я на той приклад говорю! Я кажу, що шкода ґрунтові лежати, чого з нього доробитесь? Праці по вуха, а хліба й так не буде. Я вам заплачу по-людськи, вистане на ваші старі літта.

— Гм, а що ж би ви дали?

— А кілько маєте всього ґрунту?

— Без того, що під хатою ѹ подвір'ям,
шість моргів.

— Ну, то я вам дам за все триста
ринських.

— То ніби по чому за морг?

— По п'ятдесят. Хіба то мало? Люд-
ська ціна, бігме, людська ціна.

— А кілько б ви, Менделю, хотіли те-
пер за ті два морги, що від моїх шваг-
рів купили, отпут зараз, межа з моїми?

— Гм,— усміхнувся Мендель,—я того
 поля не продаю.

— А певно, бо ви на нім скарб вико-
пали. Хоч і смердить, а все таки золото.
Ну, а хто ж мені заручить, що ѹ у ме-
не такого самого німа?

— Ну, Яцю, який бо ви чоловік!—ска-
зав Мендель.—Чи ви гадаєте, що я б ку-
пував ваш ґрунт, якби знов, що в нім
нічого нема? Чи гадаєте, що я не мав-
би що лішого робити, як сіяти овес на
ваших пустарах?

— Біг заплатъ вам за щирість, пане
Мендель,—відказав на це Яць.—А коли
Пан-Біг направду і в мою землю скарб
вложив, то який же я був би дурень,
коли б його за дармісен'ко з рук випу-
стив!

— Як то за дармісен'ко? А п'ятде-
сят ринських, то хіба не гроши?

— Ні, Менделю, то собачі гроши!

— Го, го, kück ihm up¹⁾, який мені
пан! — скрикнув ображений Мендель.—
Ідіть і найдіть їх собі на дорозі, коли
то собачі гроши!

---

¹⁾ Дивись на нього.

— Навіть на дорозі не потребую шукати, сами до мене прийдуть! — сказав Яць і справився до своєї хати.

— Пане Яценпий! — кликав за ним Мендель, — пане Яценпий!... але зачекайте-но!

— А що там таке? — сказав Яць, зупиняючись.

— Знаєте, що я вам скажу, — говорив Мендель, знов наближаючись до нього. — Я вам дам по 80 ринських за морг.

— Е, пусте ваше балакання, — відказав Яць і махнув рукою. — Що я вам буду давати за 80, коли другі по 100 дають?

— По сто ринських за морг! — скрикнув Менделль. — Бійтесь Бога, Яцю, хто вам дає по 100 ринських?

— То вже моя річ, хто дає! Тільки ви собі не думайте, що старий Яць із розуму знівся й не знає, що робить. Дурень то я дурень, це мушу признати, але дещо трохи таки й знаю і з кашею з'єсти себе не дам.

— Ну, пане Яценпий, що-ж ви собі про мене гадаєте, щоб я вас хотів з кашею їсти! Я тільки пити питаюся, хто вам дає по 100 ринських за морг ґрунту?

Яць довгу хвилю пильно поглядав Менделеві в очі, потім одвернувся, сплюнув і, не кажучи ані слова більше, пішов до своєї хати.

— А дүмтег Соj¹⁾! — воркотів Мендель по його відході. — гадає, що мене на половину зловити! Сто ринських! Почекаеш ти собі ще, заким я тобі дам сто ринських за морг!

---

¹⁾ А, дурний мужик.

Але час той прийшов швидше, ніж Мендель сподівався. В кілька день по тій розмові ще один із Менделевих закопів залляла вода, а другий завалився й присипав трьох робітників: крім понесених страт, мусів ще Мендель оплачувати її підплачувати комісію, щоб виеднати її присуд, що робітники загинули через власну необережність. Страти були значні; менш заможного могли б бути довести до руїни.

Однока надія Менделєва, то були нафтові джерела, відкриті на Яцишинім ґрунті. Тож двічі пожадане було для нього якнайшвидше виторгувати у Яця сумежний ґрунт, тим більше, що задля сильного напливу купців ціна землі, здатної під закопи, досить бистро йшла вгору, так що сотка за морт була вже зовсім не в дивовижу. Тож не минув і тиждень від попередньої розмови, коли Мендель, захопивши пляшку доброї горілки, подався до Зелепужинської хати. Яць сидів дома й направляв цебер-двоушник.

— Дай, Боже, добрий день! — сказав Мендель, торкаючись капелюха на голові.

— Дай Господи! — відказав Яць.

— Щастя Біг при роботі! — сказав Мендель.

— Дай Боже! Дякую за слово добре.

Мендель сів на лаві й розглядався по хаті. В хаті було пусто й сумно: голі стіни, голі полиці, піч давно не топлења, а в ній кілька щербатих черепків. Пахло пусткою.

— Негарно тут у вас, пане Яценпий! — сказав Мендель, хвилю помовчавши, — погано так на старі ліппа жити.

— Може дастъ Бог, що колись і у нас ліпше буде,—сказав Яць, завзято стукаючи обухом по обручах цебрика.

— Дай Боже! Дай Боже! А що таке найліпше робите?

— А от цебричисько попсувався, та направляю.

— Пошо вам той цебер? Адже свинець не держите.

— А може й буду держати. Все ліпше, як цебер буде цілий, ніж має ніворотом піти. Адже коштує!

Мендель знов замовк, тиснучи пляшку під полою халата. Не мав якось відваги приступити просто до речі.

— Що то таке, пане Яценпий,—сказав по хвилі,—Мошко з корчми жалувався передо мною, що вже від тижня не буваєте у нього?

— А чого ж мені бувати? Пити не хочеться, а грошей, що я йому винен, ще не маю.

— А бодай же Господь боронив!—скрікнув з благородним обуренням Мендель,—чи ж то він у вас грошей допоминається? Не гроши хоче він бачити, а вас!

— Біг заплатить йому за його добромуту,—сказав Яць,—але я дав слово, що без грошей більше до нього не піду. Хоч він сам і не впоминається, але знаєте, довг довгий, а віддай короткий.

— Фе, пане Яценпий, що то за доби! П'ятнадцять ринських! Чи варто про те й говорити! Ні, але знаєте що? Що ми будемо так на сухо балакати? Но тає Бог чоловікові горло дав, щоб його якнайчастіше промочувати!... Пошукайте во шкам

якої шкалубини, якої мірки!—І за тим словом видобув пляшку й поставив нє столі. Яцеві очі живіше заграли, коли побачив горілку, навіть сокира випала з його рук. Хотів вже встати й пошукати чарки, але якась дужча рука зупинила його на місці.

Не малу силу мусів сам над собою взяти неборака, що такі довгі літа навик був до горілки; аж голова в нього на груди звисла й руки почали трептіти; та все таки не ворухнувся з місця.

— Біг заплатъ вам, пане Менделю, за вашу добру волю,—сказав надломаним голосом,—але я не знаю, на яке ми маємо могорич пити. А так, на кота в мішку, пити не годиться.

— У, у, у, який же бо ви чоловік, що й не приступай до вас!—скрикнув Мендель.—А коли я не з жадним інтересом, а так тільки до доброго сусіда з почесним приходжу?

— Ну, це вже ви кому іншому кажіть, а не мені, — сказав Яцв. — Мендель без інтересу ані кроку не зробить.

— Що за інтерес!—сказав Мендель.—У мене один інтерес, знаєте який. Сторгуймося за ґрунт!

— Трудно буде!— коротко одрізав Яцв.

— А нехай бог боронитъ! Чому б мало бути трудно? При Божій помочі все може бути легко.

— По чому даете за морг?

— Ну, що ви питаете? Адже знаєше мое слово: вісімдесят папірків.

— Е, коли так, то нічого й балакати. І за сто не дам.

— Ов, як ви живо вгору ростате! Гадав би хто, що у вас, в скрині, Бог зна, які статки-маєтки, що так дорожитеесь.

— В скрині не в скрині,—відказав Яць, — але в тій самій землі певне що статки-маєтки. Пошо ж маю вам іх задаром віддавати?

— А певно,—з насміхом процідив Мендель,—пошо віддавати такі багатства? Ліпше піти й самому загорнути.

— А ви думали що як? Копаєте ви, чому ж би й я не мав копати?

Мендель аж з місця зірвався й широко витріщив очі на того нужденного, мізерного хлопа, що смів щось таке сказати.

— Що... що... що ви кажете?

Яць спокійно поглядав на його й сказав, усміхаючись:

— Щось вас там певно вколою, пане Мендель, що ви так схопилися? А те, що я кажу, то дурне балакання, правда?

— Певно, що дурне балакання,—з гарячим переконанням скрикнув Мендель.— Ви собі гадаете, що то так легко піти й брати з землі дар Божий? Ага! Не знаєте, що то коштує! За копання плати, а ще з землі чи добудеться що, чи ні. От у мене вже три закопи вода заляла, а знаєте, що кожний закіп коштував мені щонайменше сто ринських! Ну, а відки ви спілб'ки грошей роздобудеїте? А хоч роздобудете, ох, то не ваша голова до такої роботи, бігме, не ваша голова!

— Га, іпо вже як Бог дастъ, будемо бачити,—сказав Яць.—І ви чень усі розуми не поїли, може там деяка стебелинка й для нас лишилася. Попробуєм!

Менделъ усе з більшою привогою поглядав на Яця.

— Що, невже ви це направду, пане Яценпий? Не жарпуете?

— Або я знаю,—відказав хлоп понуро, —може ѹ жарпую.

— Ну, а якже буде з ґрунтом? Продаєте?

— Як до ціни прийде, то ѹ продам.

— А яка ваша ціна?

— То, бачите, так. Маю шість моргів: два тут близько коло хати, а чотири он там далі, на Волянці. Ті чотири я готов вам продати по 150 ринсв'ких за морг.

— Ті чотири? А на якого дідька мені із них чотирьох? Адже на Волянці ніхто не копає.

— А хто знає, може ѹ там скарби лежать.

— Е, я на „хто знає“ не купую. Ну, а іпі два по чому?

— Тих двох не продаю. Ті два для себе задержу.

— Як? Для себе? А вам іх на що?

— То вже в тім моя річ.

— Та ні бо, пане Яценпий, не жарпуйте! Що хочете за ті два морги.

— Ні, споргуймо тампі чотири.

— На що мені тамтих чотирьох? Пустопаш, будячча, що я з ним зроблю? За ті два дам по сто ринсв'ких.

— За тампі чотири ві зъму, як від вас, по сто сорок,—сказав Яць із правдивим хлопським упором,—а про ті два навіть говорити шкода.

— Ну, то чекай же, дурню, на чорт алисого, що тобі за тампі дастъ по сто

сорок! — крикнув розлютившись Мендель, ухопив свою горілку й вибіг із хати.

Хлоп спокійно далі набивав обручі. Але по хвилі, висапавши, Мендель знов вернувся.

— Ну, пане Яценпий, з вами говорили, що треба вперед гороху наїстися. Кажіть бо направду: по чому хочете за щіва морги?

— За тамті чотири по спілу сорок, а щих двох ще тепер не продаю.

— А коли ж продасте?

— Того ще й сам не знаю. Як прийдуть до своєї ціни.

— А коли ж по вашому прийдуть до ціни?

— Або я знаю! Побачимо.

— Чи по останнє ваше слово?

— Останнє.

Мендель пішов, проклинаючи стиха хлопську впертість.

А Зелепуга направду задумав виступити в супір із спекулянтами. В його старій, непривичній до думання голові мглисто вкладався плян, як це зробити, але постанова була сильна... „Ну, що ж, буду копати сам, та й годі“ — аумав зразу, але швидко переконався, що самому копати зовсім ніяково, що треба щонайменше трьох людей до одної шахти. Найняти двох, то було б добре, але відки взяти грошей? У самого нема ані грошей, ані хліба, ані худоби, не було навіть що продати, крім землі. А тут якийсь могучий внутрішній голос раз-у-раз шепче йому: „Ану, берися до роботи! Бог тобі вложив скарб в землю, гріх його змарнувати!“ А на що йому, самому й старому,

здастися той скарб, про те також не думав. Часом тільки якісь фантастичні картини снувалися в його уяві. „Церкву виставлю, гарну, муровану... каплицю покладу над жінкою.., дам „на Боже“. „нехай Бог буде милостив моїй душі“, — далі по за ті побожні мрії думка його не сягала.

Відвідини Менделя дали йому доказ, що діло з тим скарбом справді мусить бути певне, і заразом попхнули його думку на практичнішу спежку. Кілька годин просидів в своїй хаті над направленим двоушником, думаючи про те, що робити.

Далі встав, зібрався й пішов у село. Поки що буде, він рішив поперед усного позбутися своєї ненависпі, перепросинися з двома шваграми, що ще зосталися.

Коли увійшов до хати одного швагра, —п'ять літ минуло, як в ній не був—при самім вході вдарила його думка:

— Що це, я задурів чи зовсім осліп, що міг уважати його баґачем?...

Щоправда, хата була велика й очевидно за добрих часів порядно збудована, але дуже занедбана й опущена. Ані приладів господарських під шопою, ані засіків зі збіжжям у великих сінях, ані скринь з полотнами та шматтям у відчиненій коморі, ані кожухів на жердці, ані подушок на постелі—нічого не було.

На добавок Зелепуга застав у хаті правдивий судний день: плач і лемент жінки й дітей швагрових.

— Що вам таке, кумо?—запитав він по привітанню, сідаючи на брудній лаві.

Швагрова глянула на нього червоними від сліз очима, а вкінці відвертаючись сказала:

— А вам що до того? Яке вас сюди лихом принесло?

— Та Бог з вами, кумо швагрова,—відказав Яць.—Не лихом мене сюди принесло. А джеж ми собі свої. Гріх нам цуратися одні других. Я прийшов вас одвідати, порадитися...

— Ага, може знов хочеш моєму який кусень ґрунту відступити! Где, нехай вас Бог тяжко покарає за те добродійство, що ви йому перед лішами зробили!

І бідна жінка заломала руки й слізьми залилася. Діти за нею.

— Алеж, кумо, бійпісся Бога, що ж я тіому винен, що ваш чоловік обдурив мою небіжку, вимантив у неї башбіківщину, а опісля продав?

— Нехай вас усіх, усіх Бог тяжко покарає за мої сльози, за мою нужду, за мое життя затроєне! Що я вам винна, що вам винні ті бідні хробаки, що мусять марно гинути через того п'яницю проклятого?

— Але що ж таке сталося? Що він зробив?—допитував Яць, зовсім не чуючи себе зачепленим її проклівонами, в котрих бачив тільки прояви болю й більше нічого.

— Продав, поганин, продав уже й решту ґрунту. Продав і не знаю за скільки. Вже другий тиждень напивається десь в Дрогобичі, щоб йому там і голову вкрутити! Ой, доле ж моя, доле нещаслива! Сама бідна не знаю, що з собою почали.

Вже зайда з війтром і присяжними грунти забрали, ями почали копати, а його як нема, так нема!

— От так маеш! — подумав Яць, — оце я на багача наскочив! Е, тут, як бачу, ще гірша біда, ніж у мене.

І звертаючись до швагрової, почав її попішати, як міг і вмів.

— Не плачте, кумо, заспокійтесь, якось то буде. Може то ще Пан Біг все на добре оберне.

— Скоріше вас усіх догори ногами оберне, що дай Боже, амінь! — крикнула швагрова, знов заламуючи руки, й відвернувшись до дітей, що плакали й леменіпували, почала над ними заводити, як над умерлими.

— Діточки мої, сиротятка дрібні! Дав вам Бог вітця поганина, що про вас не дбає, що душу чортові запродав, а зайдам землицю! Де ж ви тепер подінеться? Хто вас вигодує і в люди виведе? Похиляється ваші головоньки по чужих загонах! Поллюється ваші слізоньки по чужих кутах, небожата мої! Змарнієте, як бадилля в полі! Бодай би ваш вітчище був так змарнів, заким я його пізнала!

— Ну, тут ані я поради не добуду ані моя гола потіха ні на що не приластиться, — подумав Яць і тихцем винісся з хати.

— Що ім з моєї потіхи, — думав ідучи дірогою. — Тут треба помочі, не попіхти. Опі, коли б так мені докопатись кип'ячки на своїм полі, маєток зробити, ну тоді б і всіх їх можна притулити. Правда, швагер погано з нами обійшовся, але його жінка

ї діти нічого не винні! Ні, ні, треба радити, треба шукати підмоги, чене то Господь милосердий змилується над нами.

В брудній, занедбаній й слізьми просяклій хаті швагрової знайшов Яць несподівано те, чого там певно не шукав, знайшов близьку ціль своїх мрій і змагань. Скарб природній, схований в його землі, набрав безмірно більшої варгості, відколи Яць почув, що скарб той потрібний йому не тільки для збудовання церкви й справлення церковних апаратів, але таож для притулення зруйнованої й збіднілої швагрової родини.

Його м'яке серце в одній хвилі всі ті справи пов'язало до купи міцними й прив'язими вузлами. Відколи вияснилася йому ціль життя, то бачилося, що разом прибуло йому й сили, енергії та сміlosti, і немов відмолоділий на десять літ, скорою ходою почимчикував до хати другого швагра, того самого, котрому ген то жінка окропом ноги обварила, й котрого через те в цілім Бориславі прозвали Неловареним. Жив він на другім кінці Борислава, під самим Ділом, де вже зовсім не було ґрунтів нафтових, і був справді заможнім господарем. Тільки відколи його опарено, на ноги не стапкував, ходив з костпуром в руках і серед розмови часно сичав, коли зле вилічені рани починали його пекти й свербіти. Особливо перед кожною зміною погоди чув у ногах великий біль, і тоді бував злий піа дражливий, немов голодний ведмідь.

На Яцево лиxo, як раз сьогодні була така пора.

— А, швагерок коханий... ссс! — крикнув Недоварений, здалека примітивши на ходу Зелепугу.—А яке то лихо несе тебе до мене, ти душе жебрацька, а? ссс?

Яць Зелепуга тільки головою покивав. На висотах своїх мрій й замислів він чувся недосяглим для такого роду привітань.

— Ей, швагре, швагре—сказав наблизившись і піднімаючи кучму,—чи багато я тобі порогів наоббивався за жебраним хлібом, що так мене вітаєш? Фе, вспів тобі, що так дуже загордував своїм багатством!

— Дивіть, який мені навчитель, ссс! — крикнув Недоварений.—А я голову свою даю в заклад, що ти таки за якоюсь жебраниною приходиш. Що дужча у жебрака нужда за плечима, то більше пихи на язиці. Ану, скажи но, чого ти притиножився?

— Привели мене сюди дві справи,—сказав спокійно Зелепуга, сідаючи на колоді насупроти швагра.—Одна справа не моя, але швагра Чаплі.

— Того шинкарського заплечника ѹ п'яници? Знаю, знаю... Пропив останню крихту розуму, продав решту грунту, а тепер проживає гроші в Дрогобичі. Так юому, дурневі, ѹ треба.

— Що ж, я про юго ѹ не говорю нічого, нехай юго Бог судить. Але юго жінка, це ж вашої ѹ моєї небіжки сестра! І діти дрібні, що вони кому винні? І всі лишилися без хліба, без батьківщини. Що з ними буде?

— А що то мене обходить? Чи я їх батіко? Чи на мені лежить обов'язок на них спартися, ссс?

— Алеж бійтесь Бога, пане швагре?— скрикнув Яць.—Чень же не дамо власній крові марно загибати? От тільки що я був там: Содома, кажу вам. Стара плаче, що аж серце крається.

— А нехай собі плаче! — злісно відказав швагер.—Поплаче та й перестане. Моя хата з краю, я нічого не знаю. Не мое просо, не мої горобці, ссс!

Говорячи це, раз-у-раз сичав і спискав зуби. Здавалось, що чужі терпіння робили йому в тій хвилі якусь особливу, дику приємність.

— Ну, це одна справа,—сказав, хвилю перемовчавши, Недоварений.—А яка друга?

— Бог із вами—відказав Яць.—Бачу, що я з своїми справами не на ту вулицю вибрався. Ліпше дали спокій тій розмові.

— О, бачиш його, вже злий, ссс! Чисто жебрацька натура! Відмов його препенсії, то вже зараз пісний вил зробить та й мимрите: Біг заплатить і за те! А в душі собі думає: щоб тебе чорни вхопили! Ну, ну, говори, яка друга справа. Хочу знати, ссс!

— Щоб ви не думали, що я справді злий, то й скажу вам. Купіть собі мін грунту на Волянці, чотири морги в однім куснику. Дешево вам продам.

— А мені на що іного грунту на Волянці?

— Як то на що? Грунт до грунту все придастися; хоч би мав і облогом лежати, то бодай коні попасеше, чи віднайдеше кому під овес, все таки дохід буде.

— А чому ж ти сам тої штуки не зробиш?

— Зробити б то я зробив, тільки що мені тепер грошей треба.

— На що тобі грошей? Певно, не стало за що пити, та також ґрунт пролаєш? Ех, ви, жебромто неполатана! Тут мені верпить, щоб тамтому помагати, а й сам не ліпший від нього, ссс! Ну ,кажи, на що тобі ґрошей?

— Ет, що я вам буду говорити! Це вже моя річ!

— Не хочеш ти зо мною говорити, то й я з тобою не буду.

І Недоварений засичав і відвернувся.

— А коли не хочете ґрунту,—сказав, нічим не знеохочуючись, Яць і понизив голос,—то знаєте що: вступіть зо мною до спілки.

— До якої спілки?

— Ну, бачу, що вам все треба сказати. То ж слухайте! В тім ґрунті, що вам моя небіжка відспутила, спекулянти викопали джерела кип'ячки, отт уже рік черпають і маєток роблять. Напосілися й на мій кусник, що з тамтим межа в межу: певна річ, що й в нім мусять лежати такі самі скарби.

— Ну й що з того? То й продай їм!

— Чи так гадаєте?—звільна сказав Зелепуга.—А я гадаю, що то був би гріх. Дав Бог скарб в наші руки, тільки трохи попрудись, і бери, і черпай... ні, ми мусимо даром віддати його спекулянтам, а самі йти до них на службу!

— Ха, ха, ха! Скарб! Ссс!—засміявся й засичав з болю Недоварений. — Що то

за скарб: проклята ропа вонюча! Чоловікові християнському гріх навіть нею бабратись. То спекулянтське ремесло.

— А не гріх християнському чоловікові копати її черпали її в наймах у спекулянта?

На це Недоварений не мав відповіді — очевидно правда била в очі. Та все таки знайшов із другого боку зачіпку.

— Ну, ну, не дуже ти решетись! Відки знаєш, що саме на твоїм ґрунті кип'ячка? Я думаю, що коли Мендель сумежний ґрунт перерив, то і з твого давно вже до його ям усе стекло.

— А я думаю, що той Мендель чує, де можна покористуватись і не даром мені пороги оббиває, щоб йому той ґрунт продати.

— Е, і він так само насліпо спекулює, як ти. Ну, але чого ж, властиво, ти хочеш від мене? До якої спілки мене кличеш?

— Хочу сам копати на своїм ґрунті ї я певен, що докопаюсь кип'ячки. На копання треба буде зо сто ринських, а в мене тепер... свищи в хащі! От я їй думав...

— І не думай навіть, ссс! — перебив його Недоварений. — Дурна твоя спекуляція, а я їй грошей не маю й охоти не маю вдаватися в такі хисторії. Це ї спекулянти на мене роз'їдяться, то ї що ім значить спалити мене або ї забити. Хто ім тут дастъ раду?

Яць Зелепуга сумно звісив голову: була рація в останніх швагрових словах. За тих кілька літ спекулянти в Бориславі стали силою. Хвили всякого сусільного пòтереб'я, що раз-у-раз напливали,

зробили неможливим ніякий лад у громаді. Перекупства, споювання й шахрайства здеморалізували уряд громадський і зробили його слухняним знарядом в руках багатших промисловців. Поліції не було ніякої. Спекулянти робили, що хотіли, а повітові уряди дрогобицькі, мабуть і рукою махнули, почуваючи свою неспромогу завесити в Бориславі якийнебудь шривкий порядок. Тим то й не був ніхто безпечним що до свого добра й навіть життя. Часті нещасності в ямах минали власникам безкарно, а до твої рубрики „нещасності в ямах“ зачислювано дещо й таке, в чім перелякані бориславські люди бачили очевидні злочинства й забійстві.

— Так значить, гадаєте, що з того нічого не буде? — запипав Яць швагра.

— Розуміється, що не буде, — відказав твой далеко вже м'якшим голосом, ніж уперед. — Бо скажи ти мені, чи то твоя, чи то наша хлопська в тім голова? А найгірше те, що треба б війну починати з спекулянтами... Ні, ні, нічого з того не буде.

Зелепуга ще хвилю посидів на колоді, звісивши голову, але звільна погляд його прояснився, голова піднялася, він всипав і стукнувши паличкою об землю, сказав наупір:

— А я вам кажу, що таки буде! Хоч би мені прийшлося головою наложити, а я свого доконаю. Пристаете до спілки?

— Йди, йди, старий безуме! — відказав йому швагер. — Досі я думав, що ти тільки дурний, але тепер бачу, що ти пропив і ту крихту розуму, що тобі мати дала.

— Так не йдете до спілки?

— Ані мені сниться.

— Воля ваша. Й без вас обійдемось. А я вам кажу, що пожалуєте того.

І не вклонившися, рішучим кроком пішов до своєї хати. А швагер довго ще сидів на прильбі й думав.

— Гм, дурень той Яць, бо дурень. Сам хоче копати, й ще й мене до спілки тягне. Знаю я, що ті спілки значать. Позич йому гроші, одні проп'є, другі закопає... от тобі й спілка. Ні, на таку половину ти мене, братчику, не зловиш, ссс!

— А тампій жебромті справді допомогти треба,—думав далі.—Добре Яць каже: що винна жінка, що винні діти, що такого батька мають? Треба там буде навідатись до них сьогодні. Треба буде з старою порадитись, баба такі речі все ліпше зробить, ніж хлоп. От нещастя! Розпилася бесідя й з пам'яті його вибило: забув, що родину має!

І засичав, пригадавши собі, що з ним могло бути те саме, коли б його жінка не обварила була окропом.

— Але з тою спілкою,—вернувся знов до своєї першої думки,—таки нічого не буде. Не нині, то завтра продастъ грунт, лиш дурно б я з ним зв'язався. На що мені клопоту?

Пішов до хати, щоб умовитися з жінкою, як би порятувати сестру й сестринців. Але думка про скарб, що Бой зложив на Зелепужинім ґрунті, від часу до часу на-ново прокидалася в його голові й снувала невідступно. По обіді ще він докладно все обдумав.

— А що,—сказав вкінці,—коли той Яць не такий дурень, як здається?... Війна зі спекулянтами? Ну й що ж? Війна, так війна, треба пильнуватися та в Бозі надію мати. Може б то чоловік якосв і витримав, бо знов... вовка боятися, то хіба і в ліс не йти? А щоб Яць гроши не пропив, то можна б і самому пильнувати, самому виплачувати, йому грошей до рук не давати. Тільки чи є там що в тій землі? А коли є, бо певно мусить, то чи вистане наших грошей на те, щоб докопатися піого скарбу? Гм, а справа справді не така дурна, як мені зразу здавалося. Треба буде колинебудь піти оглянути той ґрунт, може воно й дастися дещо заробити. Коли б тільки Яць не здурув та не продав його комусв! Але ні, завзявся хлоп, видно те по нім, то вже так скоро не попустить свого. А коли так, то й без моєї спілки не обійтися, бо інакше як же дасті собі раду?...

І заспокоєний тим, Недоварений казав запрягти віз і набравши хліба, муки, крупів і трохи шмаття, сів із жінкою на віз і поїхав до її сестри, а своєї швагрової.

А тим часом Яць сидів сам у своїй пустій хаті. Дві думки мучили його: думка про нужду швагрової родини й про власні невдалине заходи у другого швагра. Намір його — розпочати самому роботу на власнім ґрунті — не відступав від його ані на хвилю. Бився неборак, як риба в сіті, шукаючи способу, як би постать на своїм без багацької запомоги.

— Сам буду копати, то річ певна, але з чого жити весь твой час? Чи припягти:

до спілки тих бідолахів, що майже щодня ходять по селу, шукаючи роботи й хліба? До спілки то вони б пристали, то певно, але відки я хліба для них наберу?

Коли так бідний Яць нуждувався з своїми думками,—злегка, несміло відчинилися двері його хати, і всунулася крізь них суха, згорблена поспань Юдки, загально звісного в Бориславі Юдки Либака¹⁾.

Був то чоловік не спарий ще, може років на 40, але вже згорблений і поморщений, як дідусь. Його висохле лице по-крипте рідким, як жар червоним заростом; коротко обстрижена голова з довгими, розкудовченими пейсами, великі очі в червоних обвідках болючих повік і грубий, неприємний голос—усе піе чинило його зовсім несимпатичною фігурою. Але проте серце в Юдки було м'яке, людяне; він раз-у-раз готов був усякому помогти, поділившись останнім шматком із бідним.

Юдка, вже кільканадцять літ у Бориславі зайнятий своїм нужденим либацьким зарібком, жив у хлопа й вільної години радо помогав людям при хлопській роботі. Сміялися з його незgrabного вигляду, але любили його за його доброту, й ні один бориславський чоловік не відмовляв йому невеликої допомоги: тіо завезе йому до міста назбираний кип'ячку, то дастъ дурно горщик карпопель або пару яєць, з котрих, та ще цибулі, складалася вся Юдчина

¹⁾ Либаками звалися давніше в Бориславі ті, що кінськими хвостами згортали з води (калюжі) джерел бориславських) „kip'ячку“, яка збиралася поверх води і продають її на смаровило до возів. (Ів. Фр.).

пожива. За те єй чоловік певен був, що в косовицю або в жнива, коли найтяжче з робітником, Юдка на перший поклик покине свій кінський хвіст і піде до сіна чи до снопів, без ніякої заплати, за саме тільки почесне.

— Добрий чоловічище той Юдка! — говорили про нього бориславські господарі.

— І тому такий капцан, — додавали другі. — Ніколи ще такого не було, щоб добрий чоловік капцаном не вмер.

А однаке ж Юдці не було сужено вмерти капцаном.

— Добре полуудне вам, пане Зелепуга, — сказав він, входячи й низенько кланяючись.

— Доброго здоров'я! — відказав Зелепуга. — То ти, Юдко? Сідай собі, гостем будеш.

— Най усе добре сідає! — відказав Юдка і все стояв, спершись об ріг комина, та мняв у руках подерту, забризкану шапку.

— А що там у тебе нового, Юдко? — питав Яць.

— А що ж би? Все, Богу дякувати, по-старому.

— Маєш мені що сказати, що так шапку мнєш? — питав далі Яць, усміхаючись добродушно.

— Та ніби тее... як його. — І кався Юдка, неначе б не міг здобутися на відвагу. Вкінці переміг свою несмілість і поступив ава кроки до лави, на якій сидів Зелепуга.

— Знаєте що, пане Зелепуго? Говорив мені Мендель, що хочете продати свій ґрунт на Волянці...

— Ґрунт на Волянці?... А так, продав би

— Ну, то продайте мені.

- Тобі? А тобі на що?
- Так собі. Потрібно. Маю п'ят трохи грошей, то думаю собі, чи не доробився б чоловік чогось на вашім ґрунті.
- Ну, що ж, Боже тобі помагай Юдко!— циро сказав Яць.—А коли маєш спільки грошей, то певно ліпше на ґрунті робити, ніж кінським хвостом по калюжах махати.
- А яка ваша ціна?
- А хіба не казав тобі Мендель? Но сопті за морг.
- То на мене забагато,—сказав Юдка.
- Я вам дам по вісімдесяят, добре?
- Нехай буде й по вісімдесяят. Другому я б і за сто не дав, але тобі дам за вісімдесяят, бо знаю, що ти хлопської роботи не цураєшся.
- Юдка солідно всміхнувся при тих словах і видобув з-за пазухи кварту горілки.
- Ну, коли так, то випиймо могорич!— сказав Юдка.—Нехай вам Бог на все добро помагає!... І зараз до писаря підемо, контракт зробимо.
- А коли гроші виплатиш?
- Зараз, як тільки контракт буде при свідках підписаний.
- Яць Зелепуга слухав і майже вухам своїм не вірив. Юдка Либак ґрунт купує! і готовими плачить! Ну, то вже хіба кінець світу наближається!...
- Зелепуга кілька разів недовірливо поглядав на погане, хоч і зраділе Юдине лицє—чи не думає він його на глузі піднімати. Але куди тобі! Юдка зовсім серйозно брався до діла й ніколи не любив жартувати.

Випили по кілька чарок могоричу й пішли до писаря. Писар був дома, контракт зробив зараз, Юдка заплатив цілого ринського від руки, підписали контракт і зараз же поспішили на Волянку, де Зелепуга власноручно відав Юдці при людях свій ґрунт в посідання, а від Юдки також при людях одержав цілих 320 ринських новими банкнотами.

Одержанівши гроші, Зелепуга не зважав на те, що вже вечеріло, але побіг прямо до швагрової.

Якже здивувався, заспавши перед хатою на вулиці повозку Недовареного, а його самого з жінкою в хаті.

— А, швагерок тут! — крикнув Недоварений, побачивши Зелепугу, і іреба додати, що крикнув далеко веселіше, ніж рано. — Ну, ну, ходи ближче.

— Не сподівавсь я вас тут заспати, — сказав Зелепуга, зупиняючись в одчинених дверях.

— Ага, ти думав, що я вже такий турок, що не маю в собі душі християнської? Ей ви, жебраки, жебраки! Все думають, що тільки самі добрі й чесні й милосерні, для того, що все б з дорогої душі дали, тільки що нічого не мають! — Тим часом Зелепуга кивнув швагровій, відпроводив її на бік і всунув їй „тим часом“ п'ять ринських, кажучи, що коли буде чого потребувати, то нехай просто до нього обертається. Бідна жінка видивилася на нього зачудованими очима, навіть подякувати забула. А Зелепуга вже напис шапку на голову й хотів поспішити долому.

— Чекай но, швагерку, чекай! — крикнув на його з хати Недоварений.

— А чого вам треба? — сказав Зелепуга, неохоче зближаючись до аверей.

— Ну, а що, ти ще не покинув свого запливомізького наміру копати яму на своїм ґрунті?

— Ні, не покинув.

— А коли починаєш?

— Завтра.

— Що? Завтра? Ну, а кого ж ти до спілки принадив?

— Нікого не принадив і нікого не потребую принаджувати. Сам собі буду радити, і то найліпше. Знаєш, як той казав: сам ся пасу, сам ся й виганяю. Добраніч вам!

І Зелепуга поквапно пішов, лишаючи Недовареного в великім зачудованні. Як то? Мала ж би це бути правда? Мав би той безум Зелепуга направду розпочати сам роботу, під за які гроши? Недоварений довго над пім думав, а далі рішив на другий день особисто відвідати Зелепугу й поговорити з ним „на розум“.

Го, го, яку баталію заспав на другий день Недоварений на ґрунті Зелепуги! Ціла купа людей, хлопів, робітників і всіхих волоцюг, крик, гарнидер, свари й жарти. Що за прислів'я? Е, то Яць зачав копати ями на своїм ґрунті. Перший хлоп взявся до такого діла, котре досі зайди вважали за свою виключну привілею. То й не диво, що скоро Яць привів купу робітників і визначив чотири місця під чотири ями, збіглася ціла юрба людей з усього сусідства. Перший прилепів

Мендель, та побачивши, до чого йде, аж посинів од злости.

— Шо ви тут хотете копати? — запитав Яця напівласкавим, напівгрізним тоном.

— Авжеж хочу, — сказав Яць.

— А хто вам дозволив?

— Сам собі на своїм ґрунті дозволяю.

— Але я вам забороняю, я! — крикнув Мендель, не здужаючи вже довше гамуватися й майже не тямлючи, що говорить.

— А ну спробуй! — відказав Яць.

Мендель прискочив до нього й хопів вирвати йому з рук рискаль, але Яць пхнув його в груди так сильно, що Мендель, як довгий, перевернувся горілиць на землю. Голосним сміхом привітали всі присутні той забавний почапок історії, але Мендель, не встаючи з землі, почав кричати щосили, немов би його різали. Купи спекулянтів збіглися на той крик, і хто знає, чи не перепало б Яцеві зараз при початку роботи на горіхи, коли б хлопи за нього не вступилися. Та проще крик і галас ішов довше, як годину. Мендель побіг на скаргу до уряду громадського, але очевидно нічого там не скористав, бо швидко назад прилетів. Між спекулянтами почалися бурливі наради, але Яць не звертав на них ніякої вже уваги і взявся до своєї роботи. Недоварений поглядав з боку на ту веремію; Менделева злість і завзятість нічого доброго не віщувала.

— Е, то небезпечний інтерес! — сказав він, махнувши рукою, й навіть не привітавши з Яцем, пішов назад додому.

Нове життя почалося від того дня в хаті Зелепуги. Робітники, що копали ями, жили з ним разом; швагрова Ім істри варила; сусіди забігали часами то горілки випити, то так собі побалакати і па на п'ю роботу подивитися. Деякі нараджувалися, щоб і собі взяпнися до такої роботи, іш пільви чекали, як то вона Яцеві поведеться.

А Яць, ходячи й сплячи, про одно пільви й думав—докопатися земних скарбів. Обгородив свій ґрунт високим плотом, навіть при здорові пси припинав на ніч коло ям, щоб пильнували від усіх пакостей. Швидко чотирьох робітників було замало, копаючи разом чотири ями. Де-хто радив Яцеві покинути тим часом три ями, а копати пільви одну, а коли в тій добуде кип'ячку, що можна буде й до даліших узяпнися. Але Яць навіть слухати про таке не хотів. Загалом в душі його осіянніми днями відбувався якийсь передом. Здавалося, що вся решта його енергії, сил духових і фантазії скупилася на одній думці—видобути нафту на своєму ґрунті. Що буде попім —це вже його не обходило. Поза цим стовпом граничним маячили в його уяві якісь рожеві поля, якісь луги пахучі від квітів, нічим не закаламучене щасливі й безупинна впіха. Коли б пільви кип'ячки докопатися.

День і ніч думав пільви про копання, переживав хвилі невисказаної привоги. А ну ж не на добрих місцях копає? Прикладав ухо до землі, чи не почне чого, обдумував усікі способи обережності.

Не раз схапувався серед ночі й з грубим костпуром в руках обходив свої ями. Показалося, що обережність була недаремна: кілька разів спекулянти підсилали своїх робітників, щоб нищили цямриння, засипали ями, перерізували линви. Але дякували чуйним псам і не менше чуйному Яцеві ніколи їм це не вдавалось. Як любляча мати серцем здалека чує плач своєї дитини, так Яць серцем прочував, коли його ямам грозила небезпека, зривався і робітників з собою кликав. Спекулянти з лютості спроїли йому одної ночі всіх трьох псів, але на своє лихо. На другу ніч Яць з робітниками засів за плотом і зловив двох, що плюндрували коло ям. Затягли їх до хати, пообшивали голови мішками й „крізь мокре полотно“ так вибили палицями, що під дух-щіло закляли не ступнати й ногою більше на його ґрунт. Навіть пожалуватися бідолахи на другий день не могли, бо після тої „холодної лазні“ ніякісін'кого знаку не лишилося. Але слова додержали: Яць мав на далі супокій.

Ями мали вже по десяті сажнів, а нафти ще й сліду не було. Тоді тільки похопився Яць, що з його грошей дуже мало що лишилося. Страшна тривога пройняла його. Не спав цілу ніч, увесь день ходив, як божевільний. Не міг навіть уявити собі тої думки, що колись настане хвиля, коли прийдеТЬся покинутти копання. Покинути копання—тож це для нього значило те саме, що покинути життя! А тим часом дрібна решітка з одержаних від Юдки грошей виразно

говорила йому, що хвиля та вже дуже близька й що конче треба давати якусь раду. Тож рано, скоро світ, позаводивши робітників на роботу, побіг Яць до швагра Недовареного. Заспав його ще в постелі — пора була вже вільна від полової роботи, хоч гарна, ще тепла й ногідлива.

— Пане швагре,— почав Яць, не чекаючи на ніяке привітання,— прийшов я до вас з пильною справою.

— За якою?— спитав Недоварений, не вспіваючи з постелі.

— Тямите, ви колись зацікавилися були моїми ямами, питали, кого до спілки приймаю. Дурень я був тоді, думав що мені моїх грошей вистарчить...

— А тепер ти змудрів, закопавши свої гроші, і ще й мене хочеш втягнути в свій дурний інтерес!— крикнув з гнівом Недоварений.— Іди ти мені з хати, замороко якас! Іди, бо кажу тебе псами нацькувати! Йди до свого Юдки, якого ши за приста ринських багачем зробив, а не до мене!

— Багачем? Яким багачем?— проборкнув Яць.

— Хіба не знаєш, що Юдка на твоїм ґрунті на Волянці вже чотири джерела кип'ячки видобув, цілий тиждень черпає її черпає, по сто бочок на день, і ще кінця нема? Бачиш, який твій розум? Іди ж до нього, проси його, може пристане з тобою до спілки, а мені дай святий супокій.

І Недоварений, в котрого в грудях вже клекотів гнів, обернувся на другий бік,

плечима до осповпілого Зелепуги. Той по-сидів ще хвилю мовчки, а потім вийшов непевною ходою.

— Боже мілий, що це таке діється на світі? Чи справді доля прокляла чоловіка християнського, а тільки тим спекулянтам усміхається? Ну, хто ж міг подумати, що скарб чекав на нього не птур, а на Волянці? І що тепер робити? — Гарячі слівози тислися Яцеві до очей. Сам не знаючи, пощо й за чим, пішов на Волянку — оглянути той нещасний ґрунт, що такий важкий удар завдав його мріям і силі його волі.

На Юдковім ґрунті справді робота кипіла. Двадцять робітників працювало коло ям, черпали կип'ячку, зливали в бочки, накладали на вози або уставляли в великий, нашвидку збудованій шопі. Тут же й бондарі з дощок збивали бочки, ковалі обпягали їх обручами, теслі докінчували будування шопи — одним словом, на недавнім пустарі клекотіла правдива фабрика. А посеред усного того клекоту, як муха в окропі, звивався Юдка, зраділий, щасливий, випросипуваний і порядно зодягнутий, ніби перероджений. Двадцять других робітників копало нові ями.

— Дай Боже щасливо! — сùмовито сказав Яць, входячи між той робучий, гомінкий і рухливий люд.

— Дай Боже! — відказав Юдка. — А, пан Зелепуга! — скрикнув, обернувшись й зуздрівши Яця. — Як ся маєте, пане Зелепуго?

— Кепсько ся маю, Юдко! — відказав Яць. — От тобі Бог щастя послав, а я твої гроши закопав і нічого не маю.

— Глибоко вже? — спитав Юдка.

— Маю чотири ями по дванадцять сажнів.

— У мене Бог дав на шостім сажні — скавав Юдка, — але то Вожа воля. Треба вам копати далі, то й у вас буде, певно буде.

— І я так міркую, що буде. Що ж, коли не маю за що копати далі.

— Не маєте за що? То кепсько!

Юдка задумався. Яць тим часом зависним оком розсирався по тім полі, що недавно було його, котре не раз в гніві проклинав за неродючість. „Отже мої проکльони на мене самого спали! — думав бідолаха і знов заплакав. — Нині все те могло бути мое! Та Бог, видно, не хотів. Поле видало свої скарби, але не мені!“

— Ну, не сумуйте Яцю, — сказав по хвилі Юдка. — Може то Бог дасіть, що ще все буде добре. Знаєте, що я вам скажу?

— Ну, що таке?

Юдка одвів Яця на бік за шопу і сказав:

— Купив я від вас той ґрунт, Біг заплатити вам за нього! Купив я його дешево, по 80 ринських за морг. Знаєте, як довголітній либак міг я найліпше знати, де швидко кип'ячки докопатися. І я не ошукався. Міг би я був вам відразу дати по сто ринських за морг, як ви жадали, але все таки торгувався. Ну що, чоловік чоловіком, а до того я ще й боявся, що ану ж грошей на копання не висипане. Тепер друга річ. Гріх би мав, якби вам в вашій біді не допоміг. Ось вам ще 80 ринських до тамтих грошей. Як ви самі цінили, так вам даю, щоб вам на мене завкридано не було.

Та доброта Юдчина до глибини зрушила Яця. Хоч і як не любив „жидівського насіння“, то все таки в пориві вдячності поцілував руку, котрою Юдка подав йому пачку банкнотів.

— Нехай вам Бог стократно віддастъ, Юдко! — сказав хлоп. — Я вам той доброми до смерти не забуду.

— Тільки знаєте, що я вам пораджу, Яцю, сказав Юдка. — Не розкидайте ви тих грошей на чотири ями. Тим часом забийти три, і копайте тільки одну, то так швидше до нори дійдете.

На пім і розсталися. Юдка побіг до своїх ям, а Яць, повен нової надії, полетів додому. Хоч і як тяжко було йому рішитися — забити три ями, то все таки тяжкий досвід з недостачею грошей і маленька сума, що він мав на дальшу роботу, наказували поптіснитися. Забив три ями, відправив більшу частину робітників, задержавши тільки двох. Розрахував собі одержані гроші на дні, і з серцем, що билося мов у пропасниці, облічував, скільки днів ще треба буде робити.

А робота йшла тепер звільнена. Замість м'якої глини напрапили на твердий лупанець, котрий треба було ламати оскарбами, бо рискалі не брали. В ямі в такій глибині почала бути задуха: треба було купити млинок, що відразу пожер значну частину грошей. Помалу, сумно йшла робота, тільки Яцева гарячка, де далі, все більше змагалася. Адже ж кожна хвиля, кожний удар оскарба міг принести йому рятунок, міг пробити вхід до пожданого скарбу. Раз-у-раз хотів сам бути

в ямі; майже силою треба було його витягати з неї, щоб ішов істти або спати. Й спати не міг. Що ночі чув крізь сон властивий шипіт і булькіт, і з божевільно-радісним окриком: „Є! Є!“ — зривався з постелі й біг до ями, а не можучи в пітві нічого доглянути, прикладав ухо до дерев'яної, на колодку замкненої замкальниці, чи не почує шипоту й булькому підземних духів. Але духи мовчали, як закляті, не появлялися, не дбаючи на молитви, проклопони й сліози Яця, котрого з кожним днем дужче мучила й пожирала пропасниця.

— Боже мій! — крикнула раз швагрова, побачивши його, коли вилазив з ями, — швагре Яцю! Як же ж то ви виглядаєте! Лиця на вас нема!

— Як то нема? — коротко, не вдумуючись, запитав Яць.

— Бліді ви, худі, пожовклі, тільки вас в дошки класти. Чи не ісъте нічого?

— Ні, ім.

— Ну, то мусите бути хорі.

— Бог з вами, кумо, я здоров.

— Ну, то може вам хто дання дав, що так страшно марнієте. Або може, не дай Господи, переполох?

— Е, байки! Не бійтесь, поправлюся швидко, скоро тільки кип'ячку добудемо.

І поспішним, хитким кроком, мов зачесмеричений, Яць пішов з робітниками на обід. Швагрова варила ім істти у себе й рідко приносила обід сама; частіше присилала найстаршу, чотирнадцятилітню доньку з кобелею¹⁾, в котру

¹⁾ Кобеля — кошик.

онаспавлювано було горщиків. Тож не диво, що не бачивши Яця кільканадцять день майже й пізнати його не могла й зовсім справедливо почала догадуватися, що він мусів занедужати. Але Яць не чув нічого. Ціле його життя, всі думки і чуття скупилися на одній точці, а нею була яма, та уперта, глибока пропасть, що, не зважаючи на двадцятисажневу глибину, не хотіла видати ані краплини з укритих в її середині скарбів.

Для Яця спала вона якоюсь свідомою, чутливою й розумною істотою. В хвилях розпуки пускався з нею в пристрасні розмови, закидав їй, що лащиться до спекулянтів, а до правого господаря напропон ставиться, благав її про милосердя та просту справедливість, щоб повернула йому бодай ті кошти, що на неї виложив. Але яма мовчала уперто...

Минув ще тиждень. Яма завглибшки була вже двадцять і два сажні, а в кешені у Зелепуги осталося всього-навсякого двадцять і два крейцарі. А яма ані мур-мур. Яць ходив, як божевільний. Малошо до ніг не падав робітникам, щоб лишились далі й робили з ним наборі. Робітники, невдоволені скупими в осіяннях днях харчами й нерадо видаваною платою, закляли йому в батька-матир і пішли. Яць лишився сам, як на львові.

Невже й останні його надії так і приснуті, як булька на воді? Побіг до Недовреного—той нацькував його собаками. Побіг до Юдки—Юдки не було в Бориславі: поїхав робити контракт з якоюсь дестилярнею на достарчування кип'ячки.

і роботу на той час спримав, ями позамікав і сторожу приставив. Мов траплений звір побіг Яць з Волянки до своєї хати, але перед самим перелазом зупинився, не знаючи, що далі почати.

За плотом спояв Мендель і злісно всміхаючись, позирав на нього.

— Ну, пане Яценпий, як ся маєте? — сказав він.

Яць закусив зуби, побачивши Менделя.

— А що ж? — відказав з глухою впертістю, — хвалити Бога, нічого мені не хибue.

— Ге, ге, ге, ге! — сухо засміявся Мендель. — Нічого вам не хибue! Ну, ну, хвалити Бога! А що, не продаете мені своїх закопів!

— Ні, ще тепер не продам.

— А коли ж продасте?

— Як час надійде:

— А коли ж час надійде?

— То вже будемо бачити.

І Яць хотів уже йти до хати.

— Слухайте, пане Яценпий — сказав Мендель, — без жарту вам говорю. На що вам біди, клопоту її видатків? Бачите, тамтой ґрунт продали ви Юдці. Нині Юдка багач, а ви грошки в ями закопали й не маєте нічого. Дайте ви спокій ішій роботі, то не хлопська робота. Я вам дам за кожний закіп по сто ринських, і на що вам клопоту на здорову голову? Буде на ваші старі літа!

Вся кров ударила Яцеві до голови. Ті слова гірше його кололи, ніж найіакіші допинки — може тому, що в глибині душі чув, що як на простий хлопський розум, то Мендель зовсім правду каже.

— Іди ти від мене до чорті! — крикнув роздроченим голосом. — Іди, коли не хочеш, щоб тобі каменем межі очі заїхав!

— Ну, що то? Каменем межі очі? А то за що? Ти дурний, гой смердячий! Думаєш, що тебе боюся і що твої закопи більше варти? Чекай, ще сам до мене прийдеш і будеш просити, щоб ті діри купив!

— Не дочекаєш того, парху! — крикнув Яць. — Швидше сам в них смерть свою найду!

І натиснувши шапку на чоло, ввесі тримтячи з якогось невисказаного зворушення, побіг Яць до швагрової, що йому їсти варила. Швагрова тепер уже направду перелякалася, побачивши його.

— Всякое диханіє да хвалить Господа! — крикнула. — Куме швагре, а вам що паке? Чи женеться хто за вами, чи може нещастя яке?

Яць навіть не звертав уваги на її оклик. В безсиллю сів на лаві, навіть шапки не знявши, і сказав швидко, майже одним духом:

— Кумо швагрова, на вас одна надія. вийшли мені гроші, покинули мене робітники, а яму копати треба. Мушу кип'ячки докопатися. Згину швидше, а то речі не покину. Поможіть мені, кумо! Я ж це не для себе. Як що буде, то буде й вам і дітям вашим. Холіть сами, маєте дівчину вже в силі, удвох станете до корби, менший хлопець може млинкувати, а я полізу в яму, буду копаши, доки сили стане. Чую, що вже недовго

Кілька разів дзюбнути. Хто знає, може лиши раз в щасливе місце вдарити... Не відмові мені, кумочко.

Швагрова стала зачудована. Не так її здивувало прохання Зелепуги, як його голос—якийсь дивно-дивно звучний, м'який і преміячий. Вагувалася хвилю, бо крім двоїх старших мала ще троє менших дітей, що вимагали повсякчасного дотгляду.

Яць вгадав, чого вона вагується.

— І про тих менших не турбуйтесь!— сказав.— Заберіть їх до моєї хати, там вам буде близько до них. А втім спуспите мене до ями і все буде піти з пів години вільної, поки я там що накопаю. А діти будуть за той час млинком крутили.

А коли швагрова ще вагувалася, Яць нараз заллявся слізами й кинувся їй до ніг.

— Кумо швагрова!—благав, стискаючи її коліна,—Богом вас заклинаю, не відмовляйте мені цього прохання! Не відмовляйте, бо здурію! Чую добре, що від самої думки, щоб покинути цю роботу, якийсь недобрий дух до мене приступає й я готов наробити нещастя, великого нещастя!

— Біг з вами, швагре!—скрикнула переляканя Яцевим плачем жінка, піdnімаючи швагра з землі.—Бог із вами! Що ви за страшні речі говорите, нехай Бог заступить та відверне! Заспокойтесь, все ще добре буде. Всі підемо, будемо копати, будемо Богу молитися, може й змилується над нашою недолею й пошле нам свій дар великий. Тільки не плачте!

— Біг заплатить вам! Біг заплатить! —шепотів Яць, хлипаючи, як мала дитина.—Я спокійний, о зовсім спокійний... Лиш сили якосť не маю. Сон мене клонить.

— Засніть, засніть, то вам ліпше буде. А то, Боже мій, виглядаєте як з хреста зняті!—І завела Яця на постіль: околом соломи покритий грубою верепою. Безсильно, мов п'янин, упав Яць на постіль і зараз заснув глибоким сном. Швагрова навіть подумала зразу, чи він не п'янин, але наблизивши до його ліця, зовсім не почула горілчаного духу.

— Бідолаха!—зітхнула—так до нього та проклята кип'ячка приступила, що вже далі й дихати не зможе. Боже милосердний, заспупи його від якого нещастя! Краще моого поганина наверни де на зламану голову, ніж оцю добру душу!

Сон Яців був довгий, але неспокійний. Кілька разів вночі схапувався, надслухував, кричав крізь сон: „е! е!“—і знов безсильно падав на постіль і засипляв.

Та все шаки на другий день усипав ширхи покріплений і з новою енергією лопомагав швагровій пакувати її переносити нужденії осіпанки пожитку її харчів до своєї хати. Щось п'ягло його до ями. Спішив підбігцем, поки не наблизилися до його обійстя, а там і зовсім усе покинув серед дороги й побіг заглянути до ями, чи за ніч не наплило кип'ячки. По довгій хвилі вернувсь сумний.

— Пусто, нема нічого! Але знаю, що, швидко, швидко буде. Мусинъ буты! Хіба б.... хіба би Бога над нами не було!

— Бійтесь Бога, швагре, що це ви говорите! — крикнула швагрова. — Аж слухати лячно!...

— Сам вже не знаю, що говорю! — сказав Яць, похиляючи голову. — Але ходім, ходім до роботи! Треба поспішати. Чую, що щось жене мене, привожить, так наче б смерть моя була вже близько, а я перед смертю ще щось мав дуже велике зробити.

Швагрова нічого вже не сказала, тільки перехрестилася на пі слова. Бачила виразно, що Яцеві почало баламутитися в голові, але що ж могла порадити? Тільки йдучи, стиха шепотіла молитву. Разом з найстаршою дочкою стала до корби і помаленьку, обережно спустила Яця до ями, хоч той з глибини раз-у-раз кричав „борше! борше!“ Тим часом хлопець, добувачи всіх сил, млинкував до ями свіжого повітря.

Коли Яць опинився на дні, швагрова пішла до хати, лишаючи дітей при ямі. Яць вигадав спосіб — обходитися зовсім без її допомоги, щоб видобували киbel' з накопаною глиною. Сам знизу на осібній линовці витягав киbel' догори, а діти лиш висиплють з нього глину і знов спустять униз. Повигадував різні способи для остероги, щоб котре з дітей не впало до ями. Мати могла бути за них зовсім спокійна.

Зразу робота йшла. Яць працював надлюдською напурою. Валив оскарбом в лупанець, немов це був його найтяжчий ворог. Киbel' за киблем витягав угору, навіть за свіже повітря не дуже дбав, бо в ямі замордки не було ніякої, та

ї діти млинкували досить добре. А якби почала показуватися кип'ячка, то Яць обдумав так: не чекати, поки діти прикличуть машір і витягнуть його в киблі, але драпанися вгору по цямриню хоч на кілька сажнів, а там уже зачекати на кибель, бо боявся, щоб нагло вибухнувиши, кип'ячка його не залляла або заморокою не задушила.

Але кип'ячки не було й сліду. По кількох годинах тяжкої праці Яць ослаб, почув гострий біль в крижах, в руках і ногах, почув недостачу повітря, якийсь стукіп в висках, заворот голови.

— Що, може піо вже заморока кип'ячує? — подумав зрадівши й тричі шарпнув за шнурок від дзвінка. Був то знак, щоб діти кликали маму й тягли його вгору.

— Ну, що? Є? Буде? — питала швагрова, коли Яць, стоячи в киблі і прип'ятир за пояс до линви, виринув з темних челюстей ями.

— Хвала богу, здається, що буде, — відказав Яць, важко дишучи й ледве здужаючи вийти з киблія.

Відв'язали його, завели до хати, нагодували й знов положили спати. Але надія показалася передчасною. Заморока була, але кип'ячка не показалася. Тривога й гарячковий поспіх у Яця ще змоглися. Відпочивши трохи, почав налягати, щоб знов спущено його до ями, але швагрова нізащо в світлі не хотіла цього зробити.

— Самі себе замордуете, швагре! — говорила. — Відпочніть ліпше, прийдіть до сили. Яма не втече.

— Ні, ні, треба кінчити швидше! — товк своє одне Яць. — Що вам з того прийде, що будете мене мучити? Адже ж я й так не всижу ані влежу на місці. То вже ліпше спустітъ мене до ями!

Ледве здужала швагрова допроситися, щоб зачекав до полудня.

Так минуло два дні — краще тяжкої муки, ніж роботи. Яць за ті дні — постарівся на яких десять літ, згорбився, посивів, лице й чоло покрилися зморшками. Тільки сиві очі палахкоміли живим огнем, а енергія його не то що не слабла, але з кожним днем все більше змагалася. Сон майже зовсім його покинув: хіба вдень, упомлений тяжкою працею, задрімає на хвилю. Ночі були для нього ще гіршою мукою, ніж дні.

Аж нараз третій день приніс йому нещастя, якого менш усного міг сподіватися. В саме полуднє, коли Яць шільки що з діт'ями пообідав, а швагрова розстелювала на землі солому, щоб міг на ній на хвилю заснути, відчинилися двері й до хати, як грім з ясного неба, влетів швагер — п'яниця.

— Га, таки знайшов свою жінку! — крикнув, і не кажучи нічого більше, вларив осповілу жінку п'ястуком в лиць так сильно, що облита кров'ю повалилася на землю.

Цілої півгодини лютувала буря в Яцевій хаті. Чутти було спук ударів, крик і плач дітей, зойк жінки, ломіц розбиваної й друхопаної посуди і гвалт Яця. Перепало й Яцеві на його паїку, хоч треба сказати, що й він сміло став до бійки

і завдав швагрові кілька стусанів таких влучних, що дуже значно охолодив його війовниче завзяття.

Півгодини тяглася баталія, а потім розпочалася сумна репирада: швагрова з літ'ми й з усім своїм недавно принесеним статком попрощалася з гостинними порогами Яцевої хати. Чоловік її проклинаючи та викрикуючи, пленпався позаду того плачущого, побитого та покривавленого походу. Яць лишився сам у хаті, без сил, без засобу, без надії. Що це таке було? Відки надлетіла та буря? Чи то був сон спрашений, чи дійсна правда? Не знав. Чув тільки, що в голові йому шуміло й очі меркли, чув глухий, упертий біль в цілім тілі; свідомість засипляла... Сам не плямив він, коли її замкнув хату й заснув на соломі, розспеленій посеред хати.

Прокинувся вже над ранком. Розвиднювалося. Сірими плямами вирізувалися тісні віконця з мороку, що залягав хату. Яць відразу скопився на рівні ноги, встав і почав збирати докути розсипані думки, щоб пригадати собі, що з ним діється її що йому діяти.

Перша думка його була: треба піти поглянути, може що є в ямі. Вже кинувся до жердки, щоб з неї зняти кожух, коли втім наглий розбліск пам'яті відразу виявив йому поперішнє становище

— Боже мій! Адже ж я тепер сам, самінський, як билинка в полі! І що ж мені тепер робити?

В німім переляку стояв бідолаха довгу хвилю, заломивши руки. Бачилося йому,

що лептить кудись в бездонну западню й даремно махає руками, щоб найти яку опору. Але джерело його надії й енергії ще не було до решти вичерпане. В його недужній уяві почали снуватися різні фантастичні щасливі випадки, коли доля нагло поправляла все; на основі хиткого словечка „а може“ живо здвигалися блискучі будівлі будуччини. Затоплений в тих мріях, несвідомо надяг кожуха, взяв лямпу і на пробу шнур з каменем на кінці й пішов до ям. Та що то казати—пішов? Побіг, полетів, підгонюваний якоюсь все-володною силою. Відчинив замкальницю, заглянув до ями—темно. Спустив шнурок з каменем—по добрій хвилі камень упав на вожке, лупанцеве дно з легким стукотом. Витягнув його знов на верх—сухісінський, ані сліду кип'ячки. Яць і руки опустив.

Аж тепер почув усю велич своєї самоти, свого бессилия. Нащо здались його пориви, його труди й муки? Пошо закопав він усе, що мав, у тих проклятих ямах? Завидлива доля очевидно піднімає його на сміх, збагачує Юдку майже без труду, а його здавлює, мов червяка. І що за причина такої страшної неправди?... Яць чув, що щось страшне клубиться в його грудях, підступає під горло, запирає дух. Хвилю стояв німий і напівнекривий, посинілий, ніби боровся з невидимим ворогом, а вкінці як стояв, так і впав на землю, гриз її зубами, бив п'ястуками й кричав скаженим голосом:

— На, на, от тобі, проклята! Ось тобі, зраднице! Морткова приподобнище!

Втомувся ї хвилю лежав, мов закостеній, а далі, піднімаючись і підвоячи лицє до захмареного, сірого неба, крикнув щосили:

— Боже, Боже, що я тобі винен? За що Ти мене так тяжко караєш? Негідникам, п'явкам людським добро посилаєш, а мене водиш, як кішку за спіблом, аж поки не довів ось до якого кінця! Боже, невже Ти все те бачиш? Невже це Твоя свята воля?...

Занімів, важко дишучи, немов ураз із цею промовою тяжкий камінь скопився з його грудей. Але не вспокоївся, тільки на хвилю нерви його опупіли з надмірного болю.

— І що ж мені тепер нещасному робити? Що почати? — леменіував уголос, сівши на землі й вхопившись обіруч за голову. — Чи кинутися стрімголов до тої заклятої ями й кінець своєму життю зробити? І справді нічого іншого вже мені й не лишається. Ой, земле, матінко моя, прийми мене до себе, нехай тут довше не мучуся!

І обливаючися слізьми, з розпростертими руками кинувся лицем до землі й замер так, не то в німій молитві, не то в оставлінні. Тільки хлипання потрясало його тілом й свідчило про те, що то не труп, а живий чоловік лежав на землі.

— Нараз зірвався, немов гадюка його вкусила. Що це таке? Чи то сон? Чи привид його уяви? Але ні, уява його була підрізана, зламана й безсила. Ні, то щось далеко сильніше від простого привиду. Яць тремпів увесь в несказаній привозі.

Довгу хвилю стояв, протираючи очі, не знаючи, на яку ступити. Далі вхопив пробний шнур і знов кинув до ями камінь, прив'язаний на його кінці. І знов камінь упав на дно з сухим стукотом. Витягнув його, ще не вірячи сам собі — камінь сухісінький. Значить, і цим разом він ошукався, значить, те булькомання, що він чув так виразно, коли лежав, лицем припавши до землі, було лудою¹), було останньою дивовижною наругою долі над його нещастям! Будь же прокляття доле! Прощай ти, світє невдячний, ти, життя остогидле!

Яць поступив кілька кроків назад, щоб розігнатися й скочити до ями. Але що ж то, що ледве відступив од ями, почув знов те саме тихе булькомання. Натужив слухи, як міг — так і є? Булькомання не було витвором його уяви. Поступив ще два кроки назад — ще виразніше чутні. В тій самій хвилі в ніс його вдалили густі нафтові сопухи.

Що це? Відки це? Оглянувся довкола — Боже! Адже він стоять близько своєї давньої, зверху забитої й дерном заложеної ями. Одним поскоком був на самій ямі. В першій хвилі цілий шуман сопуху, що піднімався з-під дерну й виразне булькомання під землею переконало його, що мету його бажань осягнено, скарб найдено — отпуст де він його найменше сподівався...

Але Яць ще сам собі не вірив. Тримаючи, задихавшись, майже не плямлючи,

---

¹⁾ Луда — обман.

що робити і що з ним діється, скинув з себе кожух, припав на коліна й почав руками віддирати дерн, викидати глину, відгрібати грубі бруси, що ними була яма забита. З гарячковим поспіхом, добувавши всіх своїх сил, відвалив один брус. Сонце, що вже трохи піднялося було над краєчок землі, скоса заглянуло до ями; його проміння, мов від гладкого міпальського дзеркала, відбилося від поверху густого, чорного плину, що наповнив яму аж до самого краю.

Що Яць в тій хвилі не збожеволів, що з радості не впав до ями—це було правдиве чудо. Очевидно сам він почував, що може з ним статися щось таке, бо обливий холодним потом одкинувся назад од роззяленого гирла ями, немов шукав безпечного місця, заглянувши так зближка в очі страшній загадці буництва.

Але по хвилі остатковання найшла на нього правдива шальга. Кинувся до другої присипаної ями, відкопав її, відкрив—повна! До третьої—те саме! Значить, не марні були ті сни, в яких раз-у-раз щось шептало йому: „Є, є твой скарб пожаданий!“ Тільки його власна сліпота була причиною, що так багато муک мусів прийнятти. А ті нарікання і про клвони на долю—ох, коли б вони тепер не здумали спастися на його власну голову!

Але ні! Геть усякі чорні думи! Мешкую осягнено! Скарб здобуто! Ціною здоров'я, терпіння, понижень і розчаровань, але здобуто... Що з ним тепер робити? Про те Яць не дбав. **Те** саме собою показався.

Майже не думаючи, що робить — попередніми безсонними ночами він інак часто обдумував це ліло — Яць побіг до Менделя. Застав його, коли той саме тортуравався з робітниками. Не вітаючися, не кажучи ані слова, прискочив, схопив Менделя за плечі й поволік навперед себе.

— Ну, що то такого? — кричав Мендель. — Яцю, чи ви сказалися? Чого хочете від мене?

— Ходи, ходи! — охриплім, задиханим голосом кричав Яць, не випускаючи його з рук.

— Куди? За чим? — піпав Мендель.

— Ходи, ходи, сам побачиш! — кричав Яць і волік його далі.

Він споткався по глиняних кіпцях та камінню, але що це йому значило? Мендель зразу шарпався, — Яць не пускав. Далі той догадався, що мусило лучинися щось незвичайне, — й пішов радо. Яць ще швидше. Почали обидва майже навипередки бігти. До першої ями...

— Ади!

Ще Мендель не стямився, а вже Яць шарпнув його до другої ями...

— Ади!

І знов далі до третьої...

— Ади!

Мендель оставпів.

Яць обезсилений сів на землю, важко дишучи, але не можучи й слова більше промовити. Добра хвиля пройшла в мовчанці.

— Ну і що ж? — сказав вкінці Мендель, звертаючись до Яця.

— Купи! — сказав коротко Яць.

— А сила хочете?

— Мільйон!

— Спам'ятайтесь, Яцю! Що ви говорите?... Хто вам дастъ мільйон?

— Ти даси!

— Але чи знаєте ви, що то значить мільйон? Скільки то грошей?

— Знаю, що багато... А як буду мати в руках, то й почислити зумію. А ти думав, що я тобі це задарма віддам?

— Я не хочу задарма. Але говоріть людську ціну!

— Мільйон!

Мендель засміявся на ціле горло.

— Ну, що з ним говорити! Вивчився на пам'ять того одного слова та й товче!.. Алеж, Яцю, де я вам мільйона візьму?

— То твоє діло.

— І що ви з ним зробите?

— То мое діло.

Мендель знов засміявся на ціле горло. Нараз зробився поважним. Щаслива думкашибнула йому до голови.

— Ну, знаєте що Яцю,—сказав, приступаючи до нього ближче.—Бачу, що ви не такий чоловік, щоб з вами жарпувати. Нехай буде Божа воля, дам вам мільйон за ваші ями.

— Я так і знат, що даси,—спокійно сказав Яць.

— Але вже за всі чотири.

— Розуміється.

— І за цілу решту ґрунту?

— А то хіба як?

— То йти по писаря й свідків?

— Йди.

Ко́ло полу́дня хата Яця Зелепу́ги повна була наро́ду. Менде́ль казав повст́авляти перед вікнами нашвидку з дощок збиті стволи й лавки; на них позасідало чимало хлопів і спекулянтів—то були свідки. І щоразу нові прибували.

По цілім Бориславі шибнула вісť, що Зелепуга викопав три ями кип'ячки і продає Менделеві за мільйон. Спекулянти всміхалися, хлопи зітхали, хрестилися хрестом святим, або міркували над тим, що почне старий, осамотнілий і напіводурливий Яць з такими страшеними грішми. А проте всі бігли до його хати, знаючи, що там частунок буде не абиякий.

Всі зібрані запихли. За столом сидять і війт, і старший брат церковний, і пан присяжний—це головні свідки. Пан писар тільки що скінчив писати контракт, посипав письмо піском і голосно крекче на знак, що хоче зачати читання. Яць стоїть насупроти писаря, німий, жовтий, як віск, з палаючими очима, і вдивляється в його вуста.

— Во ім'я Отця й Сина, й Святого Духа, амінь!—починає різким голосом писар і всі присутні хлопи хрестятеся побожно. — Яко я, нижче підписаний господар Яць Зелепуга, при присутніх тут свідках: пану війтові бориславському Якимові Дурригрошеві й пану присяжнім Олексі Бовті й пану старшім браті Грицеві Тумані з присутнім тут Менделем Лямпенліхтом зробив угоду, або контракт слідуючої основи, що продаю тому Менделеві грунт мій власний вітцівський, сумежний з грунтом того-ж Менделя власним, від заходу

сонця, а виносячий два морги, враз із находитимися на тім ґрунпті ямами нафтовими й з усім, що є в нім, і на нім, і відаю той ґрунт тут же при свідках тому Менделеві на вічну й неограничену власність... А Менделев має мені перед відачею ґрунту при тих самих свідках вручити ціну купна, виносячу мільйон... валюти австрійської.

— Чого, чого? — перебив читання Яць.

— Валюти австрійської, — показав у друге пан писар. — То значить грошей австрійських, ціарських, розумієте?

— А, розумію! Ну, це певна річ, іншими грішми я не приймаю. Ну, читайте далі!

Даліша читання пішла швидко. Контракт підписали, розуміється, як Яць, так і всі свідки, тільки знаками хреста святого. Тоді виступив Менделев і положив на столі цілий мішок грошей. Розвязав його й почав виймати пачку за пачкою банкнотів. Кожна пачка зложена була з дрібних банкнотів, переважно паперових шістпаків або гульденів і навхрест перев'язана ниткою.

— Тут сто, тут сто, тут сто, тут сто! — пиплював Менделев, і валив пачку за пачкою, аж усі дух в собі запирали. Кілька хвилин пройшло, поки випакував усе те, що було в мішку.

— Ось вам ваш мільйон, пане Яцю! — сказав, гордо поглядаючи на нього.

Яць стояв приголомшений. Такої сили грошей ще й не бачив, відколи живе, а тепер усе те було його власне!

— Гм, а хто знає, чи то добре раховано? — сказав опятившиесь. — Треба-б перерахувати.

— Я присягнупи можу, що добре раховано—сказав Мендель.—Ну, але ви можете собі не вірити, що ваша ріг. Тільки що мільйон перерахувати не так легко, як вам здається. А щоб ви на мене не нарікали, що я вас оциганив, що я вам щось скажу. Зложім ці гроші назад сюди до мішка, зав'яжім і запечатаймо їх при свідках, і нехай вам, кого хочете, з громади визначуть, щоб вам помог перерахувати. А як вам одного ринського не стане, то я зобов'язуюся дати вам за одного десяпів.

— Добре, добре!—хором закричали свідки.—От видно, що чесний чоловік, не хоче вашої кривди, куме Яцю!

— Пристою на те,—сказав Яць.—Але мішок з грішми мусить лягти після в моїх руках.

— А то розуміється само з себе!—живо підхопив Мендель.—Алжеж гроші ваши!

І бістро запакував усі пачки банкнотів до мішка й запечатав його з двох боків великою громадською печаткою, котру війт усе носив при собі в халяві від чобота.

— Ну, тепер та річ готова, куме Яцю. Тепер ваша черга: віддати Менделеві ґрунт і ями.—Встали всі й пішли. Відавши все Менделеві, Яць почувся спокійним. Почався почастунок і, дякувати надзвичайній Менделевій господинності, проніагнувшись аж до пізнього вечора. Тільки пан писар, відавши Менделеві підписаний контракт і довго щось з ним перешептавшись, пішов додому, не дожидаючи трактаменту. Мав ще багато робочі сьогодні, а в самій речі чувся широки

неспокійним. Щоправда, зарібок мав нині добрий. Крім звичайних п'яти рицьких „від руки“ дістав від Менделя цілих сто рицьких та й то за найбільшу дрібницю в світі. Тільки чорт його знає, чи з тої дрібниці не виросте яка велика річ. І тут про клято-великі суми розходитьсья.

Щоправда, Мендель запевнив його, що нема туп чого боятися, що він навмисне інак багато свідків спросив, що все робив по-шверезому й з найбільшою осто-рогою, так що ніхто й не посміє заперечити, щоб контракт був фальшивий, і що навіть у нотаря його легалізувати не треба—ба, якби то все так і сталося! Але лихо не спить, а спекулянтів, хто його знає, чи можна дати віру? Не вважаючи на всякі запевнення, пан писар був нespokijnyj і бажав бодай якнайшвидше одійти з того місця, де задля стогульденового банкнота допустився такої клятої... дрібнички.

Що ж це була за дрібничка?

Дрібничка справді невеличка! Між словом „мільйон“ та словом „валюта“ в контракті написав він, а в читанню промовчав одне-однісеньке слівце „крейцарів“. Правда, це одно слівце з голосного Яцевого мільйона робило досить малу суму десяти тисяч, ну, але й це ще аж надто велика сума для такого дурного хлопа, як Яць Зелепуга,—думав пан писар. І з тою сумою Яць не дасть собі ради... Тим часом Яць роскошував у тому почуттю, що має мільйон. Що з ним робити, куди його повернути—час про те буде подумати завтра, позавтра, пізніше. Тепер

вже ніщо від його не впече, доля в його руках... Той мішок з банкнотами—це дужа підпора ї основа всіх хоч би ї найсміливіших його мрій. Мільйон! Адже ж це величезний маєток, про який хіба в казках розказують!...

Пізня вже ніч була, коли від Яця вийшли останні гості — війт, присяжний і старший брат. На їх честь Яць мусив випити кілька чарок солодкої горілки, котру Мендель приніс уже на самім послідку, коли всі інші люди розійшлися. І сам Мендель, давши Яцеві решту твої горілки, попрощався з ним і пішов спати.

Коли розійшлися останні гості, Яць почувся таким щасливим, таким супокійним і здоровим, як ніколи. Якесь роскішне тепло розлилося по всім його тілі. Ані сліду недавної гарячки, що пожирала та гризла його без упину. Сидів на лаві, спервшись обома ліктями об стіл і стискаючи в обіймах свої справджені мрії, свій мільйон, що лежав ось тут в запечатанім мішку. Всміхався і проказував якісь слова без зв'язку. Силувався пригадати собі щось, але довго не міг. Вкінці пригадав таки, що треба б за гісішми двері позамикати, але не чув у собі настільки сили, щоб устати.

— Е, що там мені двері! — подумав. — Маю мільйон, мільйон, мільйон!...

І шепочучи ці слова, схилив голову на мішок з грішми й заснув. Олійний каганець стояв насупроти нього на столі й своїм міхкотячим огником надармо силувався заглянути йому в очі...

По хвилі тихо-тихесеньки відчинилися хатні двері, й обережно спуваючи на босих пальцях, увійшов Мендель.

Приступив просіто до Яця, оглянув його, а потім спокійно підняв угору його лікпі, вийняв з-під них мішок і підложив кругле поліно, що лежало під лавою. Далі взяв мішок під паху й попрямцював до дверей. Але швидко вернувся, взяв із стола каганець і поставив на землю, де ще від учора розстелений лежав околоті соломи. Велика купа соломи лежала й під лавою, на якій сидів Яць.

— Так ліпше буде, — прошепотів Мендель. — Сліду не лишитися...

І поквапно вийшов з хати, замкнув із сіней передні двері, вийшов задніми і засунув їх з надвору шнурком, прив'язаним до засуга і протягненим надвір крізь дірку, проверчену в стіні. Засунувши засув, він шарпнув міцно й відірвав шнурок, так що кожному мусило здаватися, що ті двері засунені були з середини. А потім щез у пітьмі.

— Обережно з огнем! — кричав протяжним голосом вартовий громадський, проходячи вздовж вулиці. Нараз скинув поглядом на хату Зелепуги, що стояла з прибока, на яких сто кроків од вулиці.

— Ішо до біса той старий хрін і там виробляє? — подумав вартовий. — Чи ще в печі топить в таку пізню ніч?

Але в пій хвилі думки його нараз перервалися. Могуче світло, що наповнювало хату Зелепуги, нараз величезними, кровавими язиками висکочило на стріху крізь вікна, крізь двері, обхопило всю хату, що

відразу запалахкоміла, як свічка ярого воску.

— Горитъ! Горитъ! — заверещав варто-
вий що мав сили й полетів до дзвіниці,
щоб на гвалт ударити в дзвони.

На другий день рано знов писк народу стояв коло Яцевої хати, тільки, що замість хати було піпепер чорне згарище: лиш глиняна, четверогранна піч спирчала серед сумовитої руїни. З-під печі відгрибли люди і напівперепаленого трупа Яця Зелепуги. Очевидно небіжчик, прокинувшись серед огню, хотів сковатися під піч, але не встиг це зробити. Запхався тільки половиною тіла; ноги й нижня частина толуба спирчали з-під печі й спали жертвою вогню. За те лице, притулене до землі, й руки були зовсім цілі. В руках замість мішка з грішми держав — грубе поліно...

— Нещасний! — міркували люди, — певно задрімався над грішми й зіпхнув каганець із стола в солому. А коли прокинувся, то в нестяжі замість рятувати гроши вхопив поліно. А гроши всі згоріли. Так то вже видно, сам Бог не щастив йому з тим скарбом!

А труп Зелепуги лежав перед хапою, спискаючи ще й по смерти поліно в обіймах так міцно, що годі було його вийняти. Його посиніле, перелякане лице звернене було до неба, немов з-поза тих судорожно записнених зубів от-от вирветься питання:

— Боже, невже Ти все те бачиш? Невже це все Твоя свята воля?...

1887 р.

ЗАДЛЯ ПРАЗНИКА.

I.

Було це в серпні 1880 р., в часі подорожі цісаря по Галичині.

В великій фабриці парафіни та церазіни (земного воску) біля Дрогобича шум, як в улію. Тільки що продзвонили „фаеррант“¹⁾, і робітники висипали з різних павільонів на проспект фабричне подвір'я, на якім у живописнім безладі валялися: пущ розбити бочка нафтової ропи, уживаної до випалювання, там заржавілій відламок залізної машини, пущ блляшані киблі зі смердючим нафтовим фузлем²⁾, там якісь над усікій вираз брудні, вонючі шмати, знаряддя, подорожній візок зі зламаним дишлем і інші подібні прикраси. Лиця та вбрانня робітників, що виходили з робітень, якнайповніше підходили до того окруження, якому тлом служили брудні, з пинку пообдирані стіни фабричних будинків, далі високий дощаний паркан, що окружав всю фабрику.

¹⁾ З нім. Feierabend,—вечірня година, коли кінчиться робота. (Ів. Фр.).

²⁾ Фузель—рештки нафти.

а ще далі прегарна підгірська околиця, сугорби покриті стернями та золотистими пасмугами достиглого збіжжя. На захід від фабрики за мілкою, хоч досить широкою, річкою Тисъменицею та розложеним над нею невеличким селом Млинки підіймався на недуже високім узгір'ю могутній дубовий ліс Теплюж, до якого з Дрогобича попри фабрику, через річку без мосту, та через Млинки тяглася проста, мов за шнуром викроєна, муроvana ціарська дорога¹⁾). Долина Тисъменици закручується біля фабрики вужаком на південь, а далі на схід поміж дрогобицькими узгір'ями, а ще далі на захід понад цією долиною, як фантастична, темно-синя, легко схвилювана спіна, стопіть поважний, часто млою мов мріями покріпій Діл, у якого спіл куриться множеством фабрик та їжиться множеством гострих веж над нафтовими криницями Борислав, головне гніздо галицького нафтового та парафінового промислу зі своїми 10.000 криниць.

Достроювалися обличчя та вбрання фабричних робітників, але пільки до своєго найближчого брудного та вонючого оточення. Ті, що йшли від кітла, були майже голі, в подертих сорочках, і многі з них душилися від кашлю наслідком отроєних випарів, що мусіли вдихати при дестилюванню та чищенню земного воску. Ті, що йшли від „гайцу“ (огнищ), були інакож пільки в сорочках і виглядали, як вийняті з окропу, з набіглими кров'ю очима

¹⁾ Ціарська дорога—шоссе.

і осмаленими і па червоними лицями від горючого вугілля. Інші йшли від „сирівця“, який носили до кітла, і виглядали немов облиті смердючою смолою. Інші йшли з бондарні, з магазину і від інших помічних занять, а всі обшарпані, збідовані, втромлені, всі очевидно бажали тільки одного—перекусити щось якнайшвидше і якнайшвидше впасті десь у куті на солому, на тріски або на голу землю, аби тільки заснути і проспати мертьвецьким сном аж до найближчого дзвінка.

— Чекати, чекати! Не розходитися!— кликав директор фабрики, що саме тоді в супроводі двох дозорців вийшов зі своєї канцелярії і зупинився в брамі, загороджуючи вихід.

— А там що таke? Що сталося?— питали найближчі робітники.

— Пускайте! Чого сповилися? Нам їсти хочеться!—кричали далі, не знаючи, яка перешкода в брамі.

— Чекайте! Чекайте!—закричали громовими голосами дозорці.—Спокій! Спокій!

— Що там за чорт? Чого нам чекати?—кричали робітники.

— Пан принципал приїхав. Має вам щось сказати,—гукнув директор до юрби.

— Пан принципал! Пан принципал!—загомоніла юрба, яка пана принципала, відомого дробобицького капіталіста, видавала шільки в днях виплати. Але сьогодні не був день виплати. Чого ж може хотіти від них пан принципал?

Юрба постійно почала відсуватися від брами і товпилася перед фабричною канцелярією, з якої звичайно показувався

принципал. І справді, по кількох мінутах, коли гамір упих, показалося в дверях канцелярії повне, в чорнім зарості зі сприженою бородою лице пана Гаммершляга з невідступним, напівченним па напівзігрдним усміхом на успах і з хищно прижмуреними очима. Рухом руки він привітав юрбу робітників, що стояли густою лавою, вдивляючися в нього з виразом пасивної ожиданки, і зовсім не відповів на їх привітання.

— Ну, як ся маєте? — запитав принципал.

— Т-та, як ся маємо, — мов від нехочу відповів один робітник, що стояв найближче принципала. — Кепсько ся маємо. Кривдяте нас дозорці, дають нам паскудану справу, а сьогодні одному з кіпла цілу руку озолило.

— Най би був ліпше вважав! Я йому тому не винен! — гукнув з боку один дозорець.

— Мовчали! Мовчали! — загукали згідно дирекіпор і інші дозорці. — Не про це тепер мова. Будете мати час при виплаті.

— Як то мовчали? — огризнувся робітник, — коли пан принципал питав, як ся маємо.

— Але не тебе питав, дурню один! — відрубав йому дозорець.

— Не будеш ти тихо, ши хазяйський Іванку! Мовчи, мудю! — закричали обурені робітники під адресою у служного дозорця.

Пан принципал з божественим супокоєм прислухався тим окрикам із підвищеного рундука перед канцелярією, на якому стояв мовчки, поки окрики не втихли.

— Ну, бачите, які то ви, — промовив нарешті з легким насміхом. — Усе вам кривда,

все вам недогода, все мусите на щось нарікати. А я знаю добре, що придивившися ближче всім вашим наріканням, то ні одне не оправдане. І одного ви не п'яmitе, мое панство, панове робітники, одної дуже вже важної речі. Якби не фабрика і не я, що держу її своїми грішми, то що було би з вас? Ну, скажіть, що було би з вас тоді?

Робітники збули мовчанням це несподіване, для них питання.

— А бачите, позатикало вам роти,— говорив уже ласкавіше пан принципал.— Коли ви мовчите, то я скажу вам сам. Ви здихали би з голоду один з другим. Дякували б Богу, якби мали раз на день бульбу¹⁾ в лупині і крихту соли. А тут маєте і хліб, і сир, і м'ясо щонеділі, і горілку, і переднівку не знаєте, і все те вам недогода, все вам кривда, на все нарікаєте. Обдирають вас, говорите. Ну, ну,— додав з іронічним усміхом, водячи очима по їх обшарпаних постапях,— небагато з вас можна здерти.

— Кров нашу п'єте! Шкіру з нас дерете. Шпіком нашим пучитеся!— озвався оклик одного з юрби.

Пан принципал стрілив громовим поглядом у той бік, відки почувся голос, але не міг віднайти в наповні того, хто викрикнув ті слова, тільки в пам'яті замаркував собі декілька підозрілих постапей для пізнішого слідства, а наразі зробив вид, що не чув нічого, і спокійно говорив далі.

¹⁾ Їгульба—картопля.

— Ну, бачите, ви все так! Замість бути вдячними, ви нарікаєте і вигадуєте всячину. Замість думати про те, що чим ліпше буде мені, тим ліпше буде й вам, ви мене й фабрику вважаєте своїм ворогом.

Робітники стояли мовчки, а деякі може навіть засоромилися, не можучи оцінити, скільки правди в словах пана принципала.

— Ну, слухайте, мое панство, панове робітники,—говорив далі ще лагіднішим, уже майже сердечним голосом пан принципал —За два тижні будемо мати у фабриці великий празник. Мусимо поставитися порядно, чуєте? Наш найясніший монарх, наш цісар, буде переїздити через наше місто. Я доложив усіяких старань на те, щоби він переїздом вступив також до нашої фабрики і оглянув її. Розумієте певно, яка то велика честь не тільки для мене, але також для вас усіх, яка велика ласка нашого монарха.

Робітники мовчали, неначе їх запвердлі серця не відчували ані чести ані ласки нашого найяснішого монарха.

— Ну, але знаєте, на прийняття такого гостя треба приготуватися дуже добре. Адже ж не покажемо йому ані фабрики, ані вас самих у такій паскудній подобі, як оце тепер бачу. Треба шут зробити порядок.

— Це пана принципала річ, а не наша — промовив один робітник.

— Як то моя? Як то не ваша? — живо підхопив пан принципал. — Не бійтесь, я добре знаю, що моя річ. За мене будуть спокійні. За себе я не поспідаюся. Але

ви також повинні подбати кожний за себе. Розуміється, я не маю права силувати вас, але ви повинні зробити це не для мене, а для найяснішого монарха. Бачите, тут на подвір'ю треба зробити порядок, повикидати те сміття, повигоршати болото, повиносити що непоприбне. Адже всього того свинства не наробив я, тільки ви. Треба ціле подвір'я висипати шутром¹), це невелика робота, ріка з шутром ось тут під носом, часу маємо ще досить. Ну, стіни дам обгнікувати і вибілити, а в ваших шопах, де ночуете, треба також зробити порядок, бо ну ж найясніший пан захоче заглянути й туди. Знаєте, який він добрий монарх, як дбає про добро своїх підданих, ліпше як не один отець про своїх дітей, і цікавиться всім. Ну, вважаєте, все те треба буде зробити вам, бо ж окремих робітників не буду наймати. Щодня по фаеранті покрутитеся годину, дві, і все буде чисте, як люстро. Добре, хлопці?

Глибока мовчанка була відповідю на цю промову.

— Ну, не думайте, що я жадаю всього тоговід вас задармо. Знаєте, гляньте лише на себе самих, як ви виглядаєте. Адже ж так жаден з вас не схоче показатися своїому цісареві. Треба вас усіх поодягати якось прилично. Одже слухайте, так буде. Завтра пришлю сюди кількох кравців, покрають вам мундури, щоб ви мали в що прилично повбиралися. А за те ви зробите тут усе те, що буде треба.

1) Шутер — дрібненське каміння.

— Т-та, як так, то інша річ,—відізвався дехто з робітників.

Пан принципал приняв цей нерішучий відзив за знак згоди і промовив зовсім спокійно:

— Ну, то добре. Пан директор зарядить усе, що буде треба. Прийдеться прикрасити фабрику. Ліс недалеко, зелених гілляк там багато, можна наробити дубових вінців та фестонів. Браму треба буде обвішати флагами. Зрештою то вже пан директор обдумає все докладно. Тільки жваво, хлопці, і охотно до праці, а я даю вам своє чесне слово, що всі будемо задоволені, все буде добре.

„Хлопці“, між якими було не мало дорослих, бородатих та вусатих мужів, а кількох навіть посивілих старців, вислухавши цю промову своєго принципала, не виявили особливої радості, деякі зітхали якось тужливо, а інші почали мовчки розходитися. Тільки між молодшим поколінням слова принципала викликали веселій настрій. Їм усміхалася надія пардувати перед цісарем у нових мундурах. Тож коли пан принципал разом із директором відвернулися від робітників і подалися в двері фабричної канцелярії, деякі з тих молодиків, може не без впливу дозорців, підкинули шапки вгору і закричали:

— Вівам! Най жиє наш найясніший монарх!

II.

— Вівам! Най жиє наш найясніший монарх! Вівам! Вівам!

Tak кричали незлічені юрби святочно повбіраних людей, що товпилися і залягали

весь гостинець перед великою фабрикою парафіни і па церазини в хвилі, коли цісар у супроводі намісника і численної свити надіхав із Дрогобича. Довгий ряд блискучих повозів тягнувся звільна пісним шпалером розенпузіязмованої юрби і зупинився перед брамою фабрики. Сьогодні однаке це не була та брама, що ще перед двома тижнями скрипіла тут на зарявліх залізних завісах, збита зі спарих дощок, внизу обриздана болотом, а вгорі окрашена неморальними малюнками та написами, скресленими *al fresco* нафтовою ропою. Сьогодні з тої брами лишився тільки широкий отвір у паркані, а в тім отворі підіймалася аж до високоості другого поверху оригінальна, майже артистично в стилі рококо виконана тріумфальна брама з брил різnobарвного земного воску.

На підвалині з зеленкуватого, жовто-жилкуваного сирівця і з чорних як смола брил переплелено воску підіймалися вгору масивні колумни з білої як сніг парафіни з оздобними наголовниками, які піддержували гарно вигнуті і тисячними есами флюресцесами з того ж самого матеріалу оздоблений лук. Існує це помисел директора фабрики, бельгійця Ван-Гехта, виконаний очевидно не ким іншим, як тільки фабричними робітниками при помочі одного дрогобицького інженера.

В брамі стояв сам принципал у фраку із шапокляком під пахою, з золотим ланцюгом від годинника на животі, і привітав цісаря короткою німецькою промовою,

яку закінчив викричаним усею силою своєго горла окликом:

— Seine Majestät der Herr Kaiser lebe hoch! ¹⁾.

— Lebe hoch! Niech zyje ²⁾! Многая літа! — підхопила юрба знадвору і внутрі фабрики. А внутрі на подвір'ю, чистім як нутро коробочки, висипанім шутром і уманім зеленню, стояли випростувані робітники довгими рядами. Обміті, обголені, в нових мундурах, виглядали зовсім прилично, тим більше, що в першім ряді, близче від брами поставлено молодих, сильніших і здоровіших, а старші, слабовиліпі, скулені вдвое або ледве вилічені з ран мусіли стояти ззаду одалік від входу.

— Це мої робітники! — радісно із гордощами промовив пан Гаммершляг, обіймаючи ролю господаря, який мав опровадити доспойного гостя по всіх відділах фабрики.

Цісар приступив до ряду робітників, із якого знов почулися окрики на його здоров'я. Монарх подякував, махнувши рукою, потім запитав першого з ряду робітника, як називається, другого, як довго працює у фабриці, третього, чи жонатий і скільки має дітей. На цьому скінчився перегляд робітників. Обертаючися до принципала, що пропягом твої мінумти стояв мов на шпильках, мучений нестерпною непевністю, то блід, то червонів, боячися, щоби хто з робітників не ляпнув якого нечесного або бунтівничого слова, монарх промовив добродушно:

¹⁾ Його величеству пан цісар хай живе!

²⁾ Хай живе! Хай живе!

— Sie haben tüchtige, gesunde und ordentliche Leute. Sind sie mit ihnen zufrieden¹⁾?

— Vollkommen, Majestät! Wir sind wie eine Familie²⁾.

— Es freut mich sehr³⁾, — відповів цісар і повторюючи звільна: „Sehr gut, sehr gut“⁴⁾, пішов далі, щоб оглянути варстапи, апарати та інші фабричні будівлі.

Тут усе пішло добре. Всі машини і пристали блищали, як дзеркало, в поміщеннях та кімнатах пахло живицею та яловцем, а в шопах, де спали робітники, було числено, ясно та опрямно, бо для цього празника умисно прорубано кілька вікон і спроваджено з Дрогобича кільканадцять ліжок, аранжери цеї комедії зробили так, немовби для кожного робітника було і пупівка окреме ошальоване поміщення з ліжком, сінником і подушкою напханою гиблівками⁵⁾, та з грубим коцом для накривтя.

— Primitiv, primitiv, aber hygienisch⁶⁾ — сказав цісар, оглянувши одну таку спальню.

— Ach, Eure Majestät, — скрикнув з глибоким зворушенням пан принципал, — dies ist ein Paradies im Vergleich mit dem, was diese Leute einst in ihren Bauernhütten hatten. Sie sagen es selbst⁷⁾.

1) Ви маєте славних, здорових і порядних людей. Чи ви ними задоволені?

2) Цілком, ваше величество. Ми є, як одна сім'я.

3) Це мене дуже радує.

4) Дуже добре, дуже добре.

5) Гиблівки — стружки.

6) Примітивно, примітивно, але гігієнично.

7) Ах, ваша величність. Це є рай в порівненню з тим, що ці люди мали колись в своїх селянських хатах. Вони це самі кажуть.

— Freut mich sehr! Freut mich sehr¹⁾! —
мовив цісар обертаючися до виходу.

— Віваш! Віваш! Най жис наш найясніший монарх! — загреміли з подвійною силою радісні окрики юрби, коли цісар і його супровід сідали до повозів, щоби проїхати ще кілька сотні кроків до найближчої залізничої будки, де дожидав уже цісаря двірський поїзд, щоби завезти його до Борислава. Бліскучі повози рушили помалу серед ненастаних окриків юрби, а коли віддалися від фабричної брами, всі в її обрубі почули, що гарні хвилі празничного дня минули безповоротно.

III.

Минуло кілька тижнів. Фабрика швидко стратила свою опрягну і празничну подобу. Воскова брама, на яку ще кільки день ходила дивитися цікава публіка з Дрогобича та довколи чих осель, була розібрана і перефабрикована на свічки. Шутер, яким висипане було подвір'я, після першого дощу сотнями робітницьких ніг та важких коліс, був утоптаний у старе болото і щез майже безслідно. Із шопи, де ночували робітники, давно вже повиношено перегородки, дверці, ліжка та постіль. Усе те було або сфабриковане на час, або позичене, і тепер робітники знов начували на голій соломі та гиблівках, на дошках або на голій землі, де хто впав. Вони так уже привикли до цього, що зміна зовсім не дивувала їх. Адже ж вони знали, що не щодень Великден,

---

¹⁾ Це мене дуже тішить.

а для цісаря треба було зробити параду. Одне тільки тішило їх і лишилося ім як пам'ятка празничного дня, а власне нові мундури, котрих ім не повідбирали заряд фабрики, і через те вони благословили пам'яті цісарського приїзду.

Втім одного вечора по фаераніпі знов покликано їх перед канцелярією з тою увагою, що пан принципал хоче ім щось сказати. Весело гуторячи та жарпуючи, робітники зібралися перед канцелярією. Мусіли жлати досить довго, бо пан принципал не виходив та й не виходив.

— Ов, щось там мусілопопсуватися, коли помпа не фукає,—жарпували робітники, що між собою називали принципала помпою.

Але в помпі не попсувалося нічого. Пан принципал вийшов веселий, майже проміннястий, а в руках держав якийсь папір з величезною печаткою.

— Ну, хлопці—промовив, показуючи на папір і не привітавши навіть робітників—бачите?

— Та бачимо—відповіли зачудовані робітники.

— А знаєте, що це таке?

— Відки маємо знаєти? Може це тестамент¹⁾ пана принципала?

— Тьфу, тьфу, тьфу! Щоб тебе занімило! Що ти плетеш?—крикнув пан принципал, який страх не любив думати про „останні речі“.—Чи ти сказився? Придивися ближче, дурню! Тут споіть підпис, а тобі привижаеться тестамент! Тьфу, тьфу, тьфу!

¹⁾ Тестамент—заповіт, завіщання.

Вибукавши свій гнів, пан принципал знов розпогодив і прояснив своє обличчя.

— Це декрет, хлопці! Декрет найяснішого пана, який за заслуги для добра краю іменує мене бароном. Розумієте, що це значить? Тепер я для вас не просто вже пан принципал, а пан барон. Розумієте? Так маєте мене кликати.

— Най жиє пан барон Гаммершляг! — заверещав один дозорець, що стояв між робітниками, а разом із ним також деякі робітники, що стояли ближче новоспеченої барона.

Ледве одначе затихли окрики і пан барон, гладячи бороду, набирав концепту до дальшої промови, коли в тім виступив наперед один робітник і кланяючися низько випалив, як з фузії¹), своїм мазурським діялектом.

— A moze by ſa pan barun psy takij i go-
cystosci racyli nam froche podwyssyc ro-
dzienne? ²).

Пан барон вухам своїм віри не йняв, почувши такі слова.

— Ішо, що, що? Прокляті мазури! Чи з'їсти мене хочете з кістками, замордувати живцем? Чи не знаєте, що ця фабрика не приносить мені майже ніякого зиску, що я тримаю її тільки для гонору, тільки для вас, щоб ви, дармоїди, не поздихали з голоду? І відки я приходжу до того підвищувати вам поденне? З яких капіталів? Чи хочете, щоб я ще докладав

---

¹⁾ Фузія — рушниця.

²⁾ А може би то пан барон з нагоди також урочистості підвищили нам трохи платню.

до вас? Ах, це нечувана річ! Це, це... аf mane Munes¹), світ кінчиться з тими людьми!

Робітники мовчали засоромлені. Пан барон як ошалілій бігав по ганку, махав руками, робив ріжні гримаси і виливав цілі потоки окликів, щоб вилляти все своє обурення на нечувані претензії робітників.

— Я не те ще хотів сказати вам,— озвався нарешті рішучим і грізним голосом.— Знаєте, дурні, скільки коштує мене цей папір, цей тильтул? Але відки вам це знати? Більше як 10.000 бухнув я в нього, а ви ще хочете щось від мене? Ну, відки я вам візьму? Деріть із мене поли, тягніть жили, але грошей із мене не видерепе. А тут ще й ваші мундури. Ну що мені з того, що я вас убраав, як порядних людей, до чого властиво не був обов'язаний? Чи ви почуваєтесь за це до вдячності? Де там, ані крихти! Але чекайте! Коли ви не почуваєтесь до вдячності для мене, то й я з вами не буду робити церемоній. Пане касієр! Кошти справлення мундурув записати кожному на його рахунок, розложити на пів року і стягати щотижня при виплаті!

Робітники стояли мов ошоломлені.

— Маєте, чого вам хотілося—кричав грізно пан барон, хоч опору не чути було жадного.—А тепер ідіть собі! А пам'ятайте собі ще одне! Відтепер я вже не простий Ляйб Гаммершляг, але пан барон Leo von Гаммершляг. Сам найясніший пан нагородив мене за мої заслуги. Пан

¹) Клянусь своїм народом.

староста і жандарми мусять тепер більше оглядатися на те, що я скажу, ніж досі. Розумієте мене? Держіться спокійно, щоб я не мусів ясніше толкувати вам це. Ано, марш!

І пан барон махнув рукою. Та робітники все ще стояли, немов остановлені. Отже ті нужденні мундури, справлені для них ніби то в відплату за іх криваву, надобов'язкову працю коло пристроєння фабрики, тепер будуть їм почислені для зменшення поденної платні! Отже та нужденна їх плата, яку побирають досі, за цей дар, якого вони не просили, має на цілій квартал бути ущерблена! А в додатку що ж показується? А те що самі вони своєю працею допомогли тільки до вивищення пана барона, до скріплення його поваги, яка тепер у першій лінії звертатиметься проти них самих. Усі ті думки, які в одній хвилі зрозумів кожний, навіть найступіший і найбільше пригноблений робітник, дихнули на них якоюсь важкою, душною атмосферою. Якийсь неясний логічний процес звернув їх думки на недавне празничне привітання цісаря в оцій фабриці. Тодішній бліск, тодішня радість, тодішні ентузіастичні окрики, все те видалося їм тепер чимось так далеким, так фантастичним і неможливим в дійсності, що контраст, ніби роззявлена пащека пропасті, попягнув їх до себе. І нараз кілька шапок вилетіло вгору і з кількох десятків горд вирвався оклик, який зараз же підхопили всі робітники цеї фабрики: „Вівам! Най жиє наш найясніший монарх! Вівам!“

1891 р.

ПОЛУЙКА.

(Оповідання старого ріпника)¹⁾.

I.

То тепер наш Борислав зовсім на пси зійшов! І жиди²⁾ нарікають, і пани нарікають, і робітники нарікають. Усім недобре. Роблять людиська, як ті коні

1) Ріпник—копач, що ропу добуває.

2) Іван Франко, як і всі галичани, вживає слово „жид“, не в образливому значенні—це загальновживаний (в тому числі й серед тамошнього жидівства) термін. Редакція здебільшого, заради сучасного українського читача, замінювала це слово відповідним іншим—іменням власним, тощо. В „Бориславських оповіданнях“ Ів. Франко змалює соціальну боротьбу між селянами й робітниками—ріпниками з одного боку, й підприємцями—спекулянтами (він часто уживає цей термін), що були майже виключно, спочатку відкриття нафтових джерел у Бориславі, власниками цих джерел—жидами —з другого. Але, змалюючи негативно постаті цих спекулянтів, водночас він спиняється (як от в оп. „Яць Зелепуга“) й на позитивних типах жидівства. Трудівник жид має спочуття з боку Франка, як і всякий інший трудівник. Це треба пам'ятати кожному, що йому спочатку може здатися неприхильним відношення Ів. Франка до жидівства взагалі: це—неправдиво й це спростовується цілою творчістю письменника-революціонера.

в кираті¹), довбають святу земленьку, черпають кип'ячку²), тягають віск. Сказав би хто: дар Божий! Золото! Маєтки! А глядіть но ви, десь усе те так пропадає, що й сліду нема. Так якби дідько всім тим давився. Чим більше того „Божого дару“ видобувають із землі, тим більше всі біdnють. Не розумію, як то воно так діється, а так є. І заробітків давніх нема і веселості та гулятиki нема, як колись бувало, а йде чоловік до того Борислава так як штопа худобина у різницю; ану ж сьогодні на мене черга головою наложити! А не пропаду, то й так не виграю багато, от, аби продихати. Про те, щоби запомоглися бідному чоловікові з того заробітку, придбати щось для господарства, або й зовсім на ноги стапи, із наймита зробилися господарем, як то давно бувало, — про те нині нема що й думати. Жебрацтво та й годі!

А за моїх молодих літ не те було. Отак придцять літ тому було б вам зазирнути до Борислава, то було на що подивитися, було чого послухати! Того теперішнього ніби містечка оплаканого ще зовсім не було, пільки ями понад попоком, та й то неглибокі. Тих нинішніх зломиголов по сто та по півтораста метрів ніхто поді і в сні не бачив. Прокоплеш було п'ять, шість сажнів, а як десять, дванадцять, то вже велике свято, і вже чуєш: сопух б'є, на дні ями просипають бульки, чупи якийсь клекіт,

¹) Кират — привід.

²) Кип'ячка — нафта.

шипіт—ого, то вже знак, що пора забивати яму! Заб'еш, на одну ніч, другого дня відіб'еш, повна яма кип'ячки, лиш бери та черпай!

Там то було надивитися, як промисловці скакали коло такої ями, як цмокали, як припадали коло нас робітників! Мало в руки не ціували, а все частували та припрошували:

— Івануню! Дай вам Боже здоров'я! Ну, та напийтесь! А як гадаєте, заб'емо нині яму?

— Ні, ще треба покопати.
— Ну, а може би нині забити?
— Та забивай, коли хочеш, але я тобі мовлю, що задармо буде!

І так було, як робітник мовив. Е, стояли тоді всі о нашу ласку, поводилися з нами не так, як нині, бо самі ще були маленікі, ще, як то кажуть, тільки зачали коштувати шилом патоки!

А тодішні робітники! Що то за хлопці були! Не таке харлацтво, як нині до Борислава лізе. Тоді йшли щонайліпші парубки, не раз господарські сини, але найчастіше бідарі, наймити, круглі сироти, що вік прожив у наймах, у тяжкій праці, не раз, відколи жив, то не мав у своїй кишені ринського¹⁾ при купі, не знав іншого смаку в роті, крім борщу та росолянки та горілки. А тут нараз ринський денно! І твое все, нікому не давай рахунку, ні з ким не діліся, ні на кого не озирайся! Ніхто на тебе не дивиться, ніхто тебе не знає, ніхто тобі в руки не

¹⁾ Ринський—карбованець.

зазирає. Сам собі в компанії таких самих як ти—роби, що хочеш, жий, як знаєш! І жили хлопці! Робота роботою, але по роботі, вечером, як почнеться було гуляння, то було на що надивитися! Нині таких гулянок ніхто й думкою не збагне! Крики, співи, піятини, бйки, різні збитки і жарти, аби грошам промити очі. Для правдивого ріпника вспід було не пропити в неділю всього, що заробив у тижні. Поплатив чи не поплатив за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шинку, між товаришами він був пан. Горілки, пиво, вино, печені, все йому мусіло бути.

— Напчихати мені на все! Завтра або позавтра може дідько вхопить мене! Гуляймо, хлопці, поки час, поки наше!

Неділя, а попри неї й понеділок, то був у Бориславі такий ярмарок, такий клекін і гармидер, якби стояли жидівських шкіл на одну купу зсипав. П'ємо, гуляємо, а потім, побравшися за руки, лавою сунемо по дорозі поміж бараки—бо то був тодішній Борислав: село oddalik, а тут, де нинішній Борислав, то була серединою дорога, а по обох боках бараки, де-де починали будувати хати—отже сунемо по дорозі і ревемо нелюдськими голосами:

Ой не жалуй, моя мила,
Що я п'ю!

Тоді будеш жалувати,
Як я вмру!

А най но покажеться хазяїн, та заговорить:

— Івануню, час би до роботи!

Ну, ну! Мав би ся він! Зараз його обступлять, ніби добрі приятелі. Цей у бочку з кип'ячкою руку встремить та й на бекешу ззаду приліпить йому здоровенну п'яtkу! Другий у бочку руку встремить і наперфумує йому нею всю бороду, третій такою ж рукою пейси йому підкрутить, четвертий обі долоні положить йому на плечі, ще й приговорює:

— Мошку! Та чого тобі квапитися? Нас дідько візьме і тебе візьме. Ми погинемо ріпниками, ти здохнеш баgачем. Не бійся, твоє не впече! Ходи, напийся з нами! Алеж бо ти файно виглядаеш! Ай-ай, твоя рідна Сура тебе не пізнає!

Хазяїн ніби всміхається, а сам злий, мало не трісне! Але що має робити? Хлопи як ведмеди, ще до того п'яні. Попілції ніякої ані жандарів тоді ще в Бориславі не було, не було при кім хазяям брикати.

Але швидко вони навчилися!

II.

Ага, що то я хотів оповісти вам. Про полуїку! Тепер уже про неї мало хто й тягнить, а тоді то було для ріпників так, як для дипини калач, що мама привезе з міста.

Бачите, був такий звичай, що в котрій ямі показалася кип'ячка, то перша бочка йшла на робітників, що працювали при ній. Вони могли або взяти її і продати, кому хотіли, або власнітель мусів викупити її у них. Не великі то були гроші, десять, пізніше п'ятнадцять ринських,

ну, але для тих чотирьох людей, що робили при ямі, то був ладний крейцар. То вже як пішла чутка, що в тій або тій ямі докопуються до кип'ячки, то йшов гамір по всіх кошарах:

— Ого, у Гершка, чи там у Мошка позавтру полуїка буде.

Ну, а того вам не треба ї казати, що то значило. То значило — піятника така, що всі ті гроші там на місці мусяли минутися. То вже ріпники бігли на полуїку, як свахи на весілля.

Не знаю вже, хто по встановив той звичай, та здається, що не хазяї. Вони дуже криво дивилися на нього, але не могли нічого порадити. Вже якраз була така встанова, то ріпники були б йому кошару рознесли і його самого з головою в ту бочку всадили, якби він не захотів дати їм полуїки. Зразу хазяї, поки були біdnіші, радо давали; потім, як розпаношили трохи, почали кривитися, далі приходило до сварок, а вкінці, після великого вогню 1874 р. то ї зовсім скасували цей звичай.

Отже то з тою полуїкою на моїх очах була історія.

Робили ми — я і Гриць Хомик, він тепер є війтом у Запалім, і Іван Карапуз, небіжчик уже — при одній ямі у Йойни. Якось він дивно прозивався, але ми називали його „Йойна з трьома бородами“, бо мав бороду розділену на три косми, та й по середній був чорний, а два крайні сиві. Зовсім так виглядав, як грива гуска. Давно його вже вирвало, таки через ту полуїку зі світу зійшов, що вам хочу

за неї розповісти, а от синище му Борух зkapцанів¹⁾ зовсім, фірманитъ²⁾ тепер у Дрогобичі.

Той Йойна недавно прийшов був до Борислава десь відкись з гір. Казали, що доробився маєтку гендлюючи волами, а тепер хотів розбагатіти в Бориславі. Зараз у одній баби закупив частку поля — не скажу: за півдарма, бо таки би мусів її щось дати, а так таки за нізащо, за пару кварт солодкої горілки. Баба була сама, стара, мала хату та її той кавалок поля далеко від села, на мокляках³⁾. Решту її чоловік ще перед смертю пропив. От вона рада була, що позбулася тої решти, а випивши горілку і проспавши пошила собі торби, перехрестилася та пішла по жебранім хлібу. А Йойна зараз зачав копати два закопи на тім куснику.

Якось йому не щастилося. Видно було по нім, що аж трясеТЬся, щоби швидко розбагатіти, бігає, нюхає, підганяє робітників, зазирає до ями. А наші ріпники дуже того не любили. Дурили його. Візьмутъ, принесуть відкись кибелъ⁴⁾ ропи, вечером виллють у яму, а рано, коли видобувають глину з ями, наш Йойна аж підскакує:

— Ого, е вже, е! Є кип'ячка у мене! Івануню, а багато там її е? — кричить він у низ до робітника.

¹⁾ Зkapцаніпи — зійти на нішо.

²⁾ Фірманити — візникувати.

³⁾ Мокляки — мокре місце.

⁴⁾ Кибелъ — цеберко.

- Стільки, що аж не видно.
- Як то? Як то? А отже на глині є.
- Та то, Йойно, слиниться земля! — відповідає той з ями.
- Як то слиниться? Я ще не чув, щоб земля слинилася.
- Та так, що кип'ячка є десь глибоко, а тут тільки така піна на глині виступає.
- Ну, а швидко буде, Івануню, швидко буде?
- Та пересказувала, що буде, тільки почекайте! — нерадо відповідає робітник і щосили гепне дзюбаком у твердий леп.
- Ну, ну, нівроку! — приговорює Йойна сам до себе і відходить, і не йде, а біжить до другої ями, щоб і там довідатися, що в ямі „слиниться, але кип'ячка казала зачекапи“.

Кілька разів так дурили хлопці Йойну, а самі сміються, аж рака лазять. Та ба, їм сміх, а Йойні починає вже шерпцю не ставати. І не так шерпцю, як дрібних. Грошей у нього в запасі було не дуже багато, а дві ями відразу копали і цямрувати, то день-у-день коштує. Дояти його ті ями, так доять, а пожитку нема. Далі одної п'яниці він видно обрахувався з касою, прийшов пополудні до кошари, ходить, зазирає до ям, цмокає і в пальці тріскає та свої і при бороді розгорщає, а далі каже до мене — я власне одну шихту при млинку робив:

- Слухайце, Івануню, як вам здається, швидко буде у нас кип'ячка?
- А хто ж її знає? — відповів я.
- А земля слиниться в ямі?

- Щось перестала.
- Сопух чути?
- Щось не чути.
- То може ми не на добрім місці почали копати?
- Га, може бути.
- Може би зачата в іншім місці?
- Або я знаю.
- Я думаю, що он там, у тій долинці... Як ви думаете, Івануню, була би там швидше кип'ячка?
- А хто її знає.
- А я думаю, що там була би як не на п'ятім, то на шостім сажні.
- А по чим ви міркуєте?
- Бачите, Нутра Грауберг он там за межею в тій самій долинці копле.
- Та що з того, що копле? Ще нічого не докопався.
- Ропа вже показалася.
- Га, як показалася ропа, то певно швидко буде й кип'ячка.
- То що, може зачнемо й ми там одну яму копати?
- Як міркуєте.
- Але тут жаль покидати.
- Та жаль.
- Якби знати, що тут швидше буде.
- Е, якби знати!

Так радився зо мною Йойна. Ховай Боже, не міг сказати, щоб я намовляв його на цей або на той бік. Я так само не розумівся на тім, де копати, а де не копати, як і він.

Ще кілька день Йойна ходив, муркотів, міпкиував, радився з іншими, а далі сказав:

— Годі, хлопці! Забивайте ті ями! Зачнемо нові в іншім місці.

Нам то байдуже. Зачнемо, то зачнемо. Нам іще й ліпше, бо на верху легша робота.

III.

Нута Грауберг, то був найближчий сусід і найтяжчий ворог нашого Йойни. Чи направду так було, чи тільки так здавалося Йойні, що Нута все робив йому наперекір. Наперекір йому купив частку зараз обік Йойни і то так само за півдarma, як і цей. Наперекір йому він зачав так само копати дві ями, тільки що був оспорожніший і один закіп зробив на горбiku, там де були Йойнині оба, а один на долинці, там де тепер збирався копати Йойна. Оба сусіди ненавиділи один одного страшенно. Коли Йойна здібав рано Нуту, то плював у слід за ним, а коли сам він перейшов Нуті дорогу, то цей ніколи не занедбав буркнути в слід йому сердечно:

— A Richn da'n Tał'n aran!¹⁾

Та коли Йойна був захланний, хапчивий, при тім облесливий і швидкий до гніву, то Нута був спокійний, любив жарти і кпини, а з робітниками поводився, як з добрими сусідами. Часом ставав він коло своєї кошари і бачучи, як Йойна нипає коло своїх ям, та знаючи, як ріпники кепкують собі з нього, починає і собі ж жарпувати.

— Йойно,—мовив він.

¹⁾ Чорт твоїому батькові!

- А що? — відмовляв Йойна.
- А слиниться в твоїй ямі?
- А фрас¹⁾ на твої кишки! — відповідав Йойна і відходив до кошари. Покрутившись там, ніби забув щось, та й іде геть, а по хвилі вже чуємо одалік, як Йойна говорить:
- Нуто!
  - Ну?
  - Накажи своїм людям, щоб не сипали ізвій леп на мій ґрунт.
  - Обгороди собі свій ґрунт, — відповідає Нуто.
  - Я тобі насамперед загороджу зуби.
  - Biste meschüge²⁾? Чого чіпаєшся? — кричить Нуто.
  - Сам ти meschüge!³⁾ Сам ти чіпаєшся мене.

Свари бували з кожним днем частіші, поки вкінці оба противники не згодилися на одне: спільним коштом розгородити свої частки високим парканом. Але спокою між ними проте не було. Йойна залишив оком дивився на Нуто, щодня бажав, щоб його ями позавалювалися, щоби Нуто „зламав кишки“ і щоб він ніколи не бачив його на очі. Здається, що й Нуто платив Йойні такою самою монетою. Коли ж у Нути в тій ямі, що була в долинці, показалася ропа, цебто рідкий чорний плин з нафтовим запахом, але незданий до фабрикації нафти, хіба тільки на смар для возів, Йойна не міг заснути, не міг знайти собі спокою, поки

¹⁾ Фрас — пірвало б.

²⁾ Чи ти збожеволів.

³⁾ Божевільний.

не забив обох своїх ям на горбiku і не почав копати дві нові ями в долинці.

— Йойно,—кпив собі з-за паркану Ну-та,—а слинитися в твоїх ямах?

— Так само, як у твоїх.

— А коли буде полуїка?

— Оба одного дня справимо.

— А маєш уже бочки на кип'ячку?

— Як буде треба, то знайдуться.

— То певно твій бондар пішов сьогодні в ліс по обручі?

— Такий самий мій, як і твій.

— А я тобі мушу за одну річ подякувати, Йойно.

— За що?

— За те, що ти вступився мені з горбика.

— Я, тобі?

— Ну, так. Ти викопав десять сяжень і я десять. Тепер я прокоплю ще два і вся кип'ячка з твоїого закопу зійде до моїого.

— Бери її собі! Дай Боже, щоб піти до віку лиш пільки мав, що є в моїм законі!

Нута жартував, а Йойна в цілого серця бажав йому того, що говорив. А шим часом доля інакше зажаршуvalа собі з них обох. Не минули два дні, коли в Нутовім закопі на горбі показалася кип'ячка. Нута перший справляв полуїку і нас запросив на гостину. Йойна мало не спікся зо злости.

— Ай вай! Що я наробив! Пощо мені було кидати свої ями!—кричав він, рвучи на собі лейси.—Я був би тепер мав кип'ячку, а так цей трефняк вибере всю! Його яма глибша, то з моого ґрунту вся стече до нього.

— Не бійтесь, Йойно,—мовив я,—коли у Нуті показалася, то ѹ у вас буде. Викопав він дванадцять сажень, то ви викопліть чотирнадцять, то поді з його закопу буде текти до вашого.

— Правда ваша, Івануню, правда ваша!— скрикнув Йойна.—Ану, хлопці! Покидайте ті нові закопи, вертайтеся до старих.

— Слухайте, Йойно,—мовив я до нього.—Не так ви зробіть. Лишіть одну компанію тут, нехай коплють тут один закоп, а одні нехай ідуть там.

— Добре мовите, Івануню, добре мовите!—лебедів Йойна.—Лиш ви мені все так файно радьте, то вже як у нас кип'ячка покажеться, то я вам таку полуїку справлю, таку полуїку, що аж!...

— Та вже ми надіємося, що ви не будете такі... кривди нам не зробите. Адже ви бачили, яку Нута полуїку спроявляв.

— Що Нута? До чого Нута? Нута капцан, парх, паскудник! Що він розуміє! Я ще надіюся побачити, як він буде тікати відсі з торбами!

А Нута тим часом черпає із своєї ями кип'ячку та ѹ черпає, денно по двадцять бочок відвозить до дестиллярні. А Йойна стоїть перед своєю кошарою, рахує бочки та аж душиться, аж зубами скречоче зі злости та з зависті. У Нуті коло кошари гармідер, крик, повно фір з возами і кіньми, а у Йойни пусто та сумно, тільки чути скрип корби, що авигає кибелъ повний сухого лепу, та писк млинка, що жене до ями свіже повітря.

— Йойно,—кричить із-за паркану Нута.

— Що є?—відгукує Йойна.

— Чи то правда, що ти завтра забиваєш свою яму?

— Дай Боже, щоб твоє слово було сказане в щасливий час!

— Бо я хотів тобі щось сказати.

— А що таке?

— Як завтра не заб'єш, то продай її мені.

— Давися своєю.

— Ну, чого гніваєшся? Я тобі зверну кошт і дам п'ятірку шістпок відчіпного.

— Щоб тобі язик відчепився від твоєго трапного рота!

— А знаєш що, Йойно?

— Не потребую знати.

— Я виджу, що ти добрий чоловік. Як закоплеш усі свої гроші, то приходь до мене за касира.

— А ти як будеш жебраком, то приходь до мене два рази на тиждень, за кожним разом дістанеш феника¹⁾.

— Добре, Йойно! Запам'ятаю собі те, а ти запам'ятай собі те, що я сказав. І пам'ятай, як будеш продавати закопи, то вже по сусіству вдайся до мене першого. Добре заплачу.

— Щоб ти не дочекав платити, а я брати від тебе! — кричав розлючений Йойна і тікав до своєї кошари.

IV.

І цим разом Нутові жарти мали справдипися. Оця пересварка була в четвер, а в п'ятницю по полуночі роблю я шихту в ямі, чую—сопух підходить, робиться

¹⁾ Феник—гріш.

чимраз густіший, силніший, починає мені памороки забивати. Дзвоню я до того що при млинку, щоби дув щосили.

— А що там, Івануню! — кричить згори Йойна, — є сопух?

— Та є.

— А слиниться яма?

— Ні, не видно.

— А не булькоче нічого?

— Ні, не чути.

Тут йому говорю, а тут дивись! Що вдвою дзюбаком у глину, а з-під дзюбака: пшш! Сопух іде, мов із ківалського міха дує. А далі починає проступати таке, мов піна, мов бульки.

Е, — думаю собі, — буде завтра полуїка! Або ні, ще сьогодні буде. Але не Йойна дастъ нам її. Добре, що у нього швидко шабаш заходить! Зробимо ми собі полуїку самі, та таку, що буде що споминати.

Тут собі міркую, а тут прислухуюся. А підо мною немов щось живе в землі рушається, булькоче, клекоче, здається: ось-ось бухне і зале мене. А сопух душить мене, хоч той при млинку працює з усієї сили.

Став я, міркую, що тут діяти, а Йойна вже кричить згори:

— Ну, Івануню, чого ти стоїш?

— Бо змучився і сопух душить.

— Може слиниться?

— Та де там слиниться.

— А може булькоче?

— Та булькоче, булькоче.

— Ой, чи направду? Ну, Івануню, кажи!

— Та булькоче, але мені в животі, бо пізно обідав сьогодні.

— А бодай ти жартував, а не хорував
Ну, ну, дзюбай, дзюбай, нехай кибелъ не
чекає.

Щоб ти там закаменів! — подумав я
собі. А тут чую, що коли дзюбну ще раз
порядно у дно ями, то готова відразу
кип'ячка бухнудти. Розуміється, хазяїн
побачить це, наробить гомону, поставити
варину і наша полуїйка пропала, дістанемо
іпе, що з носа капне. А мені дуже цього
не хотілося. От я взявся дзюбати землю,
але не з дна, тільки з боків ями. Ба, та
бо й тут усюди з-під дзюбака: пшш! та
пшш! Що за диво! Відразу немов десь
пудами пригнало піу кип'ячку, так і чути,
що з усіх боків претиться і тиснеться до
ями. То вже я по сяк, то так нипаю та
шолопаю, щоб дотягти до вечера, а все
подаю до відра саму суху глину, без сліду
кип'ячки. Далі почала й моя лямпа пчихати.
Сопуху в ямі занадто багато. У мене
голова хоч і яка міцна, а також почала
нестаткувати. Світ крутиться, поперед
очима зачинають бігати колеса зразу
зелені, далі червоні, в горлі нудить, мов
би там застромляв хто суху ложку — ні,
довше не видержу! Дзвоню я, щоб пягли
мене догори.

— Ну, Івануню, — кричить Йойна згори,
— а що там?

— Тягнітъ догори, мені недобре! — кри-
чу я. І вхопивши обіруч дзюбак, я щосили
запряв його в ослизу вже від кип'ячки
глину на дні ями, а до кінця ручки при-
в'язав піонкий, а міцний шнур, що був у
мене за поясом про всяку пригоду.

— Тягнітъ! — кричу ще раз.
288

Потягли мене дотори. Коли тягли, я помаленіку розпускав той шнур із-за пояса, а кінець його прив'язав до сучка цямрини вже при самім краю ями. В ямі темно, ім згори цього не видно, а я собі своє знаю.

Витягли мене, і я відразу повалився на землю, мов неживий.

— Ой, ой,—скрикнув Йойна,—він заморочений! Івануню! Івануню! Що тобі є? Чи чуеш мене?

Я чую добре, але вдаю зовсім небіжчика. Надувся, посинів. Хазяїн аж руками об поли вдарився.

— Ай, ай! Рятуйте! Відтирайте! Води!

— Горілки!—крикнув той, що був при млинку.

Йойна кинувся видобувати зі своєї торби горілку. Поки мене перли та оживлювали та покріпляли, то вже почало смеркапися. Мені тільки того й треба.

— Ну, що, Івануню,—допитує мене Йойна, кляучучи надо мною з горілкою,—є там що в ямі?

— А ділько є лабатий! Заморока та й годі.

— А кип'ячки нема?

— А най вона тобі вся скипить і ти сам із нею!

— Ну, ну, пощо то таке говорити? То преці дар Божий.

— Дідьчий, не Божий! Ще нічого нема, а я ледве душі не загубив.

— Ну, але як гадаєш, буде що?

— Та певно, що буде, але ще не зната, коли. Сопух є, але кип'ячки не чутти.

— Вона підійде, Івануню, вона підійде,—радісно говорить хазяїн.

— Сама не підійде. Треба прокопати ще зо сяжень, то може буде.

— Йой! — скрикнув Йойна, мов ужалений. — Ще зо сяжень? А я гадав сьогодні на ніч забивати.

— Та можеш собі забивати, коли хочеш. Але з того такий буде пожиток, що в ямі набереться спільки сопуху, що завтра треба буде до полуночі двома млинками добре працювати, поки там чоловік моглише показати носа в долину.

Йойна стояв ні в сих, ні в тих. Ним аж тепліпало щось, аж била лихорадка з великої неперплячки, але з другого боку він знат доброе, що я також не привик говорити на вітер. Ще хвильку він пробував змагатися.

— Ей, Івануню, а не дуриш ти мене?

— Ну, то лізь сам у яму та переконайся!

— Ну, ну, та я нічого! Хіба я що? Нехай буде так, як ви мовите! То по-вашому ще нині нема що забивати її?

— Власне треба лишити отворену, щоби виходив сопух. До кип'ячки ще не близько.

— Але ви тут nocturne! Ану ж би вночі кип'ячка вибухла? А якби щось до чогось, чуєте, Івануню, дайте мені знати!

— Та вже ви, Йойно, не бійтесь, — мовлять ріпники. — Іван хоч би хотів піти, то не піде нікуди, бо слабий.

— Але ви не лишайте його самого.

— Що, і ми всі мали би тут nocturne коло вашої ями? А нехай вона западеїться вам! А де ж то хто бачив таке, щоби ріпник, маючи гроши в кишенні, не пішов погуляти собі? Чуєте, он у Мендловім бараці вже грає музика. Давайте гроши!

— Ні, — мовить Йойна. — Знаєте що, любі мої, очуйтє ви тут нині! Я вам завтра виплачу, не буду питати, що шабаш. А нині я вам не дам нічого, щоб вас не корпіло на гуляння. Принесіть собі тут хліба, горілки, ковбаси, я зараз наїжу Мендлеві, щоби прислав вам усного досить, а самі не ходіть нікуди. Прошу вас, уже цю ніч не відходіть нікуди. Припильнуйте мені цеї ями! Мені все здається, що цеї ночі тут буде щось. А якби, нівроку, що до чого, то прошу вас, хоч би о півночі, зараз дайтє мені знати.

Він говорив, дроботів, гладив нас попід бороди, відходив і знов вертав, і просив, і підлещувався. Видно було, що страх йому не хотілося відходити від ями. Щохвилі ставав над нею, вдивлявся в її темне гирло, нюхав важкий нафтовий сопух, що валив із неї клубами, а все прислухувався, чи не булькоче що в її нутрі. Аж трясся, щоб узяти лямпу і при її світлі заглянути в нутро ями, але це була небезпечна забава, міг зробитися вибух. Я все ще лежав нібито недужий на околоті соломи, що розпростертий у купі кошари служив за постіль для того, хто очував коло ями. Лежу і потерпаю: ану ж дідча кип'ячка бухне в тій хвилі, засичить, заклекотить і забулькоче. Кілька разів мені навіть причувався той клекіт, але все те була мана. Врешті якось не якось Йойна пішов. На небі замиготіла перша зірниця, йому пора була засідати на шабаш. Я встав із своєго околота і проводив його очима аж геть долі вулицею.

Він жив із жінкою і дітьми в селі, добре
чверть милі від ями.

Ну, пішов! Щез! Тепер уже певно не
верне...

V.

— Гей, хлопці! — скрикнув я до своїх
ріпників. — Сюди! До мене!

— А що там?

— Буде полуїка.

— Коли?

— Зараз.

— Як то зараз? Хіба є кип'ячка?

— Нема ще, але як я захочу, то зараз
буде. Біжіть котрий до Нути. Здається,
він ще є в кошарі.

— Я чув його, ще там щось гаркомитів
із своїм касієром, — потвердив один ріпник.

— Біжіть до нього, кличте його сюди,
а так, щоби ніхто не зناє, по що.

Поки пам один скочив, перекинувся
мов собака через паркан і побіг шукати
Нути, я навпомацки поліз до ями.

— Хлопці! Два вас до мене! Держіть
мене за ноги! А міцно!

Вони, не говорячи ані слова, вхопили
мене за ноги. Тоді я, звисившися головою
вниз у яму, а за головою поповзши й ці-
лим живопом, наляпав на сучку цямрини
кінець того шнура, що почепив там, коли
мене витягали наверх. Сопух із ями ду-
шив мене, але мені це байдуже. Обвивши
собі той шнурок міцно довкола руки, я
шептнув своїм хлопцям:

— Тягніть мене!

Потягли. Я міцно торгнув шнуром, під-
няв дзюбак, що був заспомлений у землю

на дні ями, його вістря—я чув це—відавило там добрий кусень глини. І в тій хвилі в ямі засвистало, засичало, зашипіло, мов пів копи люптих гадюк, а далі забулькотіло, заклекотіло, мов окріп у великім казані. Мої товариши зрозуміли

— Кип'ячка!

В тій хвилі вбіг Нута до кошари.

— Ну, що тут чувапи?

— Слухайте, Нуто!

Він недовго й надслухував.

— Ну, нівроку, нівроку! — сказав він якось так, мов раптом дістав велику оскомину.

— А чого ви мене кликали?

— Не знаєте чого? Адже це наша полуїка. Купіть собі її.

— А!

Він скрикнув це так радісно, немов знайшов на дорозі цілу сотку.

— Добре.

— По чому даєте?

— Як звичайно: десятка за бочку.

— Скільки маєте бочок порожніх?

— Ті, що на возах, усі двაцять порожні. Моя яма нині вичерпалася; я забив її

— Добре. Ладьте гроши. А ми, хлопці, до роботи!

Зараз мої хлопці кинулися, розібрали одно перило паркані, прикопали віз з бочкою, вложили в відро тяжкий камінь і спустили його в яму. Недалеко й ішло вниз! За хвилю вернуло назад повне. Зараз ми від Нуті принесли ще три відра, почепили всі чотири на один вал на дві линви і давай черпати. За пів години бочка повна—назад з нею на Нутів

грунт! Свіжу сюди! За півгодини і ця повна—назад з нею! Свіжу сюди!...

Попрацювали ми отак до самого рана. Нута не сидів при нас, але його касіер, відправивши своєго спорожа, сам сидів цілу ніч у своїй кошарі. Іще не світ, не зоря, а всі двадцять бочок Нутових були повні. Тоді ми паркан назад поставили, сліди позагрібали, в своїй кошарі зробили порядок, а діставши кожний, як нас було вісім, по дванадцять і п'ять ринських на руку, а надто ще десятку на почесне, полягали спати, мов і ніде нічого.

Ледве ми хвилечку полежали, не вспигли й задрімали, аж біжить наш Йойна.

— Що тут чувати?—то були перші його слова. І не чекаючи відповіді, він просто біжить до ями. Непотребував і заглядали до неї: корби, линви, всі цямрини, все було чорне, все так і капало від кип'ячки.

— Іван! Іван!—крикнув він не своїм голосом, торкаючи мене за плече.

— А що там?—буркнув я, мов з просоня, хоч я не спав і чув усе добре.

— Ну, що тут сталося?

— Та самі бачите.

— Є кип'ячка?

— А є.

— А чого корба мокра? Чого цямрина мокра?

— Бо вибухла і все забризкала.

— Ой, ой! Вибухла! Так міцно вибухла!

— Адіть, нас усіх обляпала.

— Вас усіх? А то як?

— То як зачало в ямі щось шипіти та свистати, аж ми побудилися і скочили

всі до ями. А в тій хвилі як не бухне кип'ячка, так нас усіх і обляпала.

— Ну, Івануню, то не може бути! Ви мене дурите!

— Та подивіться на мене, як я виглядаю!

Справді, я виглядав як дідько, весь обмазаний кип'ячкою. Ми вночі про це й не подумали, а тепер мусів чоловік вибріхуватися. Але хазяїн як учора був розгорячкований та сам не свій, так тепер, коли вже був певний своєого, був холодний, немов би обілляв його холодною водою.

— Ей, Івануню, якосъ то мені не віриться! Я ще не чув, щоби кип'ячка так бухала.

— А я чув і сам на свої очі бачив.

Тим часом у кошарі робилося чим раз видніше і видно було сліди свіжо розріті землі, перемішаної з кип'ячкою, і сліди коліс, що вели аж до Нутового паркану. Йойна мало не пожирав очима ті сліди.

— Івануню, а то що за сліди?

— Які сліди?

— Та от, так якби вози заїздили і виїздили з кошари.

— Ще може їй кінські копита побачите? Певно дідько чвіркою заїздив і вам маєток у яму кинув.

— Ні, Івануню, не жартуй! Що то за сліди?

— Та то від наших тачок сліди. Ми ще вечір вивозили леп із кошари.

— Ага! Ну алеж бо тут усюди кип'ячки накапано!

— Та що вам, Йойно, привиджується? Чого ви чіпаєтесь? Накапано, бо з ями

бухло та накапало. Адже ж ми вашу нафту не закрали. Візьміть її собі! Он там вам її певно повна яма.

— А може ви її закрали, Івануню, га? Знаєте, я не хочу вам сказати злого слова, але мені здається, що ви вже прохі черпали її.

— Ага! — скрикнули ріпники, що лежачи в кошарі і досі мовчки прислухувалися тій розмові. — Тепер ми вас розуміємо, Йойно! Ви заговорюєте так, щоби не дати нам полуїки.

— Певно, що не дам! — скрикнув нараз Йойна, аж підскочивши з пересердя. — За що маю дати? Ви самі взяли собі, ви не дали мені знати! Ви обікрали мене! Ви цілу ніч черпали мою кип'ячку! Гвалт! Злодії! Гвалт! Розбійники! Що я маю робити?

— Йойна зачав кричати і скакати по кошарі, мов божевільний.

— Будьте тихо, Йойно, — промовили ми до нього помалу, але з притиском. — Будьте тихо, бо вам буде гірше. Де маєте хоч одного свідка на те, що говорите?

— Я знайду!

— Як знайдете, тоді говоріть. Скаржте нас до суду. А тепер будьте тихо! І заплатіть нам за роботу.

— Заплатити? За що я вам буду платити? Ви обікрали, пограбували мене, а я ще маю вам платити?

Цього було для нас забагато. Бачу, що мої хлопці зуби закусують, а це злай знак. Коли чоловік напще, а зуби закусує, то спережись його.

— Хлопці — мовлю до них. — Будьте спокійні. Йойна жартує.

Але Йойні не до жартів. Його очі, мов миші, раз-у-раз бігають за слідами коліс із кошари до паркані і назад. Далі він не витримав, скочив з кошари, мов кіт видрапався на паркан і зирнув на той бік.

— Ай, ай! А тут що! А тут що!— скрикнув він і вхопив себе за пейси і в тій хвилі, як довгий, гринув із паркані.

— Та що там Йойно?

— Я зараз біжу до Дрогобича! Даю знапти до криміналу. Пішли по жандарів. Це крадіж! Це розбій на гладкій дорозі. Та-ж там як на долоні видно цілий гостинець, куди мою кип'ячку возили. Цілі калюжі накапано.

— Не робіть із себе дурня, Йойно! Адже при вас учора Нута возив кип'ячку, свою, не вашу. Ще якраз під парканом одна бочка трісла. Ви самі бачили, самі сміялися!— Так говорили Йойні ріпники. Але Йойна не переставав йойкати і вайкати.

— Слухайте, Йойно,— мовив я до нього, коли він увійшов до кошари,— не шукайте собі напасті на нас. Заплатіть нам за роботу, дайте нам за полуїку, що нам належиться і розстанемося по-доброму.

— Розстанемося?

— Ну, та левно!— скрикнули ріпники.— Коли ви ні за що, ні про що позлодіяли нас, то ми у вас довше не будемо робити! Шукайте собі інших робітників.

— Овва! І знайду!— скрикнув Йойна.

З тяжким болем серця він виплатив нам наш заробіток, ще з півгодини ми, мусіли торгуватися з ним за полуїку і ледве видерли її у нього, мов собаці з зубів, і тоді попрощалися з ним.

— Бувайте здорові, Йойно! Дай вам Боже, щоб та яма була така щедра для вас, як ви для нас! — крикнув йому один на відхіднім.

— І щоб ви не дочекали більше нікому полуїки давати! — поправив другий.

А Йойна все ще стояв у кошарі, вайкотів потиху і з страхом та цікавістю вдавлявся в недобре затерпі сліди, що вели з його кошари до Нутового парканя.

VI.

Чи не сміхà? Як йому закляли ріпники, так усе до разу з ним сталося!

Цілий той шабас нипав Йойна, муркотів, цмоکав, йойкає, а далі зібрався і рушив до рабіна. Заскаржив Нуту. А я у Нуті став на роботу, то все знаю від нього самого. Заскаржив Нуту у рабіна, що цей обікрав його, а Нута собі байдуже. Сміється. Що йому рабін зробить? Він за нашу полуїку взяв чистих п'ять сопок і що йому біда зробить!

Почав Йойна на вулиці чіпатися Нуті, почав кидатися на нього зовсім без пам'яти. Видно було, що чоловік по-малу з глузду зсувається. А все одне торочити: обікрали мене, пограбували мене!

Та бо ї яма, в котрій показалася кип'ячка, зробила йому збитка. Йойна найняв нових робітників, почали черпачи, начерпали щось п'ять бочок кип'ячки, та й годі. Забив Йойна яму, переждав день — пусто, переждав другий — пусто. А у Нуті, хоч яма плітша, кип'ячка йде та йде. Я роблячи

у Нутри, бачу бувало, як Йойна ходить коло своєї кошари, розводить руками, муркоче щось, стає і знов бігає і заглядає до ями і сам не знає, що з собою діяти. Не раз аж язык мене свербить, щоб закпити собі з нього, але знов і жаль мені його стане. Ми справді прохи скривдили його. Але хто ж знат, що яма так живо вичерпається?

— Йойно,—мовлю раз до нього з-за паркану.

Він аж звергся, почувши мій голос, немов би хто наглим вистрілом пробудив його зо сну.

— Не бійтесь! Це я, Іван.

— Ну, чого тобі треба?

— Послухайте ви мене, Йойно,—мовлю йому широко,—покиньте ви тепер цю яму, копліть он там у долинці.

Він не відповів нічого, але справді послухав мене. Другого дня його робітники забили цю нещасну яму і взялися до тої, що була розпочата в долинці. Працювали коло неї кілька днів. Здавалося, що Йойна заспокоївся трохи, тільки очі його близькали якимсь несамовитим огнем, а на вулиці, коли йшов, то не пізнавав нікого.

Аж одного дня чуємо: крик коло Йойнової ями. Ріпники покинули роботу і кличути Йойну. А він якраз тоді сидів чи може дрімав у тій самій кошарі, де ми зробили собі полутик.

— Господару! Господару! —кричали ріпники з долини.—А ходіть но сюди!

Було саме полуднє. Ми спочивали, в ямі не було нікого, то ми почувши крик, повибігали з кошари.

— Ого, — мовлю я, — у Йойни сьогодня полуїка буде!

Саме в тій хвилі вибіг Йойна з кошари і мабуть почув мої слова, бо, біжучи, крикнув у наш бік:

— Ага, чортя з'їсте, не полуїку!

Ми зареготалися, повилазили на паркан і дивимося, що буде. А Йойна ще не добіг до ями і кричить здалека:

— А що, є кип'ячка?

— Є.

— А не бухає?

— Ні.

— А багато?

— Тож пів ями.

І напівжартом, напіврадісно один додав:

— Але то полуїка буде!

В тій хвилі Йойна зовсім сказився. Він кинувся на бідного ріпника та й лусь його в лиці!

— Ось тобі полуїка! А драби! А розбійники! І ви хочете мене обікрасти? Не дам! Не дам! Нічого не дам!

І він у якійсь шаленій нестяжі кинувся до ями і розхрестивши руки припав ниць, щоб закрити собою те джерело своєго багатства. Гирло ями було досить вузьке. Він опершився колінами на одній цямрині і вхопивши розхрещеними руками обі сумежні, заслонював собою яму, немов хотів відібрати її у нього, і все кричав:

— Не дам! Нічого не дам! Гвалт! Ра-туйте! Розбійники!

Почали збігатися люди з усіх боків, а побачивши Йойну над ямою і не розуміючи,

чого він хоче, думали, що сталося якесь нещастя, що хтось упав до ями або задувшився. А в мені аж серце застило.

— Хлопці! — скрикнув я до ріпників, що стояли довкола ями. — Він задурів! Відтягніть його від ями! Живо!

— А нехай його дідько візьме! — буркнув не рушаючись з місця той, що дістав невинно ляпаса.

І в тій хвилі Йойна отуманій від замороки, що валила з ями, вхопився обома руками за груди, бо йому не ставало духу, а спративши підпору тільки мигнув, замахав патинками і, мов галушка, булькнув у яму. Кип'ячка, що мала дати йому багацтво, дала йому смерть. А полуйки своїм ріпникам таки вже не дав.

Його витягли аж за три дні, бо до ями через замороку не можна було досступити.

1899 р.

ВІВЧАР.

Сто метрів під землею, в глибині десятиметрової шполяні, в духоті і нафтovім сопусі працює робітник. Раз-за-разом гатить він дзюбаком у іловату опоку¹⁾ і відриває від неї кусні лепу. Але опока тверда, скуча і пілочки по невеликому шматочку дає собі видирати частки своєго тіла. Вона глухо гуде і стогне під ударами дзюбака, мов плаче, мов грозить; вона пріє вонючим потом, але не подається, уперто держить заховані свої пасомні скарби. Робітник, здоровий парубок, що недавно прибув із гір до Борислава на роботу, починає злітися.

— Г-ге! — приговорює він, гепаючи щосили в ямку; в котру гепав уже три рази, не можучи відлупити грудки лепу. — А, мати твоя скалічена! Та доки ти будеш спояти? Пускай!

І він щосили заважив дзюбаком у ямці, щоб відлупити груду. Груда врешті подалася і він узяв її обіруч і кинув у кибель.

— От там до пса! Йди на свіш! Покоштуй сонця! — приговорював він. — Го-го

1) Іловата опока — м'який камінь.

небоже! Я не жарпую. Зо мною не нагваряйся¹⁾, бо я вмію дати раду й не та-
кому як ти! Ти не знаєш, що значить
сімсот овець. То не те, що одна з дру-
гою грудка, а я й ім умів дати раду.

І він бере за вухо кибелъ повен лепу,
несе його до шахти, привішує до линви
і дзвонитъ, щоб тягли, а сам з порожнім
киблем вертає назад до штольні і береться
далі дзюбати землю. Його думки біга-
ють за вівцями по полонині і він, щоб
розбити самоту і темноту, любується
тими думками, гупорипъ про них і з гли-
ною і з дзюбаком і з порожнім киблем,
і з сокирою,—бо тільки й усного його
товариства тут у глибокій безодні.

— Ти гадаєш, небоже, що то мала ро-
бота сімсот овець! Адже то живе, адже
то кожне свій rozум має. Невеликий
розумець, звичайно німина, а все таки
такий, як Бог йому дав. Ади, в ліс зайде, чи
в полонину, то вже держиться купи. Не
розбігається одне туди, друге сюди, так
як рогата худоба. А все купкою. Г-ге!

— А ведмідь злодій тільки й чекає на
те. О, він також має rozум! Ще й який!
Не даром вуйко, пан Кулаковський! Сидить
за колодою і чекає, аж цілий гурт овець
увійде між виверти, а тоді тільки скік,
і має їх усі, як у спайні. І всі видушитъ
до одної. А вони, біднятка, вже навіть
не бегечуть, тільки зіб'ються в купку
і чекають тихо своєї смерті. Г-ге!

— Палиця в руці, цвітка через плече
пищавка за поясом, так я, небоже, що-

---

¹⁾ Не нагваряйся—не жарпуй.

рана виrushав за вівцями. Три пси, цу-цу!
Наперед турми¹⁾ один, а два по боках,
а я ззаду. Іду та й постоюю. Овечки, як
рій пчіл, розсипалися по зеленому. Чорна
купка, біла купка, чорна купка, біла купка.
Тут ущипнє травку, там ущипнє та й
далі, та й далі. Не пасе так, як худобина,
тільки щипле, як дитина, ніби бавиться,
ніби поспішає десь кудись. А передом
барани, коменданти. Турми не треба за-
вертати, тільки іх. А биръ-биръ! А дря-у!

Вівчарські окрики лунають по темній
шполльні, перемішуючися з глухим гепан-
ням дзюбака.

— А гарно там у нас у горах, у поло-
нині! Ой, гарно! Делікатно! Не те, що
тут у вас, бодай ви — —

Він хотів заклясти, але вдарив себе
долонею по роті. Його душа була тепер
в атмосфері поезії, серед живої природи,
чутливої та видючої і він боявся образити
її, бо був у її власності.

— Гарно там у нас! Ой, Господи! До-
сить чоловік наймитував, гірко бідив, на
чужих робив, а промте не жаль згадати.
Вийдеш у полонину, зелено довкола, тільки
головатні²⁾ тулять до землі свої білі
головки, моз цікаві очі визирають з-поміж
трави та моху. Холодно. Вітер тягне.
Дихаєш широко повними грудьми. Все
довкола пахне, все так і дихає на тебе
здоров'ям і силою. Внизу ліс оперізує
полонину чорною спиною, а над тобою

¹⁾ Турма — отара.

²⁾ Гірський будяк, дуже низенький, так що його
цвіт, завбільшкі як кулак, стирчить при самій
землі. (Ів. Фр.).

піднимаеться круглий шпиль гори. Тихо довкола, тільки вівці шелестять у папороті, десь колись пес гавкне, зелена жовна застукає в лісі або закричить вивірка. А я йду собі помалу, стану, сопівку з-за ременя, як не заграю, як не задрібочу, як не заведу думки, аж серце в грудях підскакує, або слізози на очі навертаються! Г-ге! Пек тобі! Пускай! Г-ге!

Дзвінок згори. Прибув порожній кибель. Робітник бере свій повний кибель, виносить до шахти і виправляє вгору, а сам вертає з порожнім. Вертає в воювничім настрою, бо вже починає голодніти. Люто б'є дзюбаком, лупає глину великими куснями, в мріях бореться з медведем.

— Го, го! Вуйку-небоже! То так не йде! Одна вівця, то ніби нічого, але нині ти зарізав одну, завтра заріжеш дві, а по-завтра передушиш мені пів турми. Ні, небоже! Такої згоди у нас нема! Ти гадаєш, що я цівку¹⁾ тільки на пострах ношу? Го-го! Вже я віджалую ночі, вже я засяду на тебе в тім виверті! Все мені одно, смерть або життя, а з тобою мушу зробити справу!

Він цюкнув пару разів і зупинився, відпочиває, опертий на держалвні дзюбака.

— Злодій вуйко! Три ночі вимучив мене! Мабуть занюхав писъмо ·носом, не приходив. Але не мене здурити! Вже як я заввязався, то не попущу. На четверту таки прийшов. Темно, хоч око вийми. Вітер стогне в верхів'ях смерек. Потік

---

1) Цівка—рушниця.

шумитъ унизу, а я, скулившия серед коріння величезного виверту, ців'ку при оці, сиджу, чекаю, надслухую. Вже чую, що йде, знаю, що мусить надійти попри мене і сиджу, дух у собі запираю. Хрусьхрусь, уже близько. Витріщаю очі, суне мій вуйко, мов копиця сіна в темнощі. Морду підняв догори, вітримтъ, суне звільна, обережно. У мене очі мало з голови не вискочатъ, так призираюся, щоб вицілиши йому просто під ліву лопатку. Нараз він став, голову на бік, фукнув. Занюхав порох. Обертається на місці, щоб дати драла, і в тій хвилі бух-бух! З обох люф¹⁾ по льотці так і впакував. Навіть не зіпнув вуйко, мов від грому гепнувся на землю. Але то лише хвиля була така. За хвилю він зірвався з землі, рицнув, звівся на задні ноги та й просплю до мене. Видно, не дістав у саме серце. Я вже сиджу, не рушаюся. Втікати нікуди, набивати не час. „Ну, думаю собі, коли я кепсько прати, тільки задряпнув його, то буде по мені. А в тім, Божа воля. Раз мати родила“. Та поки що буде, маю ще сокиру за ременем. Сплюнув у жменю, вхопив сокиру, перехрестився, поправив ноги, що були сперпі на двох коренях, плечима оперся о сплетене корінняччя виверта, що, мов спіна, спирчало догори, закусив зуби, похилив голову вниз, щоб бачити добре, та й жду вуйка. А він уже ось-ось. Хапається лабами за коріння, нюхає і ричитъ, так ричитъ, мов розгніваний п'яниця, що не може сказати

---

¹⁾ Люфа—з німецьк., дуло.

слова розумного, тільки чує, що лютий і ричить і пхаеться наперед. Ось він занюхав мою ногу та й досягає її лабою. Так немов би опік мене кропивою, не гірше. І в тій хвилі вістря моєї сокири по сам обух утесалося в вуйкову голову, розчерилило її до тла. Він ще раз застогнав, так тяжко, так жалібно, мов грішна душа на муках, і повалився додолу, щез у непрозорій пітьмі, в ямі під вивертом. Я її сокири не встиг виймити, таки з ним покотилася вниз. А тоді як не скочу з виверта, та хащами, та на плай¹), та лісом, та на поляну, та понад яр, ялівцями, одним духом опинився на полонині коло кошари. Спугаю. „То ти, Паньку?“—питає бац²) із середини. „Та я, отворіть“. Устав він, засвітив ліхтарню, отворив.—„Ну, що?“ „Та нічого“—кажу. „Був вуйко?“ „Та був.“ „І пішов?“ „Ні, не пішов.“ „А де-ж?“ „Лежить“. „Що ти?...— Бац не договорив. „Ой, любойки, а тобі що в нозі?“—скрикнув. „У нозі?“ Я її сам не знав, що мені в нозі, і тільки тепер, поглянувши, я побачив, що весь ходак і вся онуча і вся волока кривава і кров заливає сліди. Раз, однісінький раз мацнув мене вуйко пазуром по нозі і відразу продер і ходак і онучу і ногу аж до самої кости. Коли розвинули ногу, то я зомлів, крові багато випекло. Але бац, спасибі йому, вмів примовити, спинив кров, приложив якоїсь масти і за тиждень я був уже здоров. А вуйка на другий день

---

¹⁾ Плай—гірська стежка.

²⁾ Бац—старший пастух.

знайши неживого, з моєю сокирою в головищу.

Знов дзвінок, знов робітник двигає повний кибел лепу до шахти і приносить новий, і знов, копаючи, розмовляє сам із собою, наповнюючи глухе підземелля не тільки спуком своєго дзюбака, але та-кож гомоном своїх слів, поезією своїх лісів і полонин. В міру того, як він голодніє і слабнє від утоми і задухи, його думки робляться сумніші. Він згадує про вівсяний ощипок¹), бульбу і пісний чир²), що бувають в зимі всею його справою, про нудну молотьбу і ще нуднішу бездіяльність у великом поспі, про важкі переднівки, хвороби та сварки із-за кусника хліба або недопеченої бульбиці. Він згадує про те, як то тепер переводиться вівчарство через те, що полонини позакуповували купці, а тим більше виплачується випасати воли, ніж вівці. А при волах уже не та служба, що при вівцях. О, тут пляжка, погана служба! Туш уже не покушаєш ані женитиці³), ані будза⁴), ані бринди, ані бануша⁵), Жий як пес і варпуй як пес! І він швидко покинув цю службу, послухав одного товариша, що нараяв йому йти до Борислава, заробити грошей, пристати на ґрунт⁶) (з грішми тепер усюди приймути!) і господарювати. І він

---

¹) Ощипок—корж із некислої вівсяної муки.

²) Чир—рідка лемішка з вівсяної муки.

³) Женитиця—овечча сироватка.

⁴) Будз—овечий свіжий сир.

⁵) Бануш—кукурузяний куліш на овечім маслі.

⁶) Пристати на ґрунт—оженитися і взяти жінку, що в неї є земля і хазяйство.

пригадав собі навіть співанку, якої навчив його той товариш.

Ой піду я в Буриславку
Грошай заробляти,—
Повернуся з Буриславки,
Буду газдувати.

Він попробував вивести цю співанку своїм здоровим, вівчарським голосом, але ні, якось не йшло. Що як що, а співанка у штоляні, сто метрів під землею, не йшла.

І він з якимсь пересердям дзюбає далі землю. Він починає ненавидіти її, оту темну, важку, немилосерно тверду землю, що так уперто не дається його дзюбакові.

— Та ї тверда ж бо ти, свяченка! — говорить він. — I Бог тебе знає, чи свяченка ти, чи ні?

Він зупиняється, випростовується і починає міркувати над цим питанням, немов воно не знає яке важне.

— Та ї справді, чи свята вона тут? Там на верху, то вже певна річ. I воду свята та краплять і Боже слово на ній читають. Але тут? Адже відколи світ настав, сюди певно ані краплина свяченої води не доходила, ані голос Божого слова. Недаром тут такий сопух. Певно, що це не від святого, а від проклятого. Адже із цього воску невільно робити свічок до церкви, видно, що по нечисті, погань! Відпусти, Господи, гріха! Чоловік і в таке місце пхаеться, забирає нечисте добро. I це має вийти йому на добре? Ой ні, любоїки, ні! Не на добро воно

виходить! А той товариш, що мене спривив сюди, хіба не згиб у такій самій штолльні? Засипало його, задушило, навіть тіла не видобули. Вдавився ним нечистий! Ой, Господи!

І він хреститься і починає ще завзятіше дзюбати. По бурчанню в животі він чує, що вже швидко мусить бути полуудне і жде потрійного дзвінка, хвилі, коли йому звелять вилізати на верх. А тим часом його уява працює невгамовно, розвертає перед ним усе нові образи, а найрадніше чудові, тихі, ясні образи полонини, лісів, овечої турми і всіх нехитрих пригод вівчарського життя. Кинений долею в глибоку підземну штолню, він чує сам по собі, що іті давні дні минули без повороту, що його шлях звернув в інший бік, що він із давнього патріархального життя перейшов у нове, незвісне його дідам і прадідам, зразу страшне і дивоглядне, та не в одному ліпше, вільніше, ширше від старого. Але це старе живе в його споминах; із нього лишилося ще стільки, щоб поетичним чаром заповнити і оживити пітьму і самоту нового життя. Так не раз сонце зайде за хмару, і з усієї пишноти літнього дня, з усього багацтва світла і колірів лишиться лише стільки, щоби золотим сяйвом обілляти крайчики важких хмар, що нависли над заходом.

1899 р.

У В А Г И.

Копальні нафти і земного воску находяться в Галичині і головним тереном їхнього добування є галицьке Підкарпаття з головними централами Борислав і Тустановичі. Добича галицької нафти займає в світовій продукції нафти третє місце. (В 1911 році добуто 17,5 мільйонів сотнарів). Земний віск лише в Галичині добувається в великий кількості. Головним центром був до недавна Борислав, де вже в 1885 р. добуто 123.000 сотнарів земного воску, цього досить рідкого, а цінного мінералу. Але грабіжницьке добування воску довело до того, що в 1911 р. Борислав разом з іншими меншими підкарпатськими копальнями (як Дзвиняч, Старуня, Трускавець) дав лише 19.400 сотнарів земного воску. Добича нафти і земного воску почалася при кінці 60-их і на початку 70-их років минулого століття. Першим, і дотепер ні з ким не зрівняним, співцем того періоду, що майстерно малює цю епоху хижакської господарки, є Іван Франко.

1) На роботі,—друкувалося в „Друзі“ 1877 р. Під спільним заголовком „Борислав, картини з життя підгірського народу“, що друкувалися в чч. 1—6 „Друга“, поміщені такі оповідання: „Ріпник“ „На роботі“, „Навернений грішник“. Цього ж року вийшли ці оповідання і окремими книжечками під заг. „Іван Франко: Письма II. Борислав. Картини з життя підгірського народу“.

Передрук з „Друга“ (зміст: Вступне слово. І. Ріпник. II. На роботі). „На роботі“—не передрукував Франко ні в одній зі своїх пізніших збірок, через те оповідання це майже невідоме. Передруковується зі збірки: „Іван Франко: Письма II. Борислав“.

2) „Ріпник“—друкувалося в „Друзі“ 1877 року. Оповідання це входило в такі збірки оповідань Франка: „Письма II. Борислав“, вид. 1877 р.; значно перероблене друкувалося в збірці „Полуйка і інші бориславські оповідання“, Львів 1899 (зміст: Полуйка, Ріпник, Вівчар) і Іван Франко: Бориславські оповідання, Київ 1905 вид. „Вік“ (зміст: Ріпник, Навернений грішник, Яць Зелепуга, Полуйка, Вівчар). Передруковується зі збірки „Полуйка і інші бориславські оповідання“.

3) **Навернений грішник**, — оповідання це належить також до перших бориславських оповідань Франка. Друкувалося в „Друзі“ 1877 р., звідки передруком вийшло окремою книжечкою 1877 р. як „Письма т. III“, але без заголовної картки. Увійшло в збірку: „Бориславські оповідання“ Київ 1905, звідки їй передруковується.

4) **Яць Зелепуга**, — друкувалося в „Зорі“ 1887 року під заг. „Яць Зелепуга. Образок з бориславського життя“ Цього ж року друкувалося „Яць Зелепуга“ по-польськи в „Kurjer Lwowskiem“ під заг: „Jas Zeleruha“ (powiesc). 1890 року в „Київській Старині“ під псевдонімом „Мирон“ друкувався переклад на російську мову під заг: „Мілліонер. (Картинка из галицкой жизни)“. Увійшло це оповідання і в збірку „Бориславські оповідання“ (Київ 1905 вид. „Вік“), звідки їй передруковується.

5) **Задля празника**, — вперше було друковане по-польськи під заг.: „Uroczystosc“. Nowela. Kalendarz Robotniczy na rok 1892. По-українськи друкувалося в збірці оповідань „Батківщина і інші оповідання“ (Київ 1911 р.), звідки їй передруковується

6) П о л у й к а,—під псевдонімом „Мирон“ друкувалося в „Київській Старині“ 1899 року („Полуйка“ оповідання старого ріпника). Цього ж року вийшла окрема збірка під заг. „Полуйка і інші бориславські оповідання“ (Львів 1899. Зміст: Полуйка, Ріпник Вівчар). Увійшло це оповідання в збірку „Бориславські оповідання“ (Київ 1905). Передруковується із „Полуйка і ін. бориславські оповідання“ (Львів 1899).

7) В і в ч а р , — друкувалося в збірці „Полуйка і інші бориславські оповідання“ 1899 року, звідки й передруковується. Було поміщене також в збірці „Бориславські оповідання“ (Київ 1905).

Iван Лизанівський.

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том IV книга II

З БУРХЛИВИХ ЛІТ

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1956.

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

ЗМІСТ

тому четьвертого, книги другої

Герой по-неволі	стор.	1
Гриць і панич		69
Різуми		181
Додатки		215
Уваги		231

ГЕРОЙ ПО-НЕВОЛІ.

I.

Старий возний львівського магістрату, в мундирі гвардиста народового, в чемерці з вишнево-червоними вилогами, в чоботах із морщеними халявами й при шаблі тихенъко відчинив двері до канцелярії ц. к.¹) державної бухгалтерії. Тісна, подовгаста кімната зі склепеною стелею тонула в півсумерку; була ще ледве дев'ята година зрана, та й день 1 листопада 1848 року був хмарний і понурий, якийсь неначе сердитий. У канцелярії було тихо; вся вона мала вигляд великого сімейного гробу, а чорні дерев'яні бюрка, поставлені в два ряди попри головні стіни з невеличкими відсінушками, нагадували два ряди старих, спрупшілих домовин. Возний окинув зором канцелярію, немов шукав чогось; його підсліпуваті очі зразу не добачили нічого, і він уже хотів вернутися, а може й замкнути канцелярію, коли нараз в однім куті коло бюрка щось заворушилося. Не довіряючи

¹) Ц. к.—ціарсько-королівської, назва державних установ в був. Австроїї.

своїм очам старий наставив уха й почув виразно тихий, монотонний скрип пера, що звільна повзalo по папері.

— Чи то ви, пане Калинович? — запітав він, обертаючися в той бік, відки чув скрип.

— Я. Добрий день вам, пане Згарський, мовив Калинович, обертаючися до дверей і закладаючи перо за вухо.

— Я думав, що в канцелярії нема нікого, мовив Згарський, входячи до канцелярії та зачиняючи за собою двері.

— Небагато ї помилилися, — мовив, усміхаючися Калинович. — Бачите, я сам. Прихожу пункт о сьомій, нема нікого. Роздягся, сів до роботи, думаю: ось-ось поприходять. Ба ні, минуло чверть години, ба й пів, ба й три чверти, а оце вже вибила й дев'ята, а наших панів як нема, так нема в канцелярії. Що це значиться, пане Згарський?

— Що це значиться? — повторив якось значучо Згарський. — Гм, або я знаю...

— Адже ж свогонді не свято? — непевно всміхаючися, мовив Калинович.

— Та ні. В календарі свята нема.

— Ну, але, може, яке народове?

— Або я знаю! — таємничо мовив Згарський, махнувши рукою. І схиляючися до Калиновича, додав по тихо:

— Свята нема, але здається, буде празник.

— Який празник?

— Не знаєте?

— Що маю знати? Нічогісінъко не знаю.

— Не читали газет?

— Ет, що я там буду в газетах вичитувати! Лаються, деруться, верещать, а все те пусте.

— Ну, не раз і в половині зерно буває. А ну погляньте ось тут! Нашу газету все-таки треба би читати.

І він з таємничим виразом вийняв із кишени зложене вчетвецо число часопису «Gazeta Powszechna, godło Posłer» з дня 30 жовтня. Калинович розгорнув число й почав перебігати його очима, а тим часом Згарський глядів йому в лиці, всміхаючися під сивим усом і похитуючи головою.

По кількох хвилях Калинович відложив газету на бік і поглядаючи на возного, запитав із виразом розчаровання:

— Ну, і що ж? Усе стара січка.

— Так? Не знайшли нічого надзвичайногого?

— Надзвичайногого? — протягнув Калинович і, немов не вірячи своїм очам, почав ще раз перебігати шпальти газети.

— Ні, не можу добачити нічого такого, — мовив нарешті, знов кладучи газету на бюрко.

— А ну прочитайте оце! — мовив возний, тикуючи пальцем на сам кінець нумера, де грубими літерами було надруковано:

UWIAZOMLENIE.

Wydział główny miasta Lwowa wyznaczył z grona swego komisję bezpieczeństwa, porządku publicznego i gwardyi narodowej, której to komisji zadaniem jest czuwać nad bezpieczeństwem i porządkiem publicznym i użyć wszelkich środków do tego celu

prowadzących. Członkowie tej komisji dla odróżnienia w razie potrzeby nosić będą jako oznakę zewnętrzna wstęgę białą z kokardą u nakiwcia głowy i kartą legitymacyjną. Każdy mieszkaniec Lwowa czy stałego czy czasowego ma tej komisji lub pojedynczym członkom być posłużonym i do ich postanowienia zastosować się¹⁾.

Калинович читав цю заяву зразу якось недбало, півголосом, та чим далі доходив у її інтексті, тим повільніше, уважніше та виразніше відчитував поодинокі слова. Кінцеві ледве видушив із себе, мов би його груди привалено тяжким камнем.

— Пане Згарський, — мовив він, пильно вдивляючися в лицезе возного, — бійтесь Бога, а це що значить?

— Ви, пане ротмістре, розумна голова, вченіша від мене, — мовив Згарський, усміхаючися сам задоволено. — То може мені випадало би прийти до вас та й сказати: пане ротмістре, будьте ласкаві, виясніть мені, що це значить?

— Не жартуйте! — мовив запурбованим голосом Калинович. Адже це... це...

— Понюхайте, чим воно пахне?

¹⁾ Повідомлення. Головний загід міста Львова назначив зі своєго складу комісію безпеченства, публічного порядку і народової інвалідності, якої по комісії задачею є спорожнити безпеченство і публічного порядку і вжити всіх засобів, що ведуть до цієї цілі. Члени цієї комісії для відрізнення в разі потреби будуть носити, як зверхні ознаки, білу стрічку з кокардою на накривлю голови і легітимаційну картку. Кожний мешканець Львова, чи постійний чи тимчасовий, мусить слухатися цієї комісії чи окремих її членів і до їх ухвал пристосуватися.

Калинович якось механічно притулив газету до носа й раптово зараз відкинув її геть.

— Пахне революцією! Comitè du salut public que! «Użyc wszelkich.. W razie potrzeby... Każdy mieszkaniec stał się czasowy ma być posłusznym .. диктатура! czuwać nad bezpieczeństwem i porządkiem¹) — а від чого ж поліція, гвардія народова? I хто власне нарушує спокій і безпеченство? Проти кого звернене вістря цієї постанови?

Калинович підсунув окуляри високо на чоло і глянув зі свого крісла вгору на Згарського, що стояв обік нього й також дивився на газету.

— Не знаєте, проти кого? Хто нарушує спокій? Не читали газет? Там у кожнім номері ю десять раз повторяють, що всьому винно ціарське військо.

— Значить, проти нього — —

— Не чули, у нас уже не лише своє військо, але й свій комендант, генерал Вибрановський, іменований головним комендантом гвардії на весь край.

— Ну, я це знаю. Певна річ, коли що до чого, то на брак генералів не будемо жалуватися, коби лише рядові вояки були, — з гіркістю мовив Калинович. — Але від генеральства пана Вибрановського до цього кроку головного виділу ще досить далеко. Чого вони хочуть? До чого прутуть?

---

¹⁾ Комітет публічної охорони! Вжити всіх засобів... В разі потреби... Кожний мешканець постійний чи тимчасовий мусить слухатися... Сторожити безпеченства й порядку.

— Ой, пане ротмістре! — Якось напівсердито, напівжартливо мовив Згарський, — як же ви помалу рахуєте! А не читали перед кількома днями оцього?

І він із другої кишені своєї чемерки видобув інший нумер тої самої газети, з датою 28 жовтня, і показав йому підчеркнений червоним олівцем үступ на першій стороні:

Organizujmy się wedle ostatnich dzisiejszej rewolucji zasad, a w chwili wzburzeń społecznych niech nain zawsze przewodniczy myśl jedna i wspólna — Polska demokratyczna!¹⁾

— Ну що? — Хіба це не виразно? — спітав возний, спишиуючи голос.

— Polska demokratyczna! — буркотав тим часом Калинович. Ну, а ми з вами русини, то що з нами буде? Ми ѹ демократи, та про те як то нам смакуватиме та Polska demokratyczna? От іще ѹ Польськи готової нема, а вас старого не пипали, чи ви поляк чи русин, а вперли в польську ліберію, ще ѹ рогатівку на стару голову настремили.

— Ага, а як не хочеш, то марш зі служби на старі літа! — додав возний.

— Отож! А я 14 марта, під час перших збіговищ тиснуся вулицею та ѹ слухаю, мало не оглухну, всі ревуть: Niech żyje Polska!²⁾ А мене дурного підкусило крикнути: „Най живе Русь!“ Йой, матінко! Як начинутися на мене! Паличками, кулаками!

¹⁾ Організуємося на останніх основах нинішньої революції, а в хвилі суспільних взривів хай нам завсігди буде провідником думка одна і вспівана — демократична Польща!

²⁾ Хай живе Польща!

Zdrajca! Jak on smie¹⁾! Ледве я живий вирвався. От тобі Polska demokratyczna! Та й тепер; комісію встановили очевидно для польських революційних цілей і зараз наказують, що кожний мусить її слухати? А як я не хочу ані Польщі, ані революції?

— То ви ворог bezpieczenstwa i porządku publicznego²⁾, — відповів в'дливо возний. — А в такім разі на гак із вами!

Калинович довго мовчкі дивився на старого, потім якось мимовільно, з виразом переляку на лиці, оглянувся довкола, й завваживши цілковиту пустку в кімнаті, перелякався ще дужче.

Аж із місця схопився.

— Бійтесь Бога, пане Згарський! — скрикнув він нараз. — Скажіть же мені, що тут діється? Чому сьогодні ніхто з наших панів до канцелярії не приишов?

— Невно муштруються в гардії.

— А може.. може там... може то вже сьогодні має щось розпочатися?

— Не знаю, пане любий, — мовив возний, завигаючи раменами. Та нараз оглянувся довкола і, похиляючися над самим вухом Калиновича, прошептав сквально:

— Стережіться. Я вчора підслухав розмову двох панів, таки з вашої бухгалтерії, котрі це були, того вам не скажу.. Гідозрівають вас, що ви шварц-гельбер³⁾, що шпіоните...

---

¹⁾ Зрадник, як він сміє! :) Безпеченства і публічного порядку.

²⁾ Шварц-гельбер — чорно-жовтий, австрійський патріот.

— Я? Шпіони! Тъфу на них!
— Все одно. Стережіться. Тепер такі часи... знаєте...

В тій хвилі в ратушевім коридорі заунав різкий голос дзвінка.

— Ой, ой, ой! То певно пан Відман,— скрикнув переляканій возний.— Бувайте здорові, пане рахмістре! Як буду мати хвилинку часу, то ще забіжу до вас коло аванадцятої.

І не чекаючи відповіді, він вибіг на коридор, навіть не заперши за собою дверей канцелярії. А дзвінок десь у далекім куті темного коридору теленъкав та й теленъкав, і його голос лунав, мов плач переляканої дипини.

II.

Степан Калинович був канцелярист при львівській скарбовій бухгалтерії. Двадцять літ числив він скарбові доходи й видатки, двадцять найкращих літ життя провів ув оцій темній канцелярії, подібній до великого родинного гробовища, на однім дерев'янім кріслі, над великими рахунковими книгами, живучи з дня на день правильно і точно, мов добре накрученій годинник, не думаючи про ніякі зміни, про інше життя.

Треба було аж бурі 1848 року, щоб у цих, самітне життя внесли деякій неспокій і заколот. Щоправда, в політику Калинович не мішався, до газет не дописував і навіть мало читав їх, у вуличних збіговищах, агітаціях та концях музиках участі не брав, протягом усіх

бурхливих сцен від маріпа аж до падо-
листя сидів день-у-день точно на своїм
місці в темній і брудній канцелярії в ра-
туші і числив, числив, числив, як коли б
увесь панцирний та абсолютистичний
лад стояв іще незахитаний, а не розпа-
дався на шкамаття.

Вихований в старій німецькій школі,
напоєний духом бюрократичної субор-
динації, він помалу в суспільних і націо-
нальних справах (на скільки деколи думав про них чи радше неясно відчував їх)
страпив почуття своєї волі, своєї особи-
стості й окремішності Він знов, що він
із роду русин—про це говорила його
метрика, його урядовий декрет: але
в життю це не мало для нього ніякого
практичного значення. В канцелярії була
мова німецька, дома, у господаря, де він
наймав невеличку кавалерську кватиру
з двох покоїв, говорено по-польськи; не
маючи родини, Калинович навіть свят
руських не оходив. Лише раз на рік, на
Йордан, беручи ех offo в повній уря-
довій параді участь у свяченю води на
львівськім ринку, він почував себе ру-
сином, з якимось дивним, неясним зво-
рушенням співав разом із масою народу
„Во Йордані крещающуся Тебе, Господи“,
і пішився як дитина, коли з кропила,
розмаханого рукою митрополита, падав
на нього рясний дощ крапель свяченої
води і змочував йому не лише шапку, але
також лиць, очі й бороду.

Хуртовина 1848 року раптом змінила
відносини й весь настрій довкола нього.
Де досі панувала глуха, хоч і силувана

тиша, раптом заклекотіло, загуло, затріщало з усіх боків. Конституція, вільність друку,увільнення політичних в'язнів, політичні товариства и збори, гвардія народова, демонстрації по вулицях, вибори до сейму, ба далі явні конспірації з революційними покликами, нагінка на старих урядників, шварц-гелтберів та фондраусерів¹⁾ і явно вивішених стяг незалежної Польщі—шляхецької чи демократичної—все те клекотіло довкола нього, валило до основ усі його дотеперішні, твердо устояні погляди та привички, та мучило його тисячами сумнівів, тисячами нових питань, що насувалися з усіх боків і домагалися швидкої та невідхильної відповіді. Що він—австріяк, чи поляк, чи може ще щось інше? Він присягав на вірність урядові—так, але то був уряд абсолютний, по теперішньому ворожий краєві, трохи не чортівський; тепер того уряду вже нема, тепер конституція,—значить, чи важна його колишня присяга, чи ні, а коли ні, то кому він повинен буши вірним? Чи годиться йому, як урядникові, мішатися в той заколот, що йшов довкола нього, в ту партійну, національну, політичну боротьбу, що розпалювала де-кого до правдивого одуру, а якої мопшивів, пружин, цілей і засобів він не бачив і не розумів? Усе те пригноблювало, лякало його; його сумління, мов коса на камінЬ, що крок, що хвиля наскакувало на якісь запори і не знаходило ясної стежки. Зразу він мало не вдурів, кидаючися то сюди, то туди і всюди знаходячи якусь недоладність.

¹⁾ Фондраусер—чужинець.

Поляки побили його на вулиці, коли признався, що він русин; русини дивилися на нього криво, коли не захотів підписати програмової заяви „Руської Ради Головної“, а то тому, бо, як сам казав, не зрозумів її. Знеочочений тут і там, він, мов слимак, засунувся в свою халабудку, спарався якнайменше показуватися на вулицях, здалека обминав усі такі місця, де чув крик та гармидер і бачив збіговище. Він пильнував, щоб рано, перед восімою, заки ще вулиці порожні, забігти до своєї канцелярії, запхатися за своє бюрко в самому куті і загребтися за купою книг, виказів, табель та витягів. Він працював із напруженням усіх сил! Пильний і совісний урядник відавна, він ніколи не працював так пильно й совісно, як тепер. Ця праця, наказана йому згори, отже комусь на щось потрібна, була тепер не лише його урядовим обов'язком, але щитом для його сумління, одинокою фірмою, якою він день за днем шмигав із бурливого революційного та демагогічного клекоту на спокійний, твердий ґрунт хоч якої такої праці.

Тут він бачив ясно в своїм хоч тіснім і па обмеженім кружку; а там не бачив, не розумів нічого. Не привіклий до самостійного думання й поступування, він тепер, мов стебелинки, держався тої останньої решти старого ладу, не можучи освоїтися з новим. Він бачив, як довкола нього, в тій самій канцелярії, де він працював, розривалися всі вузли давньої дисципліни. Новий дух віяв і пут; замість давнішої покірності супроти

старших, тепер субальтерні¹⁾ говорили зі старими за-пан-браш, а бувало й так, що старши по канцелярії був підвладним свого субальтерна в гвардії народовій або в якімбудь комітеті. Замість недавнього „gehorsamer Diener“²⁾ тепер лунали всюди, навіть по канцелярії, окрики: wolność, górałość, braterstwo!³⁾.

Особливо його найближчий сусід у канцелярії, той що займав крісло насупроти його, обернений до його лицем і відліений широким бюром та купою книг, був тепер його найгіршим мучителем. Йосиф Валігурський, старий ветеран, колись вояк Наполеонового війська, що в 1809 році помагав гонити австрійків зі Львова, а в 1831 році брав участь у польському повстанні, якимось дивним дивом дістав посаду в бухгалтерії, і оце вже десять літ сусідував із Калиновичем. Знаючи свою минувшину і розуміючи, що його посада висить на волоску, він весь той час мовчав, працював хилячися, мов віл, у ярмі і тільки крадъкома десь колись злобно бліскаючи сірими, запалими очима з-під сивих, навислих брів на ненависних йому „швабів“. Що Валігурський ненавидів швабів усею душою, про це Калинович знат із деяких його уриваних окликів та проklärять, що висковзувалися з його уст у хвилях, коли в канцелярії не було ніякого начальства. Зрештою Валігурський держався остроронь від усіх своїх товаришів служби, не звірювався перед жадним із них і Калинович не без

¹⁾ Субальтерний—підвладний. ²⁾ Найпокіяніший слуга. ³⁾ Вільності, рівності, братерство.

підспави догадувався, що він глибоко погорджує ними всіма. Калинович, чуючи його нехіп'я, і не пробував ніколи зблизитися до нього; знав лише з оповідань інших урядників, що Валігурський живе дуже бідно десь далеко на Байках зі своєю дочкою, задля якої він лишився у Львові, не бажаючи тягти її з собою на еміграцію, дехто давав, що старий окрім малесен'кої пенсії за свою урядову службу дістає ще невеличку пенсійку від французького уряду, прив'язану до ордера *Virtuti militari*¹), одержаного по якійсь битві з рук самого Наполеона.

Та ось у 1848 році Валігурський нараз змінився. З настанням конституції його хребет випростувався, його очі, навіклі сліпати над урядовою бібулою, набрали вогню й живості, його уста розв'язалися й почали сипати ракети та гранати. Він з великом та молодечим запалом кинувся в вир агітації, брав участь у демонстраціях і перший бентежив віковічний, мертвий супокій канцелярії гарячими промовами та окликами, за які перед місяцем можна було ждати безоплатного поміщення в Кармелітах, а там і транспорту на Грайгору²) в залізних перспенях на руках і на ногах. Він був одним із перших охотовників до гвардії народової і як старий вояк наполеоніст зараз дістав під свою руку цілу роту, яку мав учити муштри. Розуміється, що це вчення, при якому була вся його душа, відсунуло на задній плян його канцелярійну роботу; до

¹) *Virtuti militari*—нагорода за військову хоробрість. ²) Кармеліти, Грайгора—тюрми.

канцелярії він приходив хіба на годину, дві, та й то ледве понишпорив у книгах, а за те обсипав градом насміхів, докорів та кпин своїх товарищів, особливо тих, що не брали участі в рухові. Розуміється, що Калинович був головним жертвовним козлом його допепу.

— Ну, що, молю канцелярійний, книжкова блощице, чорно-жовпіа стоного! — говорив він до Калиновича, не скриваючи своєї глибокої погорді. — Ще тобі не обридло порпапися в піх загхлих паперах?

— Хоч і обридло, іпа що робити? — покірно говорив Калинович, давно представши ображатися грубими ушипками старого вояки. — З чого чоловік хліб їстів. того мусить пильнувати.

— Хліб їстів! Ой, ти худобо! Тобі аби лише жолоб та й паша! Ну скажи, ти ніколи в своїм жипітю не подумав, що може бути щось таке на світі, задля чого варто віддати не лише хліб, але й кров і життя?

— Різне чоловік думає, пане Валігурський, — нерадо відповідав Калинович. — Одному це дороге, а другому те.

— Ага, а тобі твої шваби найдорожчі! Не можеш того переболіти, що їм руки вкорочено!

І Валігурський починав різким, хоч трохи вже розбитим голосом ревти на всю канцелярію улюблену пісенку польських коспіраторів;

Гей шваби-драби, гей шваби-драби,
Вже ми вас із краю наженем до лаби!
Гей Шваби-драби, ще лиш пів годинки,

Будете тікани, гублячи папінки.

— Не кричіть, пане Валігурський! — блав Калинович, запикаючи собі вуха. — Не кричіть, адже я не шваб.

— А що ж ти?

— Я русин.

— Русин? Я також русин. На Русі родився, в Житомірі. Навіть ліпший русин від тебе. А про те я люблю нашу спільну матір Польщу і працюю для її визволення. Кожний свідомий, інтелігентний русин мусить бути польським патріотом. Іли спитай пана Ценглевича, це також певно русин. а як він любить Польщу.

— Бо польський шляхтич! — буркнув Калинович.

— А ти хам! — накинувся на нього Валігурський — русин, що не чує себе поляком, може бути тільки хамом. Тьфу! Не хочу говорити з тобою.

І Валігурський відходив розсердений. Та Калинович швидко зрозумів, що ця сердитість не була зовсім щира, бо Валігурський, коли по двох трьох днях знов показався в канцелярії, знов починав жаритувати і кпити з нього, все впадаючи в вояцький, грубянський тон, але все таки не зриваючи з ним зносин, як не раз можна було надіятися по його різких висловах.

Найприкінче для Калиновича було те, що з іншими товаришами в канцелярії Валігурський не поводився так грубо й різко. Правда, деяких він немов зовсім не здав, не вітався й не розмовляв із ними; за те з іншими, що належали до

гвардії і чимраз більше втягалися в політику, говорив як із товаришами, іноді перекликався якимись короткими, лишим зрозумілими словами, або шептався про щось у коридорі. Калинович чув себе чимраз більше одиноким у канцелярії і розумів добре, що коли так піде далі, то йому недовго доведеться вигрівати в ній місце.

Та ось від кількох тижнів атмосфера у Львові почала робитися чимраз гарячішою, хоча надворі настала осінь і вже почалися жовтневі слоботи. День-у-день по вулицях були збіговища, бійки гвардистів із вояками. Звістки з Відня, де вибухло явне повстання, повішено міністру Латпурі, не дозволено війську вирушати проти збунтованих угрів, а особливо звістки з Угорщини, де під проводом Кошута проголошено дітронізацію Габсбургів і розпочалася вже кривава війна, наповнили серця польських патріотів гарячкою. У Відні працював генерал Бем, покинувши Львів, і снував смілі плани розбиття Австрії; до Угорщини разом із угорськими вояками стационованими в Галичині купами тікали польські охотники, що в виборенню незалежної Угорщини бачили підвальну для визволення Польщі з-під австрійського ярма. Та ї у самім Львові клекотіло, варилося щось непевне; загальне роздразнення, напруження зростало і грозило швидше чи пізніше вибухом.

Канцелярія державної бухгалтерії в тих останніх днях жовтня цілими днями буvalа майже зовсім пуста; крім Калино-

вича ледве два-три урядники заглядали до неї на пару годин, та їй тим очевидно не хотілося робити. Вони сиділи мов непримомні, від часу до часу зривалися з місця, бігли до вікна, визираючи на ринок, а по якімось часі вибігали зовсім, немов іні старі, понурі, сірі мури давили їх і наповняли тривогою. Калинович лишався сам один, а скрип його невтомного пера по рапавім папері цвіркомів у самітній канцелярії мов спів цвіркуна в покиненій хаті. Старий возний Згарський був одинока жива душа, з якою Калинович міг іноді побалакати спокійно, по щирості. Валігурський від двох неділ зовсім не показувався в канцелярію.

III.

Згарський лишив Калиновича в препоганім настрою. „Стережіться!“ Добре це йому сказати, але як стерегтися? Перед ким стерегтися? Адже у мишачу діру не запхаюся, десь мушу показатися між людей, мушу ходити до канцелярії, щодень пару разів переходити ринок та головні вулиці міста, посеред сочок і тисячів народу. Як же ж тут стерегтися? Шварц-гельбер! Що це за злочин такий? Ну, так, Калинович чув у глибині душі і сам собі признався, що він шварц-гельбер. Він слуга австрійського уряду, від якого брав пенсію, якому присягав служити вірно. Що ж у тім злого? Адже і Валігурський ще в початку року, ще до половини марта цього року був такий самий шварц-гельбер. Тобто може в його

душі сиділо щось інше, що тепер виключалося навірх. Та Калинович не мав такої широкої вдачі, на дні його душі не було нічого іншого, а до нової матері Польщі, яку тепер накидувано йому з криком, лайкою й погрозами, він ані руш не міг запалати синівською любов'ю. „Ні, це не моя мати” — повторяло щось неясне в глибині його душі й він не міг пересилувати себе пустивши разом із іншими в той скажений танець довкола нового божища, в якому оце вже кілька місяців крутилася велика більшість мешканців Львову. Так, він бідний лишився шварц-гельбером навіть поді, коли ці кольористами дуже немодними, таک само як у часі чемерок та конфедераток заховав свій дуже немодний білий бюрократичний циліндер.

Зате другий докір, шпіонства, обурював його до глибини душі. Шпіон! Ні, він ніколи не був шпіоном! Не був поді, коли за те ремесло платили грішми, авансами й ордерами, тим менше мав охоту бути ним тепер, коли за це дуже легко можна було дістти коли не штилет, то хоч пів копі стусанів під бік від роз'яреної, зфанатизованої юрби. Але хто ж і пощо міг пустити про нього таку відомість? Адже ж коли ця відомість дійде до народної юрби, то ця не буде розбирати, чи це неправда, чи ні, але готова кожної хвилі розправитися по своїому. Калинович перший раз почув ув оцій канцелярії, як мороз подер його ноза плечі. Йому зробилося душно, перо випадало з його руки й голова повисала знесилена на в'язах.

Та в тій хвилі він зірвався з місця і скочив на рівні ноги. Що це було? Звичайний клекіт і туркіт на ринку немов притих, і нараз вікна забриньчали і повітря затрималося від вереску:

— Niech żyje Polska!¹⁾

Але не це так дуже перелякало Калиновича. Серед того вереску, що повторявся раз-по-разу, все голосніше та завзятіше чутки було якесь гупання до таکту, мов марш війська, а ще далі, десь на кінці ринку, чутки було змішаний вереск, крик, лускіт, немов десь камениця валилася або дало себе чутки землетрясення

— Що це таке! Боже! Що це таке? Невже починається? — Крики довкола ратуша не втихали. В коридорах ратуша чутки було гуркіт багатьох, може сопок, криків, якісь гомони, якісь госпіті, міряні оклики, мов голоси команди. Калинович стояв на місці ні живий ні мертвий. Його губи поблідли, очі вирячені дивилися на двері, не змигаючи.

— По мене йдуть! По мене йдуть! — крутилося вихром у його голові. Йому здавалося, що в скаженім вереску внизу чує виразно голоси: „Шпіон! Де той шпіон? На гак шпіона!“

Минали хвилі, для Калиновича хвилі страшенної тривоги. Він, мов прирослий ногами до помосту, стояв на однім місці, не можучи сісти на кріслі, не сміючи ані приступити до вікна та глянути, що там робиться на ринку, ані вийти на

---

1) Хай живе Польща!

коридор та переконатися, чи справді йому грозить яка небезпека. Він тримтів усім тілом і надслухував, запираючи в собі дух.

— Niech żyje Polska! Smierć Szwabom!¹⁾ — ревли кути народу на ринку.

— Do bron! Do bron!²⁾ — кричали різкі голоси, стугоніли кроки, туркотіли вози.

— Na barykady! Na barykady! Nie dajmy się!³⁾! — чутти було оклики з іншого боку. З моря змішаних голосів десь колись вискачували якісь поодинокі голоси, слова команди, може промови бесідників, що загрівали людей до бою, а може голоси розважних, що радили втихомиритися.

— Szpieg! Szpieg! Na latarnię z nim!⁴⁾ — заверещали нараз десятки голосів ув одній місці. Знов вереск, стук кроків, розпузливий писк: „Ależ panowie⁵⁾!“, брутальний регіт юрби і знов вереск:

— Niech żyje Polska!⁶⁾

Та в тій хвилі якийсь новий, могутній гуркіт потряс повітрям. Бум! бум! бум! — залунало, і рівночасно на ратушевім дасі запріщало, мов зерна величезного граду, і з гуркотом покотилося вниз та попадало на кам'яний брук ринку.

— Бомбардують! Бомбардують! — заверещала юрба на ринку. Вереск урвався. Його заглушив стук писячів кроків, що бігли, гнали, хovalися, хто куди міг, у сіни ратуша, в сіни домів, у бокові вулиці.

¹⁾ Хай живе Польща! Смерті Швабам! ²⁾ До зброї! До зброї! ³⁾ На барикади! На барикади! Не даймося!

⁴⁾ Шпіон! Шпіон! На ліхтарню з ним! ⁵⁾ Алежпанове! ⁶⁾ Хай живе Польща!

А гармати, обійнявши провід у пії скаженій оркестрі, бурчали далі. Вони бурчали глухо, десь іздалека, здавалося навіть, не зовсім сердито, але рапушевий будинок почав відчувати якусь дрож. Вікна тихо, але ненастінно дзвеніли, столи і бюрка хиталися, а з надвору доходили лише короткі сухі стуки: цяп! цяп! цяп! чимраз частіше, чимраз гарячіше. Це били о стіни кулі та гранати.

Калинович усе ще стояв, ледве живий із переляку, не розуміючи гаразда, що воно діється, і ждучи кожної хвили нападу на себе.

Але на напад не заносилося. Довкола рапуша очевидно зробилася пустка: стояти на ринку, під кулями було небезпечно. Правда, в рапуші, особливо внизу і на подвір'ю, гуло, як у повнім вулію; сюди збіглась головна частина гвардії, та й немало народу, що перед хвилею заповняв ринок.

Але той голосний, зачіпливий настрій, який перед хвилею виявляв себе такими криками, тепер пройшов. Лише десь оддалік, по бокових вулицях, що вели до ринку, чутти було глухий вереск, гуркіт каміння, тріск ламаних меблів та вигуки команди; це будовано барикади.

А гармати не переставали гуркошіти. Зразу кулі падали на рапушевий дах та котилися звідтам униз; тепер гармати наведено трохи інакше: кулі били в спіні, деякі падали просто на ринок. Ось забряжчало одно вікно в рапуші, далі друге: це кулі почали вскачувати до середини. Рапуш чимраз дужче тримітів

і, бачилося, хитався; замість звичайних куль почали лепіти гранати, набиті запалюними матеріями; вони лускали впавши, розприскувалися на дрібні скалки і вибухали стовпами вогню. Калинович, стоячи в своїм куті, бачив крізь вікно такі вогняні стовпи на ринку, де падали ті кулі. В його останній момент зацікавив цей вид, мов блискавки серед бурі; він ждав, коли лусне її вибухне нова граната і переставав на хвилю думати про себе. Йому навіть заманулося піти до вікна й виглянути на ринок.

Та ледве він рушився з місця, брязнуло вікно в його канцелярії — коротко, різко, мов здоровий пшик гарячого заліза киненого в воду, і в тій же хвилі затріщала дерев'яна шафа з актами, поставлена в куті недалеко вікна. Калинович зразу не бачив нічого, та по хвилі почув на підлозі канцелярії шелест, мов би там бігла миша поміж паперами. Досить було раз глипнути, щоб у його серце замерло і все тіло похололо. Граната влемівши якось рикошетом скісно крізь вікно, відлутила один ріг шафи й випхнула із неї цілу купу актів, а сама відбившися від шафи, впала на підлогу й крутилася по ній, бігаючи довкола на своїй осі, мов джміль, яким бавляться діти. Зразувона крутилася так швидко; що її ледве було видно, і розкидала довколо себе папери; та ось її рухи робляться чимраз повільніші, на горішній її частині видно щось мов чубок із диму, який тоненькою білявою струйкою піdnімається вгору, ще кілька обертів і якихось немов веселих під-

скоків залізного гостя, вона перевертається на бік, започує широке колесо, стукається о ніжку якогось бюра, і в тій хвилі вибухає величезний вогняний стовп, у слідуючій хвилі чути оглушливий лускіт, і вся канцелярія наповняється димом, курявою, шматками порозриваного паперу та трісками полупаних меблів, серед яких, мов шершені, бренять і моментально затихають залізні черепки гранати. Все те зчинилося так нагло, в такім якіось шаленім темпі і з такою фатальною логікою, що Калинович не міг ані одної ясної думки захопити в голові. Зовсім безпам'ято, несвідомо він заскочив у найдальший кут канцелярії, між своїм бюрком і великою печею, скувався тут і заслонив лиць ліктями. Декілька трісок ударило його по голові, але зрештою йому не сталося нічого. Гострий, душний дим від горючих паперів проптерезив його.

Він визирнув зі свого кута, випростувався і поглянув довкола. Половина канцелярії, та що ближче вікна, виглядала як дійсне пекло. Вибух гранати вирвав частину підлоги, попрощив бюрко, шафу, розсипав і розкидав масу паперів, які тепер горіли гучним полум'ям. Не надумуючися довго й не слухаючи дільшого лускання куль. Калинович ухопив своє пальто й капелюх; держучи їх у руках, вискочив на коридор.

Канцелярія лежала на першім поверсі. Коридор був пустий. Надягаючи на себе пальто, Калинович біг коридором і кричав:

— Горить! Горить!

Його голос лунав по пустім коридорі і відбивався десь далеко в другім його кінці. Добігши до сходів, Калинович побіг униз, на партер, де було чуті гомін людей, і все не переставав кричати:

— Горить! Горить!

— Де горить? Що горить? — запитав його якийсь гвардіяк на сходах, заступаючи йому дорогу.

— Бухгалтерія горить!

— Е, бухгалтерія! — з погордою мовив патріот, — ця нехай горить.

— Але з нею згорить і ратуша! — кричав Калинович, минаючи гвардіяка.

В сінях на цю вість зчинився гомін. Кілька десятків людей побігло горі сходами, а Калинович, тим часом замішавшися в юрбу, почав прописканим до брами.

— Невільно виходити! — крикнув до нього гвардіяк, що разом із цілою лавою інших стояв у ратушевій брамі, загороджуючи вихід.

— Як то невільно? Я потребую вийти! — протестував Калинович.

— Куди піде? Чи ви вдуріли? Адже тут стріляють!

— Алеж я нічого не винен, за що мають на мене стріляти!

Вся лава гвардіяків зарегопалася.

— Здурів чоловік! Хоче, щоб кулі мали очі та ще уміли розрізнати, хто винен, а хто не винен.

— Прошу мене пустити! Я собі піду! Я не можу бути тут довше! — благав Калинович, сам себе не тямлячи зо страху.

— Назад! Геть звідци! — крикнув якийсь

старий гвардіяк і пхнув його в груди так сильно, що він аж зашочився.

— Ой, Боже! Алеж я мушу вийти! — запищав Калинович. Тривога відбирала йсму заспанову. Він обернувся і щодуху погнав у протилежний бік, до другої брами. Щоб дійти до неї, треба було переити через ратушеве подвір'я. Тут під стінами, заслонені від куль, стояли гвардіяки в повній зброй, в рядах, готові вискочити з цеї засідки, з карабінами на плечах. Калинович щодуху перебіг через подвір'я, боячися навіть зирнути на боки, щоби його не взято за шпiona, що хоче зрадити гвардійські секреції. Друга ратушева брама була замкнена, лише мала фірточка в ній була отворена. Але її пітом стояла купка гвардіяків на варті. Розпука і бажання вискочити з цеї западні підшепнули Калиновичу одну думку. Він прискочив до гвардіяків, мов спеціально присланий до них із цею новиною, і розказуючим тоном крикнув:

— Панове, ратуш горить! До коновок і сикавок!

— Ратуш горить! — замєтуши ліс гвардіяки, трачачи голову і побігли на подвір'я до свого коменданта. З цеї хвилини скористав Калинович, в однім моменті відчинив фірточку, вискочив на ричок і нараз зачинив фірточку за собою. В ратуші чутти було глухий гомін, із якого чимраз часіше і лячніше визначувалися окали:

— Горить! Горить!

IV.

Калинович, опинившися на ринку, не мав коли легше відіпхнути. Він приважним

зором окинув ситуацію, силкуючися моментально зорієнтувавшися, що йому робити далі.

Ринок був пустий. Тут і там цокали па лускали кулі, піднімаючи клубки куряги. Але скоро лише Калинович показався на ринку, зараз його побачили невидимі очі з кількох попідхилюваних брам і десятки голосів загукали:

— Тікайте! Тікайте!

Калинович, не плямлячи гаразда, що робить, пустився бігти попід стіною ратушевого будинку, поки не добіг на ріг. Тут зирнув наперед себе і, побачивши перед собою відчинену браму в камениці Андріолія, скувився, шмигнув через ринок і просто в ту браму.

Камениця, добре звісна йому віддавна, мала перехід вузьким подвір'ям, просто до рогу езуїтського костелу. Він надіявся вибігти туди на площу Св. Духа, а відци на Сикстинську вулицю, де була його квартира. Однаке й тут йому зустрілася завада. Подвір'я в камениці Андріолія було повне людей; другий вихід був завалений різними меблями, полінами різаного дерева, трошуаровими плитами та іншими причандалами, з яких якраз на вилеті брами цеї камениці, між синюю сусіднього дому і езуїтським костелом, будовано барикаду.

— Не можна туди йти! Не можна! — кричали до нього люди зайняті двиганням матеріалів.

— Я вам не перешкоджу! — благав Калинович. — Мені треба до дому.

— Еге! — жартували іні, — інак як тому ци їхні, що казають: „Або вішай, або пускай, бо мені треба на ярмарок“. Тут залізним бобом частують, а йому хоче після додому!

— Яким залізним бобом?

— Хіба не чуєте, як пражати? Адже на площі Св. Духа одвах¹), то відтам во-яки хочуть напасті на ринок, а ми ім кидаємо колоди під ноги.

— А ну! — крикнув якийсь комендант і вхопив Калиновича за карп. — До роботи! Несімбі!

Калинович скувався ще дужче. Він не смів сперечатися, вхопив поліно на плече та й поніс, пропискаючися з ним помалу до виходу. Вузькі сіни камениці подобали на передсінок пекла. Крик, стук, гуркіт тягарів і лускіт стріляння глухили, отуманювали. Калинович чув, як над його головою свистіли кулі, збиваючи штука-піурку зі спин. Вихід із камениці також був забарикадований, крім невеликого отвору вгорі; при опіорі стояла купка узброєних людей, які від часу до часу сіпруляли — Калинович переконався добре, що туди вийти й дістапися на Сик-стуську вулицю ніяким світом не можна. Не довго думаючи, битий якоюсь лихорадкою, він кинув поліно, яке двигав досі на плечах і почав швидко пропискаючися назад інуди, куди війшов, тобто на ринок. Тут брама була відчинена, а коли він добрався до неї, стріляння нараз зашихло.

¹ Одвах — Hauptwache, гавптвахта.

- Ратуш горить! — чути було голоси.
- Білу хоругов вивісили! — кричали інші.
- Забили того, що вивісив білу хоругов! — скрикнув хтось біля Калиновича.
- Ні, не забили, лиш ранили Ади, він химпається!
- Махає білою шматою!
- Післали парламентарів до Гамерштайна!
- Військо мусить уступити!
- Най ратуш горить, що нам до того!
- Не піддаваймося! Військо мусить уступити!

Tакі оклики лунали довкола ї ринок майже моментально заповнився купами народу. З ратуша висипалися узброєні й ушкіовані відділи гвардії народової. На рогах ринку товпилися купи народу, гомоніли промови, лунали голосні оклики, мов команда

- Не піддамося! Най військо уступить!
- Не покидати барикад! Бачність!

Калиновича вхопила людська хвиля і витиснула в одній хвилі геть на ринок. Та тут він надумався дібратися до Krakівської брами, та обходами, Вірменською вулицею вийти на Гетманські вали, а відци до Сикстуської вулиці. Але є це йому не вдалося. В Krakівській брамі стояла барикада до висоти вікон першого поверху, а з-поза неї чути було військову команду. Списк народу попер його в Трибуналську вулицю, знов таки до самого єзуїтського костелу, якого забарикадований ріг він бачив із вилему камениці Андріолія.

Тепер йому було найзручніше розглянутися. З рогу Трибуналської вулиці він міг бачити, як на долоні, цілу карпину, дико - малювничу, незвичайну, фантастичну, якої певно йому їй не снилося бачити ніколи. Гвардисти в мундирах, ремісницькі челядники в полотняних куртках із фартухами та засуканими по лікпі рукавами звивалися та глотилися, валячи на купу бочки, поліна, тротуарові плити, затикаючи отвори замість цементу подушками, матрацами та сіном. Кількоро люду тягло з веселими окликами якийсь повіз, захоплений на вулиці, від якого йношо випрягли коней і відігнали властивця й слугу; його, як стій, перевернули догори колесами і вперли в велику люку, що лишилася ще між барикадою і брамою костела. В вікні одної камениці, що виходила на Трибуналську площа, показалися на першім поверсі розпалені лиця кількох робітників і кричали: „Бачність! Бачність! Геть з-під вікна!“ Калинович, що серед суплоки пробирався все попід спіни, ледве мав час відскочити, коли з вікна першого поверху з пекельним брязком гrimнув здоровений старий формеп'ян.

— Гурра! — заревли радісні голоси на площі — Оце музика! Саме в пору! Браво! Браво! Давайте його сюди!

І десятки рук підхопили стару руїну і поволокли на барикаду.

Калинович знов притиснувся до стіни в самім куті площа і стояв, мов оstopпіль. Ось вона, революція! Така сама, як ті, про які так багато балакали і пис-

сали цього року в донесеннях із Парижу Берліну, Відня. Барикади у Львові, і він, найвірніший цісарським підданий, також причинився хоч одним полінцем до цієї революційної будови! Що сталося тим людям? Чого вони хочуть, за що б'ються, на що надіються? Він ніколи не розумів революційного запалу, а тепер найменше. Чув лише, що для нього нема виходу, що він тут немов у клітці. Правда, барикада коло єзуїтського костелу ще не була окінчена. А що, якби протиснутися ближче, видряпався на неї, поки не спріляють, зіскочити другим боком та дрануши на волю? Шалена думка, бо або з цього або з того боку могли звернути на нього увагу і почаспувати його кулею! А тікни Гетманською вулицею в напрямі до Академії також було годі, бо її там будована другу барикаду між стінами Академії та театру. Калинович спояв, обливаючися холодним потом і ждав, що буде далі. Одинока його надія була, що справа скінчиться спокійно, і що більше стріляння не буде, що військо уступить. Бідний шварц-гельбер і сам не міркував, що всю свою надію покладає на побіду революції!

Та майже в тій самій хвилі, коли в його голові ясно зформувалася ога безглазда думка, зачунали від ринку голосні оклики:

—Стріляють! Стріляють! Наших стріляють!

Калинович справді чув кілька даліших пострілів, але не розумів, що вони значили. Аж пізніше довідався, що воно було.

На вежі горючого ратуша стояло де-кілька гвардистів, що звідци обсервували рухи ціарського війська і давали сигнали своїм. Установлені біля намісництва, на Губернаторських валах вояки, стрілбці з гуцульських гір, бачучи підозрені рухи тих паничів і не дбаючи ні на які переговори та капітуляції, навели на них пару карабінів, узяли їх на цілЬ, і паф! паф! — гвардисти на ратуші попадали неживі. Решта рятувалася впекою з окликом: „Стріляють!“, який в тій самій хвилі підхопила вся юрба на ринку та в сумежних із ним вулицях.

— На барикади! На барикади! Зрада! — ревли купи народу.

— На бік, хто без оружжя! Оружні на барикади! — лунали голоси команди.

Калинович стояв на своїм місці. Правда, коли почувся оклик: „На бік, хто без оружжя“, повідчинювано деякі брами і піду поховалися купи безоружних. Але заким Калинович міг дописнутися до брами, запріщали карабінові салви, браму запріснено перед його носом і він лишився надворі. Коло його вух засвистали кулі, мов рій шершнів. Якимось несвідомим рухом він склонився в каблук і поповз радше ніж побіг до своєго кута, де хоч сяк так міг бути безпечним від куль. Його серце билося спрашенно, все тіло дрижало, а уста машинально, несвідомо бубоніли все одну фразу, яка невідомо звідки й пошо прийшла йому до голови:

— Мое почченіє, всесніший господине!

Тепер на невеличкій площі перед єзуїтським костьолом було не більше як

придцять люду. Більша частина їх скучилася біля барикади, яка, хоч не ყікінчена, все таки давала їм добрий захист від ворожих куль і ослонювала їх позицію. На барикаді, клячучи на колінях і похилені так, що з противлежного боку їх було зовсім не видно, стояли її оборонці, числом не більше десятів: пару молодих спіудентів, два-три робітники і кілька старих ветеранів. Вони чапіли на своїх становищах і піднімалися трохи вгору лише у ряди-годи, щоб вистрілити і знов заховатися за барикаду. Решта оборонців сіояла внизу, набивала карабіни та подавала тим, що сігріяли. Один смільчак, учелившися якогось гака від вивіски і опираючися одною ногою о ніжку форшеп'яну, сторчим уставленим на вершку барикади, займав пост еклерера¹); він мав таке становище, що був усім пілом заслонений від куль рогом муру, а вихиливши трохи голову міг бачити добре все, що робилося поза барикадою, і голосними окликами давав про все знати товаришам. А з-поза барикади вояки в безсильній любості сипали саліву за салівою, засипаючи площу кулями, вибиваючи ними всі вікна супротилежних домів та обпрушуючи шпікуватурку з мурів. Мов маєві хруші весною бринят в теплому вечірньому погіні і що хвиля в лені б'ються о стіни домів та шибки вікон, так тут бриніли та цяпали о стіни кулі. І за кожною салівою оборонці барикади піднімали рідкіні оклики:

¹) Еклерер—спостерігач.

— Браво! Браво! Ще раз!

А один підліток, хлопчина п'ятнадцяти літ, з головою круглою, як гарбуз, з рум'яним, усміхненим обличчям, по кожній саліві вихапувався з-під барикади на площу з шапкою в руці і, на збиравши її повну кулъ шмигав назад до барикади і подавав кулі тим, що набивали կарбіни!

— Браво, Броню! Браво! — кричали вранувані оборонці, а він крутився на одній нозі, всміхався цілим своїм рум'яним обличчям пта пискливим голосом затягав мазурську пісенку:

Oj nima to, nima,
Jako diablu w piekle:
Napije się smoły,
Posiedzi sę w cieple!)

Калинович мимоволі, зовсім несвідомо всміхнувся й собі на вид цвого веселого хлопчика, що оце, знов підскакуючи та підсвистуючи, бігав по площі й збирав у шапку կарбінові кулі, немов би збирав сунці по лісі.

Вояки тим часом, бачучи безхосеність гуртового стріляння, затихли. Завішений руками на гаку на розі шпіон шептав до своїх, але так голосно, що й Калинович у своїм куті міг почути.

— Бачнісь! Розділися на партії! Повзуть попід стінами з боків! Пане Валігурський. Вам там видно!

---

¹⁾ Ой, нема то, нема,
Як чортові в пеклі:
Нап'ється смоли,
Посидитъ собі в теплі.

В іншій хвилі гукнув вистріл і куля цяпнула в сам піой гак, якого держався відважний шпіон. Може о пів цяля від його руки! Він сплюнув і зареготався, але все таки не կидав своєго становища. Та увага Калиновича була збуджена його словами, зверненими до пана Валігурського. Як то, і пан Валігурський шут? І він почав очима шукати по барикаді. Недовго й шукав, бо майже в тій самій хвилі, коли шпіон зареготався, почувши удар кулі о гак біля своєї долоні, з протилежного кінця барикади, з-під самого муру єзуїтського костела гукнув вистріл, а за барикадою почулося глухе стогнання.

—А ти, драбе, куди лізеш? —закричав той, що стрілив. — Маєш за своє! Не лізь!

Калинович пізнав голос Валігурського. І аж тепер успіг роздивити добре досить незвичайну, навіть у тій пекельній фантастмагорії, картину.

На розі єзуїтського костелу, збудованого з тесаного каменя, над малими входовими дверима на висоті першого поверху міститься за залізною балюстрадою низьке, півколесне вікно в глибокій фрамузі. Значно нижче від того вікна, праворуч входу, міститься друга фрамуга, вижолоблена не більше пів метра вглиб, і в ній стояла кам'яна статуя Матері Божої. При будові барикади доведено її з цього боку аж до балюстради над дверима, зірвано балюстраду і вгороджено її в барикаду, укріпляючи нею позицію повоза, який витягнено наверх, покладено горі колесами та привалено каміннями. Виважено з її ніші її статую Божої Матері

і привалено нею на барикаді купу всяких дрібних, поламаних меблів, скріплених проти сили куль околотами соломи, подушками та матрацами. Калинович уже перед тим спостеріг був на вершку барикади, в півколесному вікні костела навалену мов ненароком, мов забуту в тім місці, купу околотів. Тепер побачив за цею купою якісь рухи, побачив там якусь людину.

В глибокій віконній фрамузі за купою тих околотів стояв скулений Валігурський. Його позиція була вигідна: скуливши майже удвоє, він міг малоощо не зовсім заховатися у фрамузі над барикадою, а рівночасно окидати очима всю напротилежну сторону площі Св. Духа, вилем брами Андріолія і даліші domi. Випростувавши в фрамузі і ставши одною ногою на стапую Божої Матері, він міг вихилитися головою поза ріг костьолу, оглянути одвах і всю площу і слати її туди свої кулі. І він сидів мов щур у муци: не видно його, а знаєш, що він з укриття пасе очима довкола. Та ось нараз він піdnімається до половини, простягає руку, в якій видно заржавілий старий наполеонівський штуц, у якому перевісний крем'яний замок перероблено на капсьловий, і майже не мірячи, палить униз і рівночасно знов тоне в своїй криївці, а тільки глухий сплюгін та німецькі проکляття за барикадою свідчать про ефекти його вистрілу. Та рівночасно Калинович побачив, як із горішинбої фрамуги простягається вниз його рука з великим пістолетом, як той пістолет від-

бирає у нього якась інша поспашість, що, закрипа будовою барикади, стоять у нижчій фрамузі, відки вивалили спашу Маніпері Божої. Вона стоїть так заслонена, що Калинович майже зовсім не може бачити її. Лише на поклик Валігурського згори вона вихиляється зі своєї фрамуги, підносипіться трохи вгору, просиягає руку, бере від нього вистрілений штук і рівночасно подає йому другий, такої самої булови, набитий. І поки Валігурський в своїй засідці починає очима нове полювання і здалека видно лише, як його рука поводить дулом пістолета, по поспаші унизу, скulenя, метушаючись над чимось, виконує якісь прудкі рухи і, придивляючися пильно, міг Калинович добачити сліди їх по наглих руках великої бавовняної хустки, якою була прикрита ця поспашість. А по хвилі знов поспиріл із вікна, знов зойк за барикадою, знов простягається рука Валігурського з пістолетом униз, а назуперіч її вихиляється знизу рука з набитим пістолетом.

Калинович бачить: їй-богу, біла, шонка, дрібна жіноча рука!

— Невже його дочка з ним шут? — подумав Калинович і його серце забилося чогось, немов до того наповну силівних та бурливих вражінь прибуло ще одне, дике, несподіване ша сильнє власне тим, що таке несподіване.

— Це вже восхідний! — мовив згори Валігурський до них, що стояли внизу і набивали карабіни.

— Браво, Валігурський, браво! — почучилися голоси. — Прахте їх! Так ім предад!

— Бачність! — крикнув той, що висів на гаку на пропилежнім боці! — Вони щось нового готують! Бачність!

V.

На площі залягла хвилева тиша. Вояки перестали стріляти; біля барикади також було тихо. Якась глуха тривога висіла в повітрі. Мов під час бурі перед страшним вибухом елементарних сил. Усі слухали, дух у собі запираючи, всі почували, що те, що було досі, то була дитяча забавка, а тепер почнеться щось нове, «не з тої бочки», щось рішуче, спрашне. Стріляння затихло і по інших місцях, його не було чутти ніде. Тільки на ринку гоготила велика пожежа, тріщали балки, лускали мурівани склепіння, вогняними роями лепіли вгору іскри, а дим важкими клубами падав на місто. А здалеку, десь по нерівнім містовім бруку гуркотіло щось, стугоною глухо. Що тає? Кінські копита, чи мірені кроки піхопних полків, що готувалися до штурму, чи щось іще інше? Ті, що боронили барикад, чули добре, що ціарське військо залишним перстенем оперізує середмістя. Найсміливіші блідли, але ніхто не покидав становища.

— Прокляття на них! Гармати тягнуть! — буркнув у своїй фрамузі Валігурський.

— Іачупів їх татіко? — запитав жіночий голос унизу. Це вперше Калинович почув той голос.

— Ні, не бачу, але чую. Мур чує. Мур на тім розуміється, зараз дає знати.

— Бачність! — крикнув той, що висів на гаку, — на одваху готуються до штурму.

Валігурський у своїй фрамузі закляв по-французьки. Це був останній людський голос, який міг почути Калинович. Ще хвиля мертвої тиші, а потім здавалося, що земля відчинилася і вибухло пекло. Рев гармат, свист кулів, лускання гранат, триск лупаних мурів, дошок, меблів і всього того, що було навалено у барикаді, якийсь дикий рев, мов буйного вітру, що раптом схопився і рве з корінням столітні дерева, якісів дики, нестримні елементарні сили розгулялися, немов бажаючи моментально змести з лиця землі отих дрібних червяків людей з їх дрібними ділами. Калинович стояв у своїм кутнику заглушеній, осповілій, безтямний. Він зразу зажмурив очі, але в пітьмі, яка тоді огорнула його, бліскали якісів величеські вогняні язики, що сягали від землі геть вище кам'яної вежі єзуїтського костьолу, і він у смертельнім переляку зараз же розкрив очі. Ні, вогняних язиців не було, барикада стояла ще, але подібна до копії сіна розкудовченої силіним вітром. Нір'я з розшарпаних подушок ліпала по площі, мов густі платки снігу; одна нога з форпеп'яна опинилася насеред площі, недалеко нього, а кам'яна стапуя Божої Матері на барикаді виведена з давньої рівноваги, стояла тепер майже випростувана, похилена трохи головою наперед, немов жінка, що спошів над глибокою водою, зазирає вниз у її хвилі

і надумується, чи скочити в неї, чи ні. А рев, лускіт, гук не переставав. Кулі свистіли в повітрі, деякі падали на кам'яний брук, сипали тисячі іскор від удару і з диким пискотом підбивалися вгору і летіли далі.

Півперек площи, скуплені, з карабінами в руках, один за одним безладно й мовчки бігли недавні оборонці барикади. Бігли під градом куль і щезали в гирлі Трибунальської вулиці, в напрямі до ринку. Між останніми біг підросток Броньо, все ще веселий, рум'яний, немов усі спрахіття довкола зовсім не торкалися його. Він на хвилинку зупинився, щоб копнути ногою велику гранату, що, впавши на брук, крутилася і бреніла, мов великий джміль.

— Дай спокій! Дай спокій! Не руш! — крикнув до нього один із тих, що втікали. Але вже було запізно. Броньо копнув гранату, почувся пекельний гук, бухнуло полум'я, потім дим укрив площу і залискали о стіни відламки гранати. Калинович мимоволі аж у двоє скучився в своїй криївці, а коли по хвилі зирнув на те місце, де сталося нещастя, побачив страшно пошматованій труп Броня, з відірваною ногою й розбитою на гамуз круглою головою; тіло лежало тихо в калюжі крові, а обік нього з розірваним животом, впинкаючи до середини кишки, лежав і вився з болю той, що остерігав його перед хвилею!

Це був перший такий кривавий вид, що кинувся в очі Калиновичу. Перший раз смерть показала йому своє обличчя

в найстрашнішім виді. Та на превелике диво йому самому, цей вид не зробив на нього такого враження, яке б в іншу пору зробило, здається, саме оповідання про таку появу. Він таک уже освоївся з несподіванками і спраховищами цього дня, таک откупів, що його уява при тім виді падала безсильна, мов пташка в надто великім морозі. Він глядів на трупа і на раненого лише хвилю; кров із обох звільна розливалася чорнявими попічками довкола; спогнання раненого глухо лунали по пустій площі. Неначе у відповідь на них, заглушаючи їх, іще раз гукнули гармати, аж земля затрептіла. Ще раз пролетів огністий гураган вулицею від Маріяцької площі аж до єзуїтів. Затріщала, зашлопотіла барикада і захимталася. Ще один окрик із її верху. Калинович зирнув туди. Що сталося з Валігурським?—мигнуло в його голові.—Невже він іще там, на своїм місці?

Валігурський був на своїм місці. Був і не був. Граната, відбивши рикошетом від рогу костьолу, скочила на барикаду і вдарилася о статую Божої Матері. І в тій хвилі луснула. Розбилася на куски голову статуї, розкинула барикаду. Кілька обломків—не знапи, чи з гранати, чи зі статуї—прапило старого Валігурського, він в агонії підскочив зі своєго скорченого сидження в вікні костьолу, простяг високо руку з пісполетом і лицем наперед упав у ту купу руїни, що перед хвилею була барикадою.

— Таточку! Таточку! Що вам!— почувся знизу дівочий крик; скуленя поспінали у

дверях костьолу скинула з себе хусінку, випроспіувалася і скочила наперед. Не в добру хвилю. Щось ударило її. Вхопила себе за голову, скрикнула і повалилася наперед. На неї повалився повіз, що досі лежав угороджений догори колесами в барикаду. Падаючи згори, він якось зачепився і скотився вниз, обертаючися колесами додолу. Дівчина таким робом опинилася під колесами, а тим часом із верха барикади валилися дошки, меблі і всякі обломки, покриваючи, але не займаючи її.

Калинович дивився на все це шкляними, непримінними очима. Катастрофа сталася так раптово, моментально, що він не мав коли її подумати про неї. Його очі не могли відірватися від того місця, де щезла дівчина. Що з нею? Чи вона жива, чи вбита? Всяка правдоподібність говорила, що вбита, але в Калиновичевій душі шептало щось, що жива. Ану ж жива? І згине привалена руїнами? Зомліла і буде задушена? Або вояки підуть по барикаді і потопчуть, багнетами поколять її? Він нараз почав третміти всім тілом. Якась невидима сила неначе вхопила його за карк і пхнула наперед, неначе нечутно і невідхильно крикнула йому:

— Що став, як туман? Іди, рятуй!

У нього нараз зашуміло в вухах і зарябіло в очах. Він з якоюсь розпукою глипнув довкола, мов шукаючи рятунку. А довкола було тихо, гармати не гуркотіли, кулі не свистіли. За барикадою, на площі Св. Духа чути було гострі, різкі

окрики команди. Йдуть до штурму! Ще хвиля й підуть на барикаду. Швидко! Швидко! І Калинович не тямлячи нічого, скулений удвоє, блідин, майже непримітний кинувся до барикади. Кількома сильними рухами він прочистив собі дорогу до повоза, схилився, витягнув з-під нього непримітну, зомлілу дівчину — вона видалася йому легкою, як мала дитина — і вхопивши її, мов сніп, наперед себе, кинувся й собі бігти півперекроці до вилему Трибуналської вулиці.

— *Habt acht!*¹⁾) — чутки було команду на розі костьолу, і Калиновичу відалося, що це гукнув хтось саме над його вухом. Він спрепенувся, але не кидаючи своєго тягару, не озираючися, щодуху побіг далі. Але дівчина в його руках робилася чимраз тяжкою; властиво це послабала його сила; організм, знеможений масою незвичайних і сильних вражінь, опадав на силах. Йому почало дзвонити в вухах, вогняні кружала забігали поперед очима; моментально все щезало перед ними, ноги тяжіли, мов би на них були не чоботи, а важкі олов'яні кулі. Тільки яке-сь дивовижне зусилля волі, сила розпуки попихала його наперед, та й по йому здавалося, що ось-ось упаде. Опинившися перед брамою дому, де тепер реставрація Брайтмаєра, він гримнув ногою до брами й крикнув:

— На милість Бога! Відчиніть!
І в тій хвилі брама відчинилася. Нара дужих рук немов би ждала на нього, про-

---

1) Позір, струнко!

стяглася й узяла йому з рук його тягар, потягла його самого до сіней і знов замкнула двері. Сталося це так тихо, несподівано і легко, що Калинович в іншому разі був би готов повірити в якесь чудо. Але тепер він не здібний був зібрати двох думок докути. Це хвилю стояв у сінях, мов оstopній, ще торкнули його слух німецькі слова команди на площі ось тут за брамою, почулися йому численні кроки вояків, що, бачилося, голосно чалапкали в теплій іще крові, розмитій річками по бруку. Та в тій хвилі йому здалося, немов десь там у його нутрі луснув пухир наповнений теплою водою, і та вода лагідно почала розливатися скрізь по його пілі, почала любо лоскати його коло серця...

Він похилився і всім тягarem своєго тіла впав зомлій на кам'яний поміст сіней.

VI.

В камениці, де отак не то чудом, не то припадком опинився Калинович жила на першім поверсі графиня М. Дідичка славного історичного імені, славна колись красою та маєтком, вона вийшла замуж за полтвського магната, гуляла з ним разом за границею і здобула собі не менше голосну славу своїми любовними авантюрами. Повстання 1831 року покликало її мужа назад до краю, до просторих дібр на російському Поділлю. Загальний запал захопив і його; він узбройв свою двірню й слуг і зробив із них полк, який приніс йому більше слави

серед шляхти, ніж пожипку полській справі: він був швидко розбитий і розсипаний, сам граф дістився до неволі і був висланий на Сибір, а його добра сконфісковано. Графиня ледве здужала врятувати те, що внесла мужеві в посаг, та й це через її гуляще життя за границею було дуже надшарпане. Вона спродала оспіанки; перенеслася до Галичини, купила тут невеличке сільце та пустивши його в аренду, сама жила у Львові дуже скромно. Вся одягнена в жалобу, поважна з виду, з білим, як молоко, волоссям, хоч числила ледве 50 літ, вона була тепер гарячою полською патріоткою. Ті, що не знали її шумного минулого, вважали її взірцем чесноти та посвячення, зразком старопольської матрони, що на своїх жіночих раменах держала її леліяла силу й славу Польщі та біля домашнього вогнища берегла святі дідівські традиції. А ті, що знали графиню ліпше, мовчали її удавали, що також вторують похвалальним гімнам на її честь. Що ім це шкодило? Навпаки, слава, що окружала іш'я графині, переливала частину свого близку також на весь шляхописький спан.

Нема що мовити, графиня, живучи оце вже двадцять літ у Львові, дбала дуже пильно про те, щоб піддерживати свою славу. Вона швидко, якось непомітно виробила собі ім'я великої філандропки, заступниці та помічниці всіх бідних, а найпаче бідних uesteranів полського війська, бувших повстанців та свіжих конспіраторів. Маючи широкі звязки та знайомості не лише в полських, але також у німецьких шля-

хетських та магнатських сферах, вона справді могла зробити не одну прислугу, особливо в тих часах бюрократичної все-владності та самоволі. Вона не щадила заходів та просб, вироблюючи одним посади, іншим амнестії, ще іншимувільнення з-під поліційного дозору, пашпорти на виїзд за границю, або дозвіл на про-бування в Галичині. Та її звичайних бід-них, сиріт, що зголосувалися до неї за підмогою, вона ніколи не відправляла ні з чим, хоча все уміла так устроїти діло, що з власної кишені на всю путь філан-тропію не видала ані крейцара. Прошав-ставши замолоду не малий мæсток, графиня на старість зробилася скруюю. Та про те вона вміла запомогати бідних чужими руками: шун напише білетик, особливо до якого міщанина, купця або багача, який на радонцах, що „сама гра-финя“ написала до його власноручно, трусне мошонкою і дасть удесятеро більше, ніж би дав з власного милосердя, а там, коли діло важніше, а усмоктрений виконавець її філандропійних інтенцій¹⁾ тутгіший на кишеню або вже був натяг-нений, вона йде сама, в жалобі, з уро-чистою міною на лиці, і з голосом повним релігійного намащення. І вже не легко знайти піакого півердяка, щоб оперся її просбі, тим більше, що за кожною просбю графині, мов люща собака за вуглом, сиділа погроза; через свої зв'язки й знайо-мості вона могла кожному пошкодити ще легше, ніж помогти, і не один мав нагоду пожалувані, відмовивши колибудь

¹⁾ Інтенція — намір.

її просьбі. У графині була добра пам'ять, і хто раз чимнебудь не догодив їй, міг бути певний, що колись у прикрій хвилі почус на собі її мстиву руку.

Входячи в літга, графиня пристращалася¹⁾ чимраз більше до двох речей — вона робилася набожною, сповідалася щотижня у єзуїтів, молилася цілими днями і взагалі весь час вільний від виїздів за філантропійними інтересами присвячувала релігійним практикам; а друга річ, це була охота сватати молодих дівчат і паничів.

Роля свахи або посаженої матері була найлюбіша її з усіх роль, які могла відгравати ще в житті, певно, любіша від ролі Магдалени-покупници. Вона сватала всіх своїх молодих swayochok і swaykів, віддавала замуж молоді вдови та розвідки, а з часом дійшла до того, що брала до себе на виховання по десять або й більше молодих лівчат, сиріт по офіціялістах²⁾, ходакових шляхтичах або урядниках, головне для того, щоб по двох-пірвох роках могти віддати їх замуж по своїй волі і вподобі; саму відданіцю звичайно не запитувано при тім; вона мала приймати свою долю з рук ясновельможної пані графині, розплакатися, власпіти її до ніг і бути до смерти вдячною.

І не треба думати, щоб графиня бодай при тім поносила якусь матеріяльну жертву. Вона брала „на виховання“ дівчат не менше п'ятнадцяти літ, — молодших віддавала в теплі руки іншим милосердним

¹⁾ Пристращатися — ставати пристрасним.

²⁾ Офіціяліст — дрібний урядовець.

людям. Ті вихованиці жили у неї в селі і нібіто вчачися домашнього господарства, робили безплатно всю чорну роботу сільських куховарок, наймичок та робітниць. За те віддаючи їх замуж, графіня давала їм „гардеробу“, це-більше пару сорочок та іншого дешевенського жіночого убрання, та пару дукатів „на нове господарство“; все було обчислене докладно так, щоб ніяка вихованиця не коштувала більше, ніж приніс її заробіток. Головне віно, яке давала графіня, це була її пропіекція: вона виробляла посади й аванси для мужів своїх вихованниць, приміщувала їх в данім разі у знайомих панів до „обов'язку“ і не забувала за них і потім.

Того дня, коли скілося бомбардування, графіня провела весь ранок, як звичайно, на молитві. Коли ж почали стріляти й насупропії її вікон почали будувати барикаду, вона веліла своєму львівському Янові замкнути браму, а сама, ставши біля вікна так, щоб була заслонена муром, а про те могла бачити все, що діється на площі, стояла, весь час шепчуучи молитви й визираючи крізь вікно.

Декілька куль із площини Св. Духа влеміло крізь відчинене вікно до її покою, та це не злякало її; вона була з лицарського роду і не боялася оружжя; за її дівочих часів не перевелася ще мода, що паничі для забави вистрілювали паннам корки з-під черевиків в часі полонеза. Таким робом вона була свідком обороної й упадку барикади, бачила, як упав османій оборонець, поміщений у вікні езуїтського

костьолу, і дівчина, що сиділа в заглибленні, бачила нарешті вчинок Калиновича. Видячи, як він із дівчиною на руках біжимть півперед площі, вона скрикнула нараз до своєго львівського:

— Яне! Живо! Живо! Біжи, відімкни браму і хапай тих двоє до сіней! Живо, бо їх розстріляють на місці!

Ян скочив з ключем до брами і в саму пору впягнув Калиновича й дівчину до середини. Ледве заскрипів ключ, замикаючи браму, на площі почулися голоси команди і гупання кроків цілої компанії вояків. Офіцер мабуть добавив іще Калиновича, що втікав із площі, але не бачив докладно, куди і як він щез. Порівнявшись з брамою тої камениці, де жила графиня, він закомандував:

— Comptagnie halt! ¹⁾

Компанія стала. Офіцер, покликавши до себе двох капралів, задзвонив до брами. В середині не було чуті нічого, ніхто не відчиняв. Офіцер задзвонив ще раз і почав рукояттю шаблі стукати до брами та клясти по-німецькому. Нарешті брама відчинилася. В сінях стояв Ян у багатій ліберії.

— Чим можу служити пану лейтенантові? — запитав він чесно.

— Хто тут живе? — запитав спрого офіцер.

— Пані графиня М...

— Сама?

— Сама.

¹⁾ Компанія, стій!

— Я бачив, що сюди тікали бунтівники, ті, що з барикади стріляли на ціарське військо.

— Пан лейтенант помилилися, — чесно, але рішуче мовив Ян. — Пані графиня немає нічого спільногого з бунтівниками. Справді перед хвилею я відчинював браму, але лиш на те, щоби врятувати життя одного ціарського урядника, якого ще в останній хвилі бунтівники хотіли розстріляти. Ось він!

І Ян, відступивши на бік, показав офіцерові й воякам Калиновича, що все ще безпомічний і зомлілий лежав на кам'яній долівці сіней. Розуміється, що дівчини, яку він виніс із барикади, не було ані сліду.

— Прошу поглянути, — мовив далі Ян, нахиляючися над зомлілим. — Під плащем ціарський мундур, на руках нема ані сліду пороху, тільки сліди чорнила на пальцях.

— Todt!¹⁾? — запитав коротко офіцер.

— Ні, зомлів. Мабуть дістав кольбою по голові. Бачите, циліндер заломаний.

— Gut. Ich werde es melden²⁾. Як прийде до себе, задержіть його. Compagnie, marsch!

І вояки пішли далі, а Ян замкнув за ними браму. Він увесь час потерпав, щоб Калинович не прочуявся передчасно та не попсуває своїми признаннями заімпрівізовану ним історію. А тепер аж легше зіткнув та подякував Богові, що брехня побідила.

¹⁾ Мертвий?

²⁾ Добре. Я про це зроблю донесення.

VII.

В тій хвилі Калинович заспогнав і відкрив очі.

— Де я? Що це зо мною? — запитав він, озираючися довкола.

— Між добрими людьми, — мовив Ян. — Не бійтесь нічого, все буде добре.

Калинович сів на долівці і озирався довкола з зачудованням. В його голові шуміло, спомини недавно пережитого ще не ожили.

— Де я? Хто ви? — запитав він, знов удивляючися в Яна.

— Ви в домі пані графині М.. Я впусшив вас, як ви тікали...

— Ax! Tak! А де ж та дівчина, що я ніс її?

— На горі, у пані графині.

— То вона не вбита?

— Здається, ні. Пані графиня твередзить її.

— А вже не стріляють?

— Ні, вже втихло.

— А не будуть шукати за нами?

— Були вже тут. Надіюся, що не прийдуть більше.

— Були тут? Бачили мене?

— Бачили. Та ви не бійтесь нічого. Ваш мундур, ваші руки замазані чорнилом, а не порохом, переконали їх, що ви не повстанець.

— Господи, Тобі слава! — зіпхнув Калинович.

— Значить, тепер можу йти додому?

— Я не радив би вам. Тепер іще не зовсім безпечно.

— Ах, так, певно! Чуєте? Гуде, тріщить, що це таke?

— Ратуш горить. Вояки стоять довкола і не дозволяють гасити. Шукають по домах. Лишіться тут іще трохи, потім я проведу вас до вашого дому.

— О, спасибі вам! — мовив Калинович. — А до того мені треба подякувати пані графині за її доброту. Ой!

Калинович на згадку про графиню пробував устпти, але почув біль у крижах і йойкнув. Ян поміг йому встати, запровадив його на поверх до свого покою і завідомивши графиню про все, приніс йому шкляночку вина, сухарів і овочів.

Калинович покріпився і, сидячи в кріслі, поки Ян ходив услугувати графині, силкувався впорядкувати свої вражіння з недавно пережитих страшних хвилин.

У нього сильно боліла голова,чувся якийсь глухий біль у крижах, і в цілім тілі якесь отупіння, мов після п'яжкої праці.

В покоїку, де він сидів, було вже майже зовсім темно. Війшов Ян і поставив на столі дві запалені свічки. Слідом за цим відчинилися двері і вийшла графиня.

Калинович чесно подякував їй за рятунок, поцілував її руку й просив дозволу вийти і навідатися до свого помешкання. Графиня сіла на кріслі біля сполу й оглянула його уважно від ніг до голови.

— Ви якийсь урядник? — запитала вона з виразом розчаровання в голосі.

— Так, ясновелможна пані, канцелярист при державній бухгалтерії.

— Ваше ім'я?

— Степан Калинович.

— В усякім разі це дуже гарно з вашого боку, що ви не завагалися посвятити своє становище її наразити своє життя, коли ходило о боротьбу за наші спільні, святі ідеали.

— Ясновелможна пані графиня вибачатъ, — мовив Калинович, — я зовсім не думав ні про яку посвяту, ні про яке нараження.

— Ну, так! Чоловік не думає про такі речі, а йде за голосом патріотичного обов'язку.

— Ясновелможна графиня вибачатъ, — ще раз заперечив їй Калинович, — я зовсім не йшов за ніяким таким голосом. Я вийшов із канцелярії, коли там луснула граната і запалила папери. Я хотів іти додому, та застав вулицю загорожену барикадою.

— А все таки ви станули в рядах оборонців.

— Дуже мені прикро, що мушу ще раз спростувати погляд ясновелможної пані. Я нѣ станув ні в якім ряді, але в куті, де б мене не досягли кулі. Я чоловік не воєнний.

— А ця дівчина, яку ви видобули з-під барикад, хіба це не ваша сестра, не товаришка вашої боротьби?

— Ні, ясновелможна пані. Цю дівчину я бачив сьогодні перший раз і навіть не знаю, як її на ім'я. Догадуюся лише, що вона дочка моого бюрового товариша Валігурського, який справді стояв на барикаді і стріляв, доки не впав забитий обломком гранати. Тоді вона

вискочила з якоїсь криївки, крикнула «таточку» і зараз упала вниз. Я бачив, як на неї звалився повіз, а що в тій хвилі перестали стріляти, я вирвався зі свого кута, вихопив її з розвалин і поніс, сам не знаю куди.

Графиня зморщила чоло і гляділа на нього гостро.

— То ви все не з папіротизму?

— Ні, ясновельможна пані, не можу того сказати. Я не мішався ніколи в політику.

Графиня всміхнулася якосъ квасно.

— Хіба ж це політика? Боротьба за найсвятіші ідеали, за вітчину...

— Ясновельможна пані, я австрійський урядник, а з роду русин...

— Ah! Comment il est mal élevé!¹⁾ — скрикнула графиня з виразом великого розчарування не то сама до себе, не то до Яна, що стояв за її кріслом, а по хвилі додала знудженим голосом:

— Ну, добре, можете собі йти. Дівчиною я займуся. На всякий випадок, коли ви були знайомі з її батьком, то дайте Янові свою адресу. Може вона захоче побачитися з вами. Adieu!²⁾

І графиня встала, гордо подала йому два пальці, які він поцілував з низьким поклоном, і вийшла, шелестячи сукнею.

Минув місяць від того часу. Ратуш згорів і з ним усі папери державної бухгалтерії. Калинович пробував на недобровільнім урлопі³⁾ і нудився страшенно.

¹⁾ Як він погано вихованій!

²⁾ До побачення.

³⁾ Урлоп — відпуск.

Привікливий до неважкої, але щоденної правильної праці, він тепер не знав, що зробити з собою: зразу, коли ще в місті панував поспіх стану облоги, він цілими днями сидів запертий у своїм покоїку, читав дещо, пробував навіть писати вірші й зараз же палив усе написане. Пізніше, не вважаючи на сніг і сльоту, він ходив по вулицях і нараз спостеріг, що його щось надто часто тягне на Трибунальську вулицю. Чи то були спомини тих страшних годин, які він пережив у куті біля барикади, чи що інше? Він силкувався вмовляти в себе, що має право ще хоч раз побачити ту дівчину, яку з нараженням власного життя вирятував від нехібної смерті. Але задзвонили до брами гордої графині він таки не мав відваги.

Та ось одного дня, коли він вибирався власне на свій звичайний прохід, до його дверей хтось застукав. Калинович завмер зо страху; він же ще боявся, щоб його якбудь не потягнено до одвічальності за нещасну барикаду. Він не знав, що робити: чи замкнути двері й удали, що його нема, чи просити незнайомого гостя, щоб війшов. Але двері відчинилися без його запросин, до покою війшов Ян у багатій ліберії і подав йому паухчий білетик.

— Пані графиня просяєть сьогодні на вечір, — мовив він, поклонився й пішов.

Весь той день перебув Калинович серед дивного зворушення. Він ходив довго по вулицях, старанно оминаючи ринок і Трибуналльську, кілька разів заходив

до кав'ярні, читав газети та, не можучи нічого зрозуміти, відкладав їх на бік. Нарешті прийшов вечір. Убралися в повну свою параду, Калинович уяв фіякра, бо на вулицях було болото, і підїхавши до звісної брами на Трибунальській, подзвонив. Брама відчинилася, Ян повів його на перший поверх до покою графині.

В ясно освіченім покою сиділа при столі в фотелю графиня, а обік неї бліда, шен-дітна панночка, скромно, але елегантно одягнена в чорну сукню.

— Пан Стефан Калинович! — промовив Ян, впроваджуючи Калиновича до покою і віддалився. Панночка, що сиділа на кріслі біля графині, порушилася якось нервово, немов хотіла встати. Але графиня легенько простягла руку, даючи їй знак, щоб сиділа тихо.

Калинович наблизився й поцілував графиню в руку.

— Панна Емілія Валігурська, пізнаєте? — промовила вона з легким усміхом, обертаючися до нього.

— Якби не слова ясновелъможної пані графині, то ніколи б не пізнав, — відповів Калинович і вклонився панночці.

Вона встала, обійшла фотель графині і простягла йому руку. Калинович з дивним почуттям зирнув на ту дрібну, білу ручку, по якій ніхто не був би пізнав, що вона так зручно і вправно набивала перед місяцем важкі наполеонівські пістолети.

— Позвольте, пане, — промовила вона трохи горловим, але дуже приємним голосом, — подякувати вам за ваш справді

геройський учинок, що врятував мое життя. Оскільки знаю з уст пані графині, був це героїзм по-неволі. Тим гірше для вас, що ви намагалися на бідну сироту, яка нічим не в спані відплатитися вам.

— Дуже низько пані ціните мене, думаючи, що я, чи то в тій хвилі, коли рятував вас, чи колибудь пізніше, хоч на момент думав про якусь заплату за це чи то з вашого, чи з чийогобудь боку. А тепер побачивши вас уперше, я справді щасливий, що мій мимовільний учинок урятував життя такої гідної і гарної особи, як ви.

При цих словах панна почевоніла і в заклопотанню глянула на графиню, та їй Калинович почевонів і втупив очі вниз.

— Il n'est pas si mal élevé, сонше j'avais songé¹⁾! — промовила графиня, гладячи панну Емілію по голові. Потім вона почала розпитувати Калиновича про його рід, його уряд, його плату, про те, що тепер робить і що думає робити. Він відповідав на її питання попросту, широко, нічого не прибільшуючи, і графиня слухала його оповідання очевидно зацікавлена та кивала головою. Потім попросила його лишитися ще півгодинки і повечеряти з ними. Вечеря була дуже скромна, а що графиня при тім не говорила багато, то її досить нудна. За вечерею Калинович сидів проти панни Емілії, а графиня між ними, при вужчім краю

¹⁾ Він не так погано вихований, як я гадаю.

столу. Графиня заспавила Калиновича розповісти ще раз при панні історію пам'ятного дня 1 падолиста, і Калинович чув, що цим разом оповідав цікавіше, ніж перед місяцем, лекуди навіть з гумором, так що на лицях обох дам показувався легенъкий усміх.

— А я пана давно знаю з оповідань небіжчика татка, — промовила панна Ємілія. — Дуже часто говорив мені про свого бюрового товариша. „Однока щира і чесна душа в нашім бюрі“, так мовляв він звичайно, «лише шкода, що такий забитий шварцгелѣбер».

— Так, ваш покійний татко частю до-коряв мені шварцгелѣберством, хоча признаюся по щирості, я ніколи не розумів гаразд, чим тут я заслужив на до-кори. Я чоловік простий, не вчений, і не очітаний. Знаю свою бюрову роботу, яка мене годує, і свою присягу, яка мені велить робити почно й чесно. Та й годі. Але це не значить, щоб я поза цими межами не міг розуміти справедливих жадань чи то польського, чи руського, чи якого іншого народу.

— Pas mal dit!¹⁾ — мовила графиня, хитнувши головою.

— Я часто просила татка, щоб запро-сив коли до нас до дому того закоспе-нілого шварцгелѣбера, — мовила далі панна, — але таточко не хотів. Він і не знов...

---

¹⁾ Не погано говорить.

Вона не договорила й притулила хустку до очей, утираючи слози.

Графиня встала. Калинович поцілував її в руку, здалека вклонився панні й пішов. Він не знат, що думати про цю свою візиту, про її ціль і значення, але почував, що без значення вона не лишиться. І справді, по кількох тижнях, десь при кінці лютого 1849 року, він дістав знов запрошення від графині, щоб потрудився відвідати її на хвилину. Цим разом графиня прийняла його сама. Вона запитала знов, чим він займається. Калинович відповів, що все ще не має постійного заняття, бо державну бухгалтерію касують і реорганізують. Правда, його не відправлено зі служби і плату, 20 ринських місячно, йому дають, але що буде далі, цього він не знає. Графиня вислухала його мови й сказала йому попросту:

— Подавайте до намісництва.

— Вельможна пані графине, — мовив Калинович, — я вже розвідував. Там усі такі посади, на які я міг би податися, давно вже обсаджені.

— То байка, — мовила графиня рішуче. — Зараз сьогодні лагодьте подання. Не говоріть ні про яку посаду, а подавайтесь. Залучіть, які маєте, свідоцтва, папери. Зрозуміли?

І не ждучи його відповіді, вона встала й подзвонила. Явився Ян і подав зачудованому Калиновичеві плащ і калоши.

Калинович подався, хоч не мав ніякої надії на те, щоб його подання осягнуло яку ціль.

VIII.

Новий намісник Голуховський був уже звісний, як чоловік гострий, безоглядний службиста, говорили, що хоче зорганізувати намісництво і загалом усю політичну адміністрацію в краю, як свою праву руку й добирає людей здібних, енергійних та рішучих. Калинович не почував у собі таких прикмет: він був добра, терплива та точна рахункова машина, але не жаден адміністратор. І справді, зразу здавалося, що його надії на одержання посади в намісництві зовсім марні. Минав тиждень за тижнем, а відповіді не було ніякої. Калинович ждав зразу терпливо, з тою терпливістю впертого та при цьому пасивного русина, на яку зложилися довгі віки політичної й соціальної залежності та невласновільності. Він пробував через знайомих возних та інших канцеляристів, що служили в намісництві, засягати відомості, як споіть його справа, але ніхто не вмів сказати йому нічого певного; одно пільви було певне, що всі персональні справи взяв у свої руки сам намісник і жадна, навіть найпідрядніша номінація в політичній службі не робиться без його відому.

Положення Калиновича робилося чим-раз прикріше. По скасованню старої державної бухгалтерії, яку тепер на нових основах перероблювано на краєву фінансову дирекцію, йому грозила перспектива, коли не дісплане посади в намісництві і не зголоситься заздалегідь до якої іншої державної служби, лишитися зов-

сім нальоду, без ніякого удержання крім малесенької пенсії за дотеперішню 20-літню службу. Кілька разів він збирався йти до графині та просити у неї поради, а в разі чого й пропекції, та все щось спиняло його. Нарешті, вже геть у великому пості, він наважився піти до намісництва, відобразити своє подання й аллегати¹⁾ й подаватися кудінде, хоч би до суду. Та на превелике диво, якраз того самого дня, коли надумав цей крок, одержав із намісництва візвання, щоб того ж того дня ставився в повній урядовій параді на авдієнцію до самого намісника.

У Калиновича аж жижки затрусилися. Він үвесь трепетів зі страху, що мусить ставати око в око перед таким великим та страшним паном, який йому видавався силою першою по цісарі, а другою по Божі. Та це не був страх розпukи й безнадійності, а навпаки, на дні такого страху ворушилося радісне почуття, що чей же воно не надармо, що та авдієнція буде великим і щасливим зворотом у його життю.

Завмидало серце у Калиновича, коли піого пам'ятного дня входив у браму намісництва і низенько поклонився пишно вбраному портієрові, що стояв у брамі з золоченою булавою в руці. Ще дужче завмидало його серце, коли, пройшовши пару сходів і довгий коридор, він вийшов до почекаліні перед авдієнційною залею і знов низьким поклоном ушанував слугу, що зажадав від нього завізвання. А вже як завмидало його серце, коли той сам слуга після ряду інших імен нарешті

¹⁾ Аллегати—додатки, документи.

викликав його й відчинив перед ним двері до авдієнційної залі, цвого ні словами сказати, ні пером описати. Майже безтязманий укійшов Калинович до тої залі, оббитої червоними папетами, з меблями також оббитими червоним адамашком, з великим бюром, застеленим червоним сукном. Перед його очима зачало колихатися та клубитися якесь червоне море.

Він зупинився недалекодверей не знаючи, чи йти далі, чи ні. В тій хвилі з-за червоного бюра встав високий пан згострими та виразними рисами лиця, з носом довгим і госпрем як гуцулський топорець, з бакенбардами і виголеною серед них бородою і звільна наблизився до нього. Цей пан міряв його уважно проникливими, не по сердитими, не по згірдними очима.

— Слухай, Калинович,—промовив нараз високий пан різким, трохи носовим і дуже неприємним голосом,—що ти собі думаєш? Ти зроду русин, був на польських барикадах, кваліфікації не маєш і подаєшся на ціарську посаду до намісництва. По якому це?

Ще досі в Калиновича подирав мороз за плечима, а тепер було йому таک, немов би хпось обілляв його окропом. От тобі на! Дождався посади, нічого сказати. Намісник знає про його пригоду з барикадою! Значить—замість посади попрутъ на старі літа в рекрути, як багатбох інших барикадних героїв. У нього дух заперло. Він стояв німий, блідий і трясся всім тілом.

— Ну, що, не відповідаєш на моє питання?— настоював намісник, не зво-

дячи з нього допитливих очей і очевидно любуючися його смертельною тривогою.

— Екс... екс... екс... — пролепотів Калинович, але не міг вимовити навіть першого слова.

— Ну, що? Говори сміло! — заохотив його намісник, прохи зм'якшуючи голос.

— Ексцеленціє... я... я... власне... хотів, — вигукував, мов викидав із себе поодинокі слова бідолашний Калинович.

— Ну, що ти хотів?

— Хотів... власне... сьогодні... відібрати своє подання,

— А то чому?

— Бо розміркував.. що я ... куди мені... до політичної служби...

— А чому ти не розміркував того вперед, заким вносив подання?

— Екс... екс... ексцеленціє... я... я...

Він завагався. Чи згадувати про графиню? Щось немов долонею затикало йому уста. Якась вроджена гордість наложила пута на його яzik. Ні!

— Я... я був дурний, — вицідив він.

— Бачу сам, що ти дурний. Навіть тепер не вмієш вибрехатися. Ну, скажи, на що мені такого урядника? Де я його подію?

— Ексцеленціє... я не маю претензій на високу посаду... я на найменший готов щиро й чесно... — осмілився промовиці Калинович, у якого лагідніший тон намісника знов збудив деяку надію. Та бідолаха знов не в ті двері попався.

— Слухай, Калинович, — перервав йому намісник гостро, морщачи брови, — не говори мені про свою щирість і чесність.

Це півої особисті прикмети, до яких мені нема ніякого діла. Для мене головна річ служба. І будеш нечесний у службі, підеш до криміналу. Будеш нещирій у службі, належу тебе. Про це нема що й говорити. А мені поперед усного треба людей розумних, енергійних, смілих, кованих на всі чопири ноги, розумієш? Таких, щоб уміли зручно сповняти мої накази й на вітві те, чого я їм не наказав. Щоб уміли відгадати мою волю, мою інтенцію. Щоб уміли робити моїм іменем, не наражаючи мене на одвічальність... робити урядової ховати кінці в воду... щоб уміли в данім разі змовчати, а коли треба, то й по-перпіти там, де через це можна відвернути одвічальність від мене. Розумієш? Я потребую таких урядників, щоб були в моїх руках без душі, без волі, без сумління, а про те все мали голову на карку. Розумієш, Калинович?

— Одно розумію, ексцеленціє, що я на такого урядника не здатний,—мовив Калинович.

— Так, маніпула маніпулою ї буде,—згідно буркнув намісник і зробив такий жест, немов хотів відвернутися. Калинович поклонився, щоб іти геть уважаючи авдієнцію закінченою. Та нараз намісник обернувся до нього, немов нагло пригадав собі щось.

— А слухай, Калинович, скажи мені, як то ти бився на барикаді?

— Ексцеленціє, я не бився.

— Не бився? А як же ти вирятував ту панну... як її... Валігурську з розвалин барикади?

— Ексцеленціє, я... я... нехочячи.

Ані один мускул не дрогнув у кам'янім, мов сокира нагоспренім, лиці намісника, тільки блиск очей зраджував, що він сміявся в душі.

— І що ти зробив тій панні, що вона від тоді плаче і жалується на тебе?

У Калиновича знов мороз подер за плечима.

— Ек... ек... ексцеленціє, я нічого не знаю. Я переніс її зомлілу на руках.

— Еге, переніс на руках! Добре переніс! Тепер дівчина нещаслива, плаче на тебе. Зараз мені йди й заспокій її. А як будеш мати від неї посвідчення, що вона не має до тебе ніякої претензії, тоді приходь сюди по резолюцію. Інакше ю бачити тебе не хочу.

Мов п'яній, вийшов Калинович із намісництва. Що за нова халепа наскоцила на нього? Чого хоче та панна? Що йому робити? Не думаючи, не тямлячи як і куди, він якось по-неволі опинився на Трибуналській і подзвонив до відомої брами. Ян, не кажучи ані слова, попрощавшись, Калинович оповів їй, чого жадає від нього намісник.

— А ви справді знайшлися не гарно, не по кавалерськи, — гостро й холодно мовила до нього графіня. — Ви ж від першого разу могли побачити, що панна Емілія не байдужа до вас, а про те спілький час не навідувалися, зовсім забули про неї. Бідна дівчина, скільки вона наплакалася!

— Вельможна пані графине! — крикнув переляканий Калинович, — клянуся сумлінням, що я нічогісін'ко не завважив! Та й де ж би я смів!... Я чоловік без спановища, без роду... вже майже сороклітній... а панна Емілія...

— А от бачите! Прошу, входіть ближче!

Графиня повела Калиновича до салону, де за фортеп'яном сиділа Мільця, хоч і не грала.

— Мільцю! — мовила графиня, — представ собі, твій пан кавалер нічого й не догадувався!

— Панно Еміліє, — мовив Калинович, наближаючися під цілуочи її руку, — вибачайте моїй сліпоті. Але такого щастя я ніколи не міг надіятися... не смів би...

— Ну, ну, не треба бути знов шаким несмілим, — мовила, всміхаючися графиня.

— Вельможна пані графине! — мовив Калинович, не випускаючи руки панни Мільці, — в оцій радісній хвилі не відмовте бути нам сиротам за матір!

І вони обое впали перед нею на коліна.

— Боже вас благослови! — набожно промовила графиня, кладучи ім руки на голови.

Не минуло й пізгодини, як Калинович знов вертав до намісництва, цим разом уже направду п'яній, — п'яній не лише двома келішками вина, випитими у графині з нагоди своїх заручин, але головно п'яній щастям, що так несподівано впало на нього. Він мав при собі лист від графині, який і вручив намісникові.

— Ну, так то добре! — мовив намісник.
— Гратулюю тобі заручини й прийми від мене оце!

І намісник подав їому срібну табакерку, повну дукатів.

— Це на нове господарство. А зараз по шлюбі одержиш декрет номінаційний на рахункового офіціала з платою 50 ринських місячно. І зараз по шлюбі прийди до присяги. А пенсія числиться тобі відзавтра; завтра починається її служба.

Намісник махнув рукою — авдіенція була скінчена.

Отой час від заручин до шлюбу був певно найщасливішим часом у життю Калиновича. Все його тішило: і надія мати молоду, таку гарну, таку скромну жіночку, і так несподівано одержана, така корисна і висока, в порівнанню з давнішою, посада, і нова служба в бюрі, де його шанували, знаючи, що він у ласці в намісника і що намісник сам обдарував його. Та по шлюбі швидко все змінилося.

Властиво не все. Службові відносини Калиновича були добрі, намісник був задоволений з його роботи і хвалив його пюочність та пильність. Але дома все пішло погано. Незабаром по шлюбі показалося, що Мільця ані не думала плакаши та тужити за ним, що всю ту історію вплескала графіня, якій доконче захотілося віддати її за нього замуж і позубутися її з дому. Подружжя було зовсім не добірне, і Мільця швидко дала Калиновичу до пізнання, що він не милий, осоружний їй. Правда, вона тягла супруже

ярмо, не маючи куди дітися, але домашнє життя Калиновичів було погане. Не поправили діла й діти, два хлопчики, яких Калинович дуже любив. Мільця взяла їх виховання зовсім на себе й майже не допускала його до них. Вона ненавиділа в ньому особливо його „rusinstwo“¹⁾ і пильнувала, щоб воно, борони Боже, як зараза не прищепилося її дітям. По п'ятвох роках такого життя Калинович почав пити, а застутивши раз якось у зимі і набравши черевного дуру він, уже хорий, по якійсь домашній сцені непевним кроком пішов до шиночку, випив там чотири галуби зимого пива і звалився без тямі додолу. Його занесли додому зомлілого. Лікар, прикладаний милосердними сусідами, тільки головою похитав. Мільця не хотіла й глянути на недужого.

— Так тобі треба, старий собако! — бурчала вона. — Вмирай уже раз. Затроїв ти мої молоді літа, то й не думай, що я буду жалувати за тобою.

Калинович, відзискавши на хвилю притомність, чув ті слова. Він не сказав нічого, закусив губи, щоб не застогнати з болю, повернувся лицем до спіни й сконав.

Його сини вирости на гарячих польських патріотів; про руський рід своєго батька навіть не чули ніколи.

І скільки то їх, вільних і невільних героїв, пішло отак на пропале! З давна привиклі цінити себе і все своє за нізащо, а бити поклони перед чужим, вони

¹⁾ Русинство,—українство.

при сильнішім подуві історичного вітру відставали від своїх, а в чужих, яким віддавали свою силу, своє серце й життя, не знаходили ні признання, ні пошани, ні пам'яти. Забуттям покриває також по-томність їх діла й могили.

1889 р.

ГРИЦЬ І ПАНИЧ

I.

Було це зимою, незадовго перед пущенням пам'ятного 1846 року.

Невелике гірське село Спупосян розкинулося широко по крутій долині, перерізаній гірським потоком, що тепер скований грубою ледяною корою та присипаний снігом тільки де-де глухо булькомів з-під льоду і на кінці села вливався до так само замороженого Сяну. Маленькі хати чорнілися купками на білому сніговому плі, сполучені одні з одними хіба вузенікими, в снігу пропоптаними, стежками. Величезними, важкими шапками зима сиділа на спріахах, льодовими соплями звисала з окапів, купами білого пуху гніздилася між гілляками верб, густо вкривала вбогі поля по збоччях, придавлювала своєю вагою чорні смерекові ліси по довколишніх горах. Тісно й важко робилося чоловікові, коли бачив себе таким дрібненіким, слабим та відрізаним від решти світу серед них величезних гірських валів, серед тої маси снігу, а до того ще обгородженим з усіх боків тим чорним, могутнім часюком, що ночами

від вітру стогнав, немов велетень коня-
ючи в страшних муках, що в мороз трі-
щав та стріляв, мов ворожий табір;
а в бурю ревів, свистів та вив, засипа-
ючи безмірними туманами снігу маленьке,
вбоге село, там, у долині, над потоком.

Серед села на горбiku стояв панський
двір, дерев'яний, із ганком, чисто вибіле-
ний і обведений високим парканом. У пім
дворі жив дідич села, пан Пшестшель-
ський, старий удовець із сином одинаком
Нікодимом, парубком 28 літ, що скінчivши
в Перемишлі гімназію від десятих літ
покинув школу й жив при батькові, пома-
гаючи йому завідувати господарством.
а властиво проводячи найбільше часу на
полованню і поїздках по даліших і близ-
чих сусідах, свояках й знайомих. Пан дідич
Пшестшельський, 70-літній, крепко збу-
дований і здоровий шляхтич старої дати,
проводив господарство сам і навіть не
позволяв синові надто багато втручати-
тися до нього, так що цей мав багато
вільного часу і міг займатися „політи-
кою“. Ще в гімназії він гаряче перейнявся
був ліберальними, демократичними полъ-
ськими ідеями, що ширив у Перемишлі
кружок Дмитрасиновича, а покинувши
школу, не переспавав цікавитися пропа-
гандою, кілька разів гостив у себе рево-
люційних емісарів, що ходили по краю,
щороку їздив на паду неділь до Львова,
щоби погуляти на балах і розвідати, як
стоїть справа відбудовання вітчини,
і в останніх часах пробував навіть сам
пропагувати ті думки не пільки серед
околишної шляхти, але також між се-

лянським парубоцтвом бапіїківського села.

Старий пан дуже не рад був тій синовій політиці — раз тому, що вона дещо трохи коштувала, а подруге тому, що була небезпечна. Госпини польських емісарів у його домі нарobili їому багато неприємності, хоч власті й не знали про все, що було направду. Комісар Курцвайлъ зввзятий ворог шляхти, кілька разів нагрожувався арештувати його сина, скоро тілеки щось найменше покажеться на нього. А найгірше те, що сам батько вважав синові ногляди хибними, для шляхти небезпечними, згубними, комуністичними. Між батьком і сином бували часті суперечки, особливо від того часу, коли Нікодим почав збирати сільських парубків і голосити їм свою науку. Батько сердився, вговорював сина, вияснював йому, що він підкладає підвал під власну хату, та син не слухав, а ще жадав від батька, щоб цей поводився з селянами лагідно, скасував буки, зменшивав данини, — мало, що не жадав цілковитого даровання панщини.

— Здурів хлопець! Чисто здурів — по-впоряд заклопотаний батько. — Одинокий спосіб, оженити його з якою енергійною па господарною шляхтянкою, яка-би порядно взяла його в руки.

Та такої пари для його Димця наразі не було видно, а «політика» не давала самому паничеві думати про женихівку.

Оце власне спарий пан, ходячи по по-кою, думав про те, що йому почата з сином, і перебирає у голові всіх знайо-

міх панночок. Надійшли м'ясниці, сама пора для весілля. Господарство в останніх роках ішло слабо. Від часу бунту, що вибух був у селі в 1841 році, селяни роблять панщину нерадо, ціни на збіжжя нема, за деревом ніхто й не пипає, а тим часом податки плати. В селі був голод і треба було, майже половину господарів, рятувати на переднівку. Дуже придалась би гарна невісточка з гарним віном. І дім оживила б, і фінанси поправила б. А то що: і живемо ми оба скромно, ні на які видатки собі не позволяємо, і господарства, здається, пильнуємо, а тим часом усе йде як з каменя, довжок у сяніцьких лихварів росте та й росте і нема надії вилабудатися з нього.

Пан Пшестшельський був у хмарному настрою. Поснідавши рано й обійшовши господарство та розділивши панщиняну роботу (до покою доносився з гумна густий стук ціпів, мов далекий компанійний карабіновий вогонь), він вернув до покою й дожидав другого снідання. В животі трохи млоїло, а до того небо було хмарне та непривітне, всі дороги і стежки завалені снігом,— чуїться голоду, самопи та одиночесні придавлювало душу.

— Де панич? — запитав пан Пшестшельський, відхиляючи з покою двері до сіней і направляючи своє питання до супропілежної отвореної кухні, де кухарка при помочі двох служниць поралася коло печі.

— Десь тут недавно були, — відізвалася одна слуги.

— Певно пішли до Тимкового, Гриця кликати,—додала друга.

— Пошо йому Гриця?

— Та видно хочуть десь їхати по обіді. Рано веліли фірманові¹) зладити залубенівки²).

Пан запер двері й знову пустився ходити по покою.

— І куди він хоче їхати по такій заметі? А тут не нині то завтра жди нової сніговійніці. Чую це добре, ревматизм так і ходить по костях. Я певнісінський, що він до Сянока збирається. Ну, та зрештою нехай іде. Може там збереться яке товариство, піде забава, панни будуть... ану ж може компа й причарує його.

В тій хвилі надійшов панич. Це був так само високий і спритний мужчина, як і його батько, осмалений вітром, синьовій, з довгими, по-уланськи закрученими вусами. Подовгасте, сильно костисте лице свідчило про енергійну вдачу і силну волю, а сині очі надавали цьому лицю виразу якоїсь ідейності й замилування до мрій та фантазій. Він був убраний по-гospодарськи але чисто, в «польських» чоботях з високими, густо поморщеними халявами, в штанях із грубого, сірого сукна, в короткім вище колін кожушку без ковніра. Боброву шапку з кляпами на вуха зняв при вході до покою, а потім поклав на комоді.

— Добрий день татові! — промовив м'яким та звучним голосом.

---

¹⁾ Фірман — візник.

²⁾ Залубенівки — маленькі санки.

- Добрий денъ! Ну, що? Де бував?
- Ходив до лісу, чи нема свіжого вовчого сліду.
- Нема?
- Ні. Після вчорашиного немає.
- Нікодим скинув кожушок і передягся в чеперку, свій звичайний стрій.
- Збираєшся іхати кудись? — запитав батько.
- Та мушу. Вчора лист прийшов із Сянока.
- О! — здивувався батько. — А ти й не сказав мені нічого. Від кого лист?
- Та не говорив, бо то не татків інтерес. Граф К. пише мені, коротко, пару слів: «Прибуваї, важні вісті».
- Аг! Граф К.! Та не знаєш котрий, бо іх два є. Чи старий, чи молодий?
- Молодий.
- Ти з ним знайомий?
- Досі ні.
- Ну ѿ не догадуєшся, чого тебе потребує?
- Догадуюся. Лист запечатаний не його печаткою, а нашою, меч і коса на вхрест, а на полях чотири букви: J. P. N. Z.
- J. P. N. Z. — а це що значить?
- Jeszcze Polska nie zginęła¹⁾.
- Там до діялка! — буркнув старий пан.
- Що неподобається тобі? — якось прикро запитав син. — Я думає, що це повинно тішити тебе.
- Як може мене тішити дурниця? Будьте собі патріотами, вірте всею душою, що Польща не пропала, працюйте,

¹⁾ Ще не вмерла Польща.

про мене, над її відбудованням, але пощо вивішувати свій патріотизм на печатках, викрикувати його з дахів, вибубнювати на вулицях? А надто ще коли знаєте, що уряа дразниться такими дурницями, як бик червоним. Коли хочете справді зробити щось, то такі значки сто раз швидше пошкодяпів вам, ніж поможуть.

— Ну, не можна так говорити,—боронився Нікодим.—Люди людьми, шапочку, а поляки поляками. Ім не досить патріотизму в глибині серця, ім треба патріотичної одежі, кокарда, печаток, фан¹) і відзнак. Такі речі тягнуть до себе навіть таких людей, що в серці небагато мають дійсного патріотизму.

— О, певно,—мовив батько.—Це певно вони притягнули ї того графіка К., марнотрапника, неробу та гуляку. Даруй, мій сину, але спріві, котрою кермує цей панич, я неможу вірити. Бувши на твоїм місці, я зараз би відкараскався від неї.

— І мені це не дуже подобається, що він має в руках нашу печатку. В окружнім комітеті засідає куча паничів, котрі вже віддавна балакали про те, що треба когось для «фірми». Здається, що вони втягнули його. Ну, та я поїду, розвідаю, що там вони роблять і яке в них діло до мене.

Люкай покликав панів до снідання. В часі снідання, в присутності люка, розмова перервалася; тільки десь колись пани перекидалися французькими фразами, хоч оба в французькій мові були не тверді й

¹) Фана—прапор.

ширшої конверзації¹) цею мовою не могли провадити.

По сніданню батько почав збиратися до виходу, щоб оглянути господарство.

— Коли ідеш? — запитав він сина.

— Думаю сьогодні по обіді. У Косціцьких у Д. підночую, а завтра буду в Сяноці.

— А довго там забавиш?

— Не знаю, як випаде. Може там яка забава склєїться. В усякім разі надіюсь вернутися в суботу.

— А кого береш із собою?

— Гриць поїде.

Батько вже був готовий до виходу, з шапкою на голові. Згадка про Гриця вдарила його якось неприємно.

— Не розумію, Димцю, — мовив він хмурачи брови, — чого ти волочиш того Гриця з собою. Адже можеш узяти котрого-будь слугу.

— Коли бо вони всі такі тумани! Ані один не вміє з кін'ми поводитися як слід. Ні в чім не спустишся на нього. А Гриць, знаєте самі, який він до всього проворний і який вірний мені.

— Але мені те дуже неприємно, Димцю, дуже неприємно!

Нікодим, зайнятий пакованням подорожньої валізи²), підняв голову і видивився на батька.

— А то чому?

— Я хотів про це поговорити з тобою, та на це треба би вільнішої години.

¹) Конверзація — розмова.

²) Валіза — чемодан.

— Ну що ж, говоріть!
Старий оперся на палиці, не сідаючи,
а син спояв на почіпках коло валізи.

— Ні, буде ще час,—мовив старий по короткім ваганню.—Приїдеш із Сянока,
то поговоримо ширше. А тепер одне тільки скажу тобі: будь обережний із
тим Грицем і з тими парубками...там...
знаєш?...і з усім хлопством. Будь обе-
режний! Щось там варитися й кипить
між ними. Чую, що пахне чимось недоб-
рим. Нібіто вони гнуться й хиляться
і не грозять, а проте в очах і в голосі
і в руках видно щось таке, як було
в 1841 році, пам'ятаєш, перед бунтом!

Рік 1841 був пам'ятною хвилею в житті
пана Пшеспішельського і його дідичного
села. В тім році був у селі бунт, кооприй
треба було втихомирювати аж військо-
вою екзекуцією. Пан Пшеспішельський і
досі не може без злости згадувати про
цей проклятий рік і його погані наслідки.

Між громадою і двором ішла задавна
суперечка за якісь толоки, за пустіки,
що були первісно рустикальні¹), а потім,
що за попереднього пана, були прилучені
до двірського ґрунту, вкінці за різні
крайди, на які жалувалися піддані. Ця су-
перечка довго ходила по судах, піддер-
живана головно кількома заможнішими,
писменними селянами, між кооприми
визначувався Гнат Тимків, сільський пле-
ніпотенці²), чоловік бувалий і досить
добре обізнаний з правними приписами.

¹) Рустикальні—селянські.

²) Пленіпотенці—уповноважений.

Він довгі літа докучав панові різними процесами і деякі справді повигравав. Роздобувши в Сяноці якимось способом відпис старих Йосифінських інвентарів¹), де були списані всі громадські ґрунти, повинності й данини, він у 1841 році зчинив правдивий розрух у громаді і зажадав від пана звороту всіх загарбаних від того часу ґрунтів і відшкодовання за збільшені данини і надроблену панщину. Переляканий пан покликав військо; бунт успокоєно різками й військовим послющем, що, пробувши в селі дві неділі, вичерпав усі засоби не тільки в селян, але й у дворі. Тимкового арештовано і в кайданах відвезено до Сянока. Коли виїздив із села, купа його прихильників кинулася, щоб від碧ти його. Приишло до бійки між селянами й двірськими посіпаками. Втій бійці найгарячішому з них посіпак, двірському злісному Онишкові Кострубові поламано обі ноги.

В селі настав спокій. Від Тимкового відібрано інвентар, котрого по закону йому невільно було мати, та й його самого не стало в селі. Та на пана по шій екзекуції впали нові обов'язки — запомогати цілу зиму обдертих із усіх засобів селян, платити шпиталь за Коструба, а надто опікуватися сином Кострубовим Осипом і сином Тимковим Грицем. Хоча в обох хлопців були матері, то проте пан узяв їх обох до двору. Кострубиха

¹⁾ За часів Йосифа II були переведені описи земель.

була халупниця ¹⁾ і справді не мала при чім держати парубка дома і була б мусила віддати його в службу, а Тимкового Гриця пан узяв на просьбу своєго сина, даючи натомість Гнатисі наймита для ведення господарства.

Осипові було в ту пору 18, а Грицеві 13 літ. Осип був крепкий, рослий парубійка, незвичайно силівний, відважний і завзятий, але мовчазливий, скритої вдачі. Натомість Гриць, мамин пестрій, був хлопець незвичайної вроди, кров з молохом, з золото-жовтим волоссям, що бліскучими кучерями вилось по його голові і спадало аж на плечі, з синіми, лагідними очима, щирій, одвергтий і добрий, видно, вихований в достатку й свободі. Батько змалку навчив його читати й писати і багато оповідав йому про те, що бачив і чув по світі, а Гриць, маючи незвичайно добру пам'ять і бистре око, засвоював собі все, що чув, придивлявся до всього, що бачив, одним словом, був появою наскрізь незвичайною серед мало розвитих, притупих, заляканих і па брудних сільських дітей. Його не любили ровесники, дражнили паничем, за те панич Нікодим дуже вподобав його і поти налягав на батька й на спіару Гнатиху, поки його не взято до двору на службу. Панич відразу взяв його собі й не стільки вживав до послуги, скільки розмовляв з цікавим хлопцем, волочився з ним по лісах і потоках, їздив по сусідах і до Сянока, брав

---

¹⁾ Халупник—той, що немає своєї хати, а ви наїмає або „живе в комірному“.

навіть раз до Львова з собою, одним словом, зробив його своїм невідступним і поваришем.

Гриць був вдячний паничеві. Він користав і з його розмов і з поїздок, а за його добреїспів відплачувався йому такою вірною і старанною услугою, що панич не міг його нахвалитися. І коло кінця він умів ходити добре, і стрілець з нього був незрівняний і на ловлення пstrугів у потоці знав тисячні способи, і по лісах та дебрах знав стежки, — одним словом, усюди Гриць умів бути паничеві пожиточним і служним.

Зовсім інакше вів себе Осип. Хоча батько його був найщиріший двірський слуга, чи то як говорили в селі, найвірніший панський собака, в Осипа від малку була зовсім інша вдача. Не знати, чи від матері, що була зроду шляхтянка і вийшовши заміж за підданого мусила робити панщину і через те проکлинала свій вік, чи від сільських дітей, що, повторюючи слова своїх батьків, ганьбили і проклinali його батька, досить, що Осип набрався глухої ненависті до пана, до двору і всіх двораків. Служба в дворі була мукою для нього самого і для всіх, що мали з ним діло. Упертий, непокірний і завзятний, він не раз робив іншим на збитки всякі пакості, псував те, що зробили інші, навіть осмілювався бурчати на пана, відгрожуватися паничеві, а Гриця, де міг заскочити, ганьбив і навіть частував буханцями. Дійшло то того, що раз Осип зайдов через це в сварку з паничем. Панич ударив Осипа в лиці, цей

віддав їому ще з підсипкою. Зчинився крик, Осипа побили жорстоко, заперли через ніч до шпіхліра¹), а на другий день відвезли до Сянока й віддали в рекруті. Гриць щиро плакав, чуючи їй себе прохи винуватим у тому нещастю, та Осип в понурій мовчанці, без жалю попрощався з рідним селом.

Це було перед трьома роками. Того самого року вийшов Тимків із в'язниці, а Коструб із шпиталю. Тимків поспарівся передчасно, послаб, зігнувся; Коструб, кепсько вилічений, лишився до віку калікою. Тільки тепер він довідався, яка доля спіткала його сина, та панський дворак приглушив батьківське чуття.

— Добре їому так! Нехай знає, драбуга, як шанувати панів. Не бійся, стара, не пропаде він там. Буде добрий, то буде й їому добре, а буде злий, го-го! Там із нього швидко злість виженуть, хоч би мали при тім і душу вигнати з тіла.

Не дуже потішила бідну матір така промова, та що мала робити! Поплакала і перестала; треба було працювати і на себе й на каліку-чоловіка, і ще й відбувати що місяць чотири дні панщини. Шоправда, пан запомагав своєого вірного слугу і хлібом і справою і збіжжям, та що нужди вони не терпіли, але робити треба було. Коструб, не можучи ходити, цілими днями сидів у хаті, плів коші, сіти, рукавиці і тим хоч що-то заробляв на хліб. Жінка зимою прала, а літом хо-

¹⁾ Шпихлір — комірчина.

дила на полеві роботи, найчастіше до пана за гроші й справу.

І в Грицевім життю настало переміна. Батько вернув із криміналу зломаний, знеохочений, а чуючи, як по-людському обійшовся пан з його жінкою і як добре було синові в дворі, перепросився з паном. Він учинив це не так може з широї прихильності до пана, як для того, щоби по добру видобути з двірської служби своєго любого Гриця. Хоч як нерадо, панич згодився пустити Гриця до батьківського дому. Та про те він дуже частіше брав з собою Гриця чи то йдучи в ліс, на рибу, чи їduчи десь у сусідство, а далі почав його кликати ще частіше, вечорами, на розмови, в коприх силкувався викладати парубкам свої патріотичні ідеї. Гриць був більше підгопованій до цієї пропаганди від інших парубків, проймався нею гарячіше і часто помогав паничеві, викладаючи його слова на мову більше зрозумілу парубкам. Та ані Гриців, ані паничів батько не були раді тій роботі. Старий Тимків був нерад, що панич надто вже часто забирає йому Гриця від роботи, а старий пан гримав на сина за його „комуністичну“ пропаганду. Правда, старий Тимків широкий радий був, що панич так любить його сина і не противився, коли панич брав Гриця з панщини — краще ж хлопцеві гуляти та їздити, ніж потіти коло ціпак: але коли Гриць почав розповідати йому, про що балакає панич з ним і з парубками, старий почав дуже хитати головою.

— Синку, бійся Бога, вважай! Держися на осторозі! — осиперігав він. — Це чимсь недобрим пахне.

Гриць не міг зрозуміти, чим недобрим можуть пахнути обіцянки скасовання податків, ревізорів, а навіть самої панщини.

— Гляди, щоб поза тими обіцянками не було якого польського повстання! — говорив старий плєнікоптенці. — Гани люблять так: завабити хлопа на красні слова і потім пхнути його в огонь: іди, бийся, проливай кров за нас, щоби ми могли панувати!

Гриць задумався. Справді, це може бути. І він постановив собі по широті розпітати панича, до чого воно йде.

Так настала зима 1845 р Недовго перед Різдвом зчинився рух. Із Сянока прибули урлопники. Несподівано для нікого їх пустили з війська на свята і то не на кілька день, а «до заволання», як говорили тоді. Це була незвичайна ласка. Село оживилося, загомоніло: прибуло десьять найкращих хлопців, меж ними й Осип. Усі вони мали багато чого повіданий про своє військове життя, про те, що бачили й чули. В селі повіяло якимсь свіжішим духом і старому панові здавалося, що люди так, як перед бунтом, почали гордіше підіймати голови.

— Так що ж, думають татко, що знов щось таке начинається, як тоді? — запитав Нікодим.

— Нічого ще не думаю, бо нічого певного не знаю. Але мені здається, що той старий криміналівник Тимків знов щось

риє між людьми. Дуже йому гребінь відріс через те, що ти з його сином панькаєшся.

— Це вам так здається! — з легковажнням промовив Нікодим. — Я нічого подібного не бачив.

— Е, що ти розумієш! Ти нічого й не побачиш, бо тебе свої комуністичні ідеї засліпили. Ти будеш панькапися з ними, поки вони не прийдуть з ціпами й косами і не вб'ють тебе.

— Ну, що татко видумують! Чи то годиться таке видумувати! — скрікнув Нікодим.

— Добре, добре, — мовив старий. — Тільки я наперед кажу тобі, скоро щось такого довідається, що в селі якісь бунти, якісь непокірні розмови йдуть, то не буду чекати на військо. Кого зловлю, вело так випарити, щоб йому відхопілося язиком молоти.

— Ей, татку! Бійтесь Бога! Не надто ви з тим паренням розмахуйтесь! Уважайте, який час надходить!

— Еп, дурень ти, та ѿ тільки всього! — скрікнув старий і плюнув гнівно. — Тобі здається, що ти з них поробиш польських патріотів. А я тобі кажу, що це небезпечна гра! Ліпша стара метода. Хлоп має слухати, а не міркувати, не резонувати. Хлоп до ціпа, до коси, не до шаблі ѿ не до патріотизму! Це моя думка і при ній стою.

І він, стукнувши палицею о поміст, поквапно вийшов із покою. Нікодим тільки головою похитав і взявся далі пакувати свою валізу.

II.

Була субота. Вечоріло Небо вияснилося після кількаденної снігової замепі. Тис мороз. З невеликої сільської дзвіниці на далекому кінці села почувся власне плачливий голос вечірнього дзвону. Село в синявім супінку лежало, мов вимерло. Ніде не було видно ані живої душі, не чути ані одного згука. Тільки понад стріхами вився білявими клубками дим, піднімаючися просто вгору.

За те в дворі було шумно й гучно. В сподолі, що стояла в глибині просторого гумна, розлягався на тоці до шакту лускіт ціпів. Кільканадцять парубків кінчило власне чистити стайні. Інші носили міхами провіяне і вищиняне зерно до шпіхліра. На другім тоці, де віяно і щиняно і відки копилися густі клуби пилу, осідаючи сірою плахтою по снігу, чути було цокотання жінок і дівчат. Отамани та десятники з нагайками й костурами ходили від одної купки робітників до другої, жартуючи, покрикуючи, втишуячи надто голосні розмови або відразу на місці завдаючи кару непослушним. Пан дідич був у шпіхлірі і записував число принесених міхів, міру і якість висипаного в засіки зерна.

— Ну, годі вже! — крикнув він голосно крізь двері до економа.— Веліть кінчити! Вечірню дзвонять.

І він вийняв із рота люльку на довгім цибусі, зняв шапку й перехристився, шепчуши «Ангол Божий—вечірня молитва».

¹⁾ Янгол Божий—вечірня молитва.

— Годі, вже! — пішли з уст до уст панські слова і розрушана по всіх закутках широченного гумна сторука панщиняна машина почала звільна, не відразу, зупиня-тися. Перш: жінки покинули решета, що ними щиняли провіяне зерно, і висипали на гумно, обтріпуючись від пилу, чихаючи та регочучись. Усі вони, не зупиняючись, посунули півперек подвір'я, попри шпіхлір, де власне стояв пан дідич, з невіdstупною люлькою в зубах. Кожна з жінок підходила до пана, кланялась йому, доторкаючись рукою аж до самого снігу і цілуvala його в руку. Пан ласкаво глядів на них, до цеї або тої забалакав кілька слів.

— Ну, Оришко, а як же там твій чоловік? Здоров?

— Та все однако, прошу ясного пана. Ніби здоров, і їсти хоче, а на ноги не зведеться ані руш.

— А маєте що їсти?

— Та, дякувати панській ласці, маємо.

— Ну, тепер і Осипа маєте дома. Робить він що?

— Та робить, прошу ясного пана. Ходить молотити, а нині пішов з парубками до лісу клепки рубати.

— Так? ну, добре, добре. Тільки вважайте мені на нього! Він непокірна голова! Коли почую про нього щось найменше недобре, зараз напишу до циркулу¹), щоб його взяли знову до війська й не пускали більше.

— Ой, паночку, лебедику! Та де там! Він тепер такий добрий, такий послуш-

¹⁾ Циркул — округа.

ний! Я сама не раз не можу пізнати його. От і з тим Грицем Тимковим, як уперед не любилися, а тепер Осип сам пішов до нього, перепросився з ним.

— Так? Ну, то дуже мене це пішишть. Видиш, як ти мене проклинала тоді, як я віддав його до війська, а тепер сама бачиш, що це вийшло йому на добро. Цю було би з нього тут у селі? Шибеник, дармоїд, кримінальник. А тепер може з нього вийти порядний чоловік.

— Та дай Боже ясному панові здоров'я! — кланяючися, мовила Кострубиха, не знаючи що іншого сказати на цю моральну проповідь. А коли пан не говорив нічого більше, вона поцілуvalа його в руку і пішла.

Майже рівночасно з жінками перестали стпукати ї молотники. Та вони не виходили ще зараз. Треба було повипрясати приколотки, поскладати їх на купу, попідмітати вимолочене зерно, повиносили трину¹⁾ до половника. Все пе робилося якось мяво, неохоче, мовчки, немов те люди бажали проволікти час. Не видні було ані сліду тої радості, яка звичайніс являється в чоловіка при закінченні тижневої роботи.

— Ану, живо один з другим! Рушайтесь! Рушайтесь! — покрикали панські доГлядачі.

Це кілька міхів чистого зерна перенесено з току до шпіхліра, зв'язано кілька околотів соломи, постелено в стайню і поприпинано худобу, напоєно телят насипано свиням посліду в коритця, на

¹⁾ Трина — дрібна солома.

кладено вівцям за драбинки пахучого гірського сіна, дрібного та зеленого, як барвінок, і тижнева панщина була скінчена.

— Ану до пана! На обрахунок! — загуло по подвір'ю.

На небі, в безмірній темній безодні почали моргати перші зорі.

Пан Пшестшельський, пихкаючи люльку, замкнув шпіхлір і сів на колоді, що стояла близько дверей, під навислим дахом цвого невеличкого, мурованого будинку. Звільна, тяжкими кроками сходилися робітники від ціпів, вил та віячок, випростовуючи плечі, обтрясаючи з пилу довге, по плечах розсипане, волосся, важко зітхаючи. Два слуги принесли дубову лавку і поставили її праворуч пана. Два отамани з палицями стали коло неї, знаючи свій обов'язок. Економ подав панові тижневий рапорт. Пан глянув на нього, поводив очима, а зупиняючися на однім місці, підвів голову і грізно глянув на юрбу.

— Гнат Тимків!

Старий пленікопієнт поклонився, виступив із купи сусідів і, знявши шапку, підійшов ближче до пана.

— Гнате! — мовив пан, — що це має значити?

І він пікнув пальцем у розложений перед ним рапорт.

— Ти знаєш, що тут записано?

— Ні, прошу пана.

— А що ти говорив економові?

— Що говорив? Усяке говорив. Що він мене питав, я йому відповідав.

— Чи лиш те? А тут записано, що ти відгрожувався на панів.

— Я не відгружувався,—спокійно, але рішуче промовив Тимків.

— Добре! От економ тут стоять живий. Пане Домагальський, що говорив Гнат до вас?

Економ виступив наперед, випроспуштався і мовив:

— То так було. Підхожу я до молотників та чую здалека, ціпи не бухають, а ведеться голосна розмова.

— Приколотки переярясили,—втрутив Гнат.

— Став я за вуглом і слухаю. Аж чую, Гнат говорить. «А я гадаю, що то не добром пахне, що пани знов якесь повстання задумують. Знадто добре їм діється, замало їх москаль бив». Був би ще далі говорив, але котрийсь побачив мою пін'ю із-за вугла і в тій хвилі розмова затихла.

— Чи то правда, Гнате?—запитав пан.

— Правда.

— Як ти смів таке говорити?

— Бо так є.

— Так є? Відки ти знаєш, що так є? Як смієш говорити, що пани задумують повстання?

— А хіба не задумують? А хіба ваш панич від самої осени не намовляє наших парубків до повстання? Таке ми, пане, не сліпі і не глухі, знаємо, що до чого йде.

Пан поблід, як стіна, при тих словах. Його руки дрижали, губи рушалися, мов говорили щось, але з горла не йшов голос. Осмілені ішим люди і собі ж обізвалися.

— Що правда, іто правда! Ми то всі знаємо. Нам діти говорятъ.

Та пан уже переміг своє зворушення й зірвався з місця.

— Мовчіть! Усе те неправда! Панич з вашими синами добрий, учить їх будти чесними і послушними, а ви дурні ото що з цього зробили. Ви самі бунтівники! Пахне вам криміналом, бо там єсти дають, а добити не велять. Ей, люди!

Гнат затримав при цих словах.

— Пане, — промовив, — коли нас попрікаєте кримінальським хлібом, то дай Боже й вам закоштувати його!

— Хлопе! — ревнув пан і вся накипіла злість прорвалася наверх у його душі. — Ти мені смієш таке говорити? Гей, гайдуки! На лавку його!

Гнат випростувався.

— Пане, — промовив спокійно, — ви не будете мене бити.

— Певно не буду. Я маю таких, що це зроблять за мене.

— Пане! Пам'ятайте, пожалуєте того!

— Ти ще грозиш мені? Кладіть його!

Гайдуки приспупили до Гната і взяли його за руки. Між людьми зчинився гомін.

— Пане! Не маєте права! За що його карати? Що він злого зробив?

— Що? Ви бунтуєте? Забули вже недавнє? Гей там! Запріп браму! Всім по двадцять п'ять, а цвому старому бунтівнику, скільки влізе.

Та люди не перелякалися. В них очевидно кипіло. Їх було сімільки, що қинувшися нагло, могли ногами потоптати й пана і всю його двірню. Пан очевидно сам бачив це, та злість засліпла його.

Гайдуки стояли коло Гната і не знали що робити.

— Беріть його! Кладіть! — кричав пан.

— Геть від нього! Пане, опам'ятайтесь!

Досить того збиткування! — гомоніли люди. — Досить, бо буде лиxo!

Гнат бачив, що в його сусідів зачинали в очах грати злі іскри, що кулаки стискалися, а погляди зверталися на купу ломаччя, що лежала під парканом. Ще хвиля, і могло прийти до нещастя.

— Люди добрі, крикнув він. — Заспокійтесь! Нехай цей ворог збиткується наді мною! Будьте свідками! Я вам говорю, що вже недовго його панування! Але ви будьте спокійні, ще накликайтесь ще більшої біди на село!

— Заткайтесь йому рота! Кладіть його! — кричав пан, і серед гробової мовчанки розпочалася огидлива сцена панського самосуду над безпомічним підданим. Гната били до схочу; пан не мав охопти числити, а фукаючи і сплювуючи, ходив по подвір'ю. Вкінці, коли крик старого перемінився на глухе стогнання й крізь полотно почала близкати кров, він крикнув:

— Досить!

Гната підвели. Він стогнав.

— Щоб ти знов на другий раз, як говорили з паном! — крикнув пан Пшестшельський. — Марш усі додому!

І ще раз плюнувши, він пішов до двору.

III.

У лісі також скінчилася робота. Лісничий дав знак трубкою, що час перестати.

Звільна почали рубачі з гущавини, з ярів і дебрів спягатися купками на „шлябані“, при котрому спояв лісничий. Він держав у руці „квитаруш“, записав кожного, скільки хто нарубав, а на другій половині картки виписував йому квиток, віддирав його й давав рубачеві. Рубачів було кілька десятп, то воно пяглося досить довго, поки всі отримали квитки. Ті, що мали квитки, не відходили, а чекали, паки всі будуть готові. Ліс був досить далеко від села і одинцем іти, а ще й смеркою — неприємно. Ліпше купою.

Упоравши рубачів, лісничий пішов до своєї лісничівки. Надзорців не було ніяких, бо це не була панщина, а платна робота. Рубачі — самі парубки, довгою, гамірлявою купою рушили до села.

— Хлопці, — відізвався Осип, обертаючися до всіх, — та розповіжте бо, що це у вас за вечерниці з паничем? Одного, другого пити, та вони щось мені бовкнутуть та й утікають. Ну бо, скажіть по ширості!

— Коли бо нам янич гостро заказав не говорити ні кому, поки час настане на те.

— Ей, хлопці! Вже з того видно, що воно щось не добром пахне!

Деякі парубки зацукалися.

— Та справді, що воно таке і до чого? Панич говорить багато і не договорює.

— Ну, що ж він вам говорить? — допитував Осип.

— Та що говорить, — нерадо відповів один парубок. — Говорить, що нам кривда, що нас податки тиснуть, що в рекруті

берутъ, що сіль дорога і що всьому тому повинен бути кінець.

— А про панщину не говоритьъ, що нас тисне?

— Про панщину якось не так. На панщину більше Гриць відказує.

— Ага, то певно старий його навчив! — зареготався Осип. — Ну, але який же кінець хоче зробити панич із усею тою бідою?

— Та каже: всьому винні німці. Від них уся біда.

— Он воно що! Хіба німці завели панщину? — скривнув Осип.

— Та панич каже, що німці. Вони наказали писати лівентарі¹⁾, а з лівентарів усе лихо.

— Німці в нашім краю збагатилися! — додав другий парубок. — Послухай, якої співанки навчив нас панич. А ну, хлопці, разом голосами!

І серед вечерньої тиші разом кільканадцять молодих голосів затягло пісенку:

Прийшли німці до краю
По своїому звичаю
З телячими торбами,
Тепер вони панами.
Дорога сіль, табака!
Кожний німець собака:
Що з поляка зрабує,
В свої сакви пакує.

— Ха, ха, ха! Правда, гарна пісенка! — зареготалися парубки, скінчивши співати.

---

¹⁾ Лівентар — інвентар.

— Гарна, гарна,— понуро мовив Осип.— Тільки не дай Боже, щоби про неї довідався пан комікар, або який інший урядник.

— Або що?

— Ну, співали б ви її собі по пару літ на Грай-горі.

— На Грай-горі? А то що за Грай-гора?

— То такий палац, що в нім живуть закляті царевичі, а все в кайданах та до тачок приковані, а їх пильнують дракони, а все при шаблях і під карабінами.

— Господи! Що ж воно таке? Ми гадали, що тільки в байках таке є, а ти говориш...

— Ой, та й дурні ж ви!—огризнувся Осип.— Ну, то скажу вам на розум. Грай-гора, по-німецьки Шпільберг, то такий фестунок¹⁾, що в ньому карають найтяжчих криміналівників. А тепер такі накази гострі, що за отаку пісенку, як нічого, дістанеш пару літ тої Грай-горі.

— Ой, Господи!— жахнулися парубки.— А панич нічого нам не казав про це. Правда, він казав мовчати, але то тільки до якогось часу. Потім, каже...

— Коли потім?

— Або ми знаємо! Казав, що незадовго мусить бути кінець усій нашій біді.

— Кінець! А яким способом?

— Він того не казав.

— А ви його не питали?

— Та ніяково було. Але раз Гриць запитав, а він відповів, що швидко все нам розповість, а тепер ще не може.

¹⁾ Фестунок—кріпостів.

— Ага! — мовив Осип. — Ну, так я вам скажу. Слухайте, хлопці, але також нікому про це не говоріть. Навіть татові ані мамі, ні! Бо з того може бути велика біда.

— Ну, говори, говори! — гомоніли зацікавлені парубки і збилися вкупу довкола Осипа.

— Пани приготовують повстання проти нашого цісаря і хочуть і нас, хлопів, затягнути до його.

— Го, го! Не діждуйте! А то яким правом? — закричали парубки.

— Тихо, хлопці! — мовив Осип. — Знайте це кожний для себе, але ша, язык за зубами! А до панича на розмови більше не йдіть!

— Нехай його суха ялиця б'є! — обізвався один парубок. — Він нас горілкою частує, пироги¹⁾ каже варити, говорить так масно. Ми гадали, що в тім нема нічого злого. Адже панич учений, то борще²⁾ повинен знати, що вільно, а чого невільно. А коли то Грай-горою пахне, то хоч ти мені там марципанів давай, то я не піду більше.

— І я! І я! І я! — загукали парубки з усіх боків.

— Добре, хлопці! — мовив Осип. — Слухайте мене! Я вас на зле не наведу. А панич, кажете, добре з вами поводитися.

— Душа, не панич! Горілки дає щовечора. Гостпить нас на вечорницях, хліба не жалує, говорить так солодко, мало не цілується з нами.

---

¹⁾ Пироги — вареники.

²⁾ Борще — скоріш.

— Щокда, що в таку небезпечну справу вдаєтесь.

— Може-би його остерегти?

— Але, гадаєш, що то на що придастесь? Вже, як він собі раз узяв щось на гадку, то й головою наложитъ, а свого не попустить.

Осип перервав цю розмову.

— А де ті ваші сходини бувають?

— У старої фірманки ¹⁾, у Митрихи.

— У глухої?

— У неї самої.

— А коли мають бути найближчі сходини?

— Та панич казав завтра, в неділю.

— Добре. Не йдіть же ж ви ніхто, я піду сам.

В часі тої розмови парубки микули ліс і вийшли на поле. Перед ними внизу лежало село, повите сутінком: тільки де-де крізь пітьму прорізувалися криваві іскорки—це світло з сільських хат. Лісова стежка, збігаючи вниз перед самим селом, доходила до дороги, що злучувала село з далішим світом і йшла до Лютовиськ. У тім місці, де стежка виходила на дорогу, стояли панські залубені, запряжені парою гнідих. Віжки держав Гриць, а в залубеніках обплулені важкою медвежою шубою сидів панич Нікодим. Тільки його лице з довгими негоспреними вусами виднілося з-посеред м'якого медвежого пуху.

— Добрий вечір, хлопці!—гукнув панич.

— Доброго здоров'я паничеві!—відповіли парубки.

1) Фірманка—жінка візникова.

— А що, ви з лісу?

— З лісу.

Парубки проходили попри залубені, кланяючися. Залубені стояли на місці. Коні форкали і перебирали ногами, бажаючи бігти до стайні. Панич мовчав, немов надумувався. Він очевидно хотів щось сказати парубкам і для того, побачивши здалека і почувши голоси, велів зупинити коні. Та тепер, побачивши серед юрби Осипа, завагувався. Далі переміг себе. Коли вже парубки всі минули його, він гукнув їм вдогін:

— А слухайте, хлопці! Приходіть нині! Розумієте, нині, не завтра. По вечери приходіть зараз. Маю вам щось цікавого сказати.

Парубки йшли далі. Ані один голос не відгукувся на паничеві слова. Швидко вони війшли в село і почали розходитися по хатах, а панич з Грицем завернули в бокову вулицю, що понад потік вела просто до двору. Не доїздячи до двору, панич післав Гриця до старої Митрихи з наказом, щоби зараз лагодила вечерю для парубків, а сам узяв поводи і, цмокнувши на коней, в'їхав на подвір'я.

IV.

— Тапочку, повстання буде! — скрикнув Нікодим не дуже то голосно і не дуже то радісно, входячи до батькового покою.

— Маєш бабо редутти! — буркнув старий пан. — А коли?

— Вісімнадцятого лютого.

— Що, що, що? Вісімнадця-того...

— Так є. Речинець у Парижі уложили. Вибух має наступити рівночасно в Галичині і в Познанщині.

— Чи вони подуріли? Вибух! Ну, хто і з ким має вибухнути?

— Кожний дідич має узбройти своїх своєків здатних до оружжя, своїх львокаїв, мандаторів, лісничих і всяких офіціялістів¹⁾ і пягти з ними на означене місце.

— На зламану голову.

— Тапочку, як ви говорите! Тут кров'ю пахне, тут історичний момент безмірної важи...

— Іди до дідька з своїми історичними моментами! — гнівно скрикнув батько. — Коли всі вони інакі безденно дурні, то я волю жити без ніякої історії.

— Тапочку! Боже мій, що ви говорите!

— Ну, скажи, хіба не правду? Узброювати слуг і львокаїв! І весели їх, куди?

— До Сянока. Дня 18 лютого вночі маємо зібратися з цілого циркулу, напасті на гарнізон, пов'язати вояків, забрати оружжя, а поті опанувати місто, уряди, каси.

— Шах, мах! Ори, мели, іж! З львокаями і мандаторами напасті, забрати, опанувати... Ну, скажи мені, Диміцю, — і батько, ставши перед сином, узяв його обома руками за плечі й дивився йому просто в очі, — ти, здається, ще розумний чоловік, з глазду не зсунувся... Скажи мені по широті: віриш, щоб це далося зробити?

---

¹⁾ Офіціяліст — службовець.

— Не дуже,—приниженим голосом мовив Нікодим.

— Не дуже! Значитъ, віриш хоч широки.

— Ну, що ж! Так зовсім неможливий той плян не є,—живо мовив Нікодим. — Якби з нашого циркулу зібралася хоч половина шляхти, а кожний привів з собою хоч по п'ять людей, то була би зовсім показна сила. Гарнізон у Сяноку малесенський, усного один батальйон піхоти і два ескадрони драгунів. Уночі не труда було...

— І невже твій головусий графік піде на це?

— Видно по нім, що не дуже його серце пягне до цього. Але там Дембовський був. Ах, шапочку, якби ви почули, як він говорить! Яким полум'ям бухають його слова! Як палять душу і плутають розум! Здається, слухаючи його, чоловік сам один з голими кулаками пішов би проти гармат. Усі пруднощі, всі вагання щезають. Сила волі, запалу, посвячення у того чоловіка величезна! Попросту стидно робитися сперечатися з ним за дрібниці, коли бачиш, які широкі горизонти він обхоплює своєю думкою, коли знаєш, що ціле життя того чоловіка що одне безграницє посвячення для вітчини, одна любов, одна боротьба, одне ходження перед багнетами й шибеницями. Стидно, шапочку! Ми зовсім відвікли від воєнного стану, від пороху, живемо в тихих норах, мов ніколи не думаємо вмирати. Жий ми так і тисячу літ, ніяка народня справа не рушиться ані кроком наперед.

Старий пан понурив голову.

— Оде і є нещастя! Нема на світі такої дурниці, такої безглаздої справи, котра б не знайшла своєго запаленого апостола й своєго мученика. А такий один шагне за собою тисячі, навіть не дурних і чесних людей. І дурниця робиться великою ідеєю, робиться безсмертною.

А потім, пройшовши кілька разів по покою, він нараз зупинився перед сином і запитав:

— А уряд знає вже про ваші пляни?
Нікодим поблід, як спіна.

— Що ви, таточку! Як же можна. В тім ціла річ, щоб уряд не знов, щоби не міг приготуватися, щоб заскочити його несподівано.

— Несподівано! — з гірким насміхом мовив старий. — Де стільки тисяч людей знає про це, говорить про це, переписується про це, де навіть листи запечатують косами і повстанськими емблемами! Димцю, Димцю! Погану історію ви робите! Не подякують вам за неї ваші пошомки.

— Так ви думаете, що уряд знає щось? — мовив змішаний Нікодим.

— Цо я маю думати? Я з урядом на розмові не буваю. Я тільки пригадаю тобі, що скільки разів у нас бували ті емісари, уряд усе дізнавався про них.

— Догадуюся, що це Осип доносив.

— Осип, чи не Осип, а хтось із слуг, із хлопів. І тепер хлопи вже мабуть знають про ваш плян.

— Хлопи? Ні, не думаю. Я з парубками про всяку всячину говорив, але про близьке повстання ніколи.

— А проте вони все знають. Тут у мене сьогодні історія була.

— Ну, що за історія? — ледве чутно запипав Нікодим. Його серце твохнуло, прочуваючи якесь лихо.

— Сьогодні вечером, — якось знехотя мовив пан Пшестшельський, — прибігає до мене Домагалльський і говорить, що хлопи на тоці говорятъ про близьке повстання. Які хлопи? Показується, що говорить твій коханий Тимків.

— Ну, і що ж говорив?

— Те ѹ говорив, що пани ладяться до повстання. Вечером я запитую його, що це таке і пощо він говорить, а він до мене гостро, знаєш, ставитьсь так, мов він тупі пан. А хлопи також за ним. Ну, цим разом я не дав собі по носі грати...

— Таточку! Бійтесь Бога! — скрикнув Нікодим. — Чей же ви не веліли бити Тимкового?

— А ти думав, що що? Було його поголовці погладили?

Панич обома руками вхопився за голову й, мов божевільний, почав бігати по покою. З його горла виривалися глухі стогнання.

— Ну, що дурієш! — понуро мовив батько.

— Не я дурію, а ви! — люто скрикнув син. — Адже ж те, що ви робите, то стричок на наші ший.

— А дідко вас знат, що ваші ший такі близькі спричка.

— Ні, я справді зовсім одурію з вами! Боже, ряпуй мене! — з розпукою скрикнув Нікодим і, вхопивши шапку, вибіг із покою.

Старий пан довго дивився на двері, мов їджав, що він ось-ось верне. Потім сам рушив до дверей, щоб іти за ним, але на півдорозі зупинився, вернувшись назад і, сівши на софі, закурив люльку. Він любив сина, але надто сильно привик ходити упертою стежкою, жити в старім традиційнім ладі й світогляді, щоби міг зрозуміти подуви нового часу і його потреби. Клуби диму, що бухали з його уст, успокоїли його.

— Зле сталося, що я велів побити того Тим'кового, це так. Але знов так надто зле не спалося. Непокірного хлопа ламай в першій хвилі. Гостро з ним! Без слабості, без чутливості. *Rustica gen: optima flens, pessima ridens*¹⁾. А Димцьо позlostитися і перестане, я його знаю. От з тим повстанням то справді біда, але може то ще якось буде. Може воно обійдеться й без нас.

І він завзято запихкав, тягнучи щосили люльку і пускаючи такі клуби диму, що його голова зовсім закрилася ними. Виглядав у тій хвилі, як правдивий Гомерівський «Зевес Хмарозборець».

V.

У баби Митрихи горить у печі. У великих горшках, узятих із двірської челядної кухні, вариться «мандибурка»²⁾, в

¹⁾ Хлопський рід найкращий, коли плаче, найгірший, коли сміється.

²⁾ Картопля.

інших кипить окріп на спиранку¹), пра-житься молоко, в ринці смажиться сир. Стара місить тісто на спиранку. Гриць, нарубавши дров, доглядає печі. В хапії тихо. Чути тріск смерекових полін у печі і булькіт окропу. Гриць з тихим усміхом дивиться в огонь, держачи в руках коцюбу. Стара Митриха, пораючися коло тіста, звичає глухих людей думас голосно.

— От так, мої дітоньки! У старої Митрихи тепло. У старої в печі горить, у горшках кипить... У старої Митрихи вечеरя смакує. Іжте, дітоньки, іжше на здоров'я. Згадуйте доброго пана й доброго панича! Він наш порятівник, він наш опікун. Якби не він, то баба Митриха мусила би ходити по Жебранім хлібу, бо баба стара, заробити не може, чоловіка вбила суха смерека в лісі, а своїків у баби нема, дітей нема, вуйків нема, сприйчаників ані тітчаників нема. Всі померли, саму бабу лишили на світі, саму, як билинку в полі. Га, хай з Богом спочивають. Може баба Митриха на щось Господу небесному потрібна, що її досі держить на світі. А ви, дітоньки, жижте! Поживляйтесь, а не нагваряйтесь!²

Гриць у важкій задумі слухав бабиного роздебендовання. Він чув його вже не раз і не десять разів, знову стару Митриху ще змалку. Коли його взяли до двору, вона опікувалася ним, як своєю

¹⁾ Спиранка — затірка, маленькі шматочки рваного рукою тіста, що вариться на воді, або на молоці.

²⁾ Не сваріться.

дипиною, не давала робити йому кривди, заступала йому матір, котрій не раз цілий тиждень ніколи було навідатися до двору. Та тепер він, мішаючи щось у печі, нетерпеливо надслухував, дожидаючи панича і парубків. Сьогодні мала бути важна нарада. За два тижні, 18-го лютого, мало вибухнути повстання. Панич сказав йому це по дорозі; та дорога була така тяжка її небезпечна, що годі їм було розмовляти багато і Гриць сам не знов ще, що властиво мало статися і чого зажадає від його панич. Для того він і додому не біг, поки не дізнається всього. На саму думку про повстання серце билося у його не то радісно, не то приважно.

Повстання буде! Підемо воювати! З ким і за що, — про це Гриць не думав багато. І моторошно і любо йому було подумати, як він обік панича йде в огонь, кидається на ворога, своїми грудьми заслонює панича від ворожих нападів, як вони оба здобувають ворожу гармату, як їх усе військо величає і хвалить.

Вогонь тріщав у печі, прискав та сичав, а в Грицевій уяві свистіли кулі, ревли гармати, лопотів густо карабіновий вогонь, розлягалися скажені крики. Він зажмурив очі й потонув у мріях і прокинувся аж тоді, коли розбульканий окріп почав збігати з горшка. Скрипнули двері і війшов панич. Гриць витріщив на його очі, немов бачив його перший раз в життю. І справді, таким він не бачив його ще ніколи. Панич був блідий, як спіна. Мовчки надійшов до столу й кинувши

шапку на лаву, сів, не дивлячися на Гриця. Від економа він довідався докладніше про все, що сталося цього вечора, і був мов убитий. Одне те, що селяни очевидно знали щось про близьке повстання, а друге те, що батьків нелюдський учнік викопав, як здавалося, пропаст між ним і Грицем. Гриць знав усе, знав у загальніх рисах плян і речинець вибуху. Тепер і він готов перекинутися на бік противників, зрадити все урядові, а тоді очевидно пропала справа. Панич не знав, що йому робити, як говорити з Грицем. Цей очевидно ще не знав нічого про те, що сталося з його батьком. Чи сказати йому це? А коли сказати, то як? І як доказати, що він, панич, не похваляє батькового вчинку, бридиться ним? Панич ішов до Митришиної хати і силкувався видумати щось, але війшовши до хати й побачивши Гриця, він чув, що не видумав нічого.

— Грицю, — обізвався він по хвилі зламним, зміненим голосом, але не міг сказати нічого більше.

— Ішо вам, паничу? На вас лиця немає. Чи сталося якесь лихо?

Панич хотів розплакатися, кинувтися Грицеві в обійми, сказати йому все, що сталося і просити, на колінах благати його, щоби задля цього не покидав святій справи вітчини, а бодай не шкоди й. Але його серце було мов стиснене кліщами, він не рушився з місця, з очей не потекли слези, а уста ледве-не-ледве промовили холодні, бездушні слова:

— Нічого... ні... Чи парубків це не було?

— Ні, не були, але я надіюсь, що зараз поприходять.

. — Ні, серден'ко, не поприходять, — почувся в дверях різкий, насмішкуватий голос. До хати війшов Осип, що через відхилені двері чув останні Грицеві слова.

— Осип! — з переляком скрикнув Гриць. — А ти чого тут?

— А тобі що до того? — відрізав Осип. — Чого ти тут? Я тебе спитаю.

— Алеж тебе не прошено.

— Але я маю діло.

— Діло? До кого?

— Ну, до баби Митрихи! — глузуючи, мовив Осип. — Гей бабо, бабо Митрихо! — кричав він над ухом старої. — Я вас сватати прийшов. Хочете заміж іти?

— Заміж! О, а хто ж мене, синочку, візьме?

— Ха, ха, ха! — зареготався Осип. — Не каже баба: не хочу, тільки питасє, хто її візьме. Я вас, бабо, візьму, чуєте?

Гриць не знав, що з собою робити, слухаючи тих Осипових жартів. Він у тій хвилі ненавидів його, був би викинув його з хати.

— **Фе**, Осипе! — промовив він. — Приходиш сюди непрошений, видиш, що панич ось тут і навіть не поклонишся, тільки дурні жарти стройш.

— Панич ось тут? — похопився Осип. — А, я й не бачив. Добрій вечір вам, паничу! — промовив, ніби й справді досі не бачив панича. Цей не відповів на його вітання, сидів, мов отуманілій. Осип обернувся знов до Гриця.

— Ти, Грицуню, на парубків чекаєш,— мовив він їдовито, підсоложуючи голос.— Не чекай, моя киценько, вони не прийдуть. Коли ти мав ім щось сказати, то скажи мені, я перекажу.

— А чому не прийдуть? Відки знаєш, що не прийдуть?

— Бо знаю. Бо я сам наказав їм, щоби не приходили. І тобі, любчичку, кажу, щоб ти зараз забирався відци.

— Мені? Що ти, здурув Осипе? Я тебе не розумію.

— А я тебе зовсім добре розумію. Видиш, голубе мій, я знаю не тільки те, що ти знаєш, але також те, чого ти не знаєш.

— Ну, та знай собі, що це мене обходить! — гнівно буркнув Гриць.

— А повинно би тебе обходити, борше ніж мене, Грицуню. Я знаю, що твій тато вмирає і тебе дожидає, ти мабутъ того не знаєш, бо якби знов, то певно не сидів-би тут і не заглядав у горшки бабі Митрисі.

— Мій тато! — скрикнув з переляком Гриць. — Мій тато вмирає? Що ти говориш?

— Правду говорю. Нині по панщині мав від пана такий трактамент¹⁾!, що мусіли його занести додому. А ти ще того не знаєш? Панич не мовив тобі нічого? То зло, то дуже недобре. Біжи, серденько, додому!

— Боже мій! — скрикнув Гриць і немов сам не свій хопив за шапку і прожогом кинувся з Митришиної хати.

---

¹⁾ Трактамент—гостина.

— Ха, ха, ха! — зареготався вслід за ним Осип.—Ото драпцює, мов не знати на яку гостину!

А коли продудніли Грицеві кроки, Осип з тим самим їдовито-насмішливим лицем обернувся до панича і, стоячи **насеред** хапи добру хвилю, мовчки дивився на нього. Панич сидів коло столу без руху. мов труп, з записненими губами, з очима спущеними вниз. Він чув і розумів усе, що сталося перед його очима, але був мов приголомшений і не міг здобутися навіть на одне слово.

VI.

Стояла важка мовчанка.

Осип очевидно ждав, щоби панич промовив перший. Та цей не озивався, не дивився на нього. Тоді Осип сів на стільчику oddalік від панича і опершився ліктями на коліна, а голову взявши в долоні, немов споминаючи щось, немов казку кажучи якимсь малим дітям, почав говорити:

— Коли я був малий, то дуже любив наставляти пастки на щурів. Зловлю, бувало, таку бесітю до пастки і маю забаву. Розпечу дріт і притуллю щуркові раз до хвоста, потім до лапки, далі до рила, до ока, де попаду. А він усе: пі-пі-пі! А я регочуся, як він підскакує, в'ється з болю, пікає, крутиється, перевіддається і не може дати собі ради. І так мучу його не раз день і два дні, поки не замучу на смерть.

Панич спрепенувся і плюнув, але не говорив нічого.

— А я й не знати тоді, — говорив далі Осип, — що той нещасливий щур у пастці, то я сам. Вийду бувало між сільські діти, почну з ними бавитися, а вони скоро що, зазад до мене: „Панський собака! Панський собака! Іди геть від нас!” А мене так якби розпеченим дроном, але не в руку, не в око, а в саме серце. Прибіжу лодому, хотів би пожалуватися мамі. Виплакатися коло неї, а вона сама сидить у куті на припічку та й плаче та й нарікає: „Ой, моя долен'ко! Чи на те ж я росла, як квіточка цвіла! Чи того ж я ждала, що мене на старість погонятимуть на панщину, що отаманські канчукі будуть гуляти по моїх плечах!” Чую це і вже не плачу, сліз з горла капають назад у серце і печуть там і душать і вертятів.

Панич понурив голову, але не говорив.

— Але раз мав я за своє. Зловив щура і взявся мучити його, але якось дверці від пастки не були добре заперні. Як я припік моєго щура, як цей кинеться, як не відчинить дверець, як не скочить, та просто до мене, як вп'ється зубами в мою руку!.. Я зверещав, прибігла мама, рятує, рве скажену звірюку від мене, та де тобі! Відірвала від руки, він за ногу вчепився, гризе, калічить. Ледве-не-ледве вбила його, а мене мусила водою відливати та хлібом та павутиною рані затикати. Відтоді я зарікся щурів мучити. Ну, а нині хотів би й сам мати де з ким інакий обрахунок, як той щур зо мною.

— Вороже тяжкий, чого тобі треба? — обізвався панич.

— О, тут якась жива душа відзивається! — промовив Осип, перескакуючи в веселий тон і випростовуючись. — Це ви, паничу, коби здорові були?

— Чого тобі треба від мене, говори! — мовив Нікодим, не дивлючися на нього.

— Та я прийшов вам сказати, щоб ви не ждали на парубків. Вони вам красненько дякують за гостину, але більше не прийдуть на ваші вечорниці.

Панич закусив уста.

— Ну, що ж, не прийдуть, то як собі хочутъ. Я їх досі не силував і далі не буду силувати. Чи стілъки всього піи мав мені сказати?

— Ні, маю ще дешо

І він присунув стілъчик близъко до столу, сів напроти панича і, дивлячись йому просто в очі, мовив притишеним голосом:

— Ви лагодитеся до повспання?

Панич зірвався зовсім інак, як пій щур, котрому приложено розпечений дріт до лапки.

— Хпю? Я?

— Ну, не ви самі, а загалом, панови ляки... по всім краю.

— Нічого не знаю про це.

— Ей, паничику! Говоріть по правді! Мене не ошукаєте.

— Хлопче! Як ти смієш?.. — грубо крикнув Нікодим, хмурячи брови.

— О, о, о! — кепкуючи, мовив Осип. — Так швидко ви забули всю... ту рівність і свободу, що проповідали нашим парубкам! Скоро що до чого, інак зараз: „Хлопе, як ти смієш!“ Фе, паничу! Це не гарно

і без потреби. Мене тим не застрашите, а собі не поможете.

Панич записнув зуби з лютості і розпуки, але мовчав. Він готов був кинутися на цього поганця і роздерти, зубами гризти його, але здержував себе. Очевидно він знов щось і був певний себе, коли поводився піак без церемонії з паничем. Що ж таке знов він?

— Ну, не хочете ви мені сказати всеї правди, то я скажу вам, — мовив Осип. — Отже 18-го лютого має бути повстання, відразу в цілім краю, правда?

— Боже! — скрикнув панич і вхопив себе обома руками за голову.

— Ага, допекло? Чекайте, я маю ще дещо! Пеночі уоружені панови мають напасті на касарні повбивати або пов'язати вояків, позабирати оружжя...

— Лотре! — скрикнув панич і кинувся на Осипа. — Відки ти це знаєш? Я тебе не пущу відци живого.

Осип був спокійний. Він був силініший від панича, а цей не мав при собі ніякого оружжя. Зрештою він знов добрє, що одним словом може розбити всю паничеву злістю, мов вітер чорну хмару!

— Та ви, паничу, не гнівайтесь, — мовив він, не боронячися. — і вислухайте, що я маю вам сказати, а потім уже робіть, що знаєте.

— Ти ще щось маєш сказати?

— Ну, певно. Адже ще найважнішу річ.

— Най-важ... Боже, дадай мені сили!

— От, то, то, то! Справді, сили вам треба! Як ви думаєте, від кого я довідався про все те, що кажу вам?

- Від Гриця.
- Ну, то дуже помиляєтесь. Я з Грицем лише стільки говорив, що ось тут при вас.
- В такім разі хіба від чорта.
- От то, то, то! Вгадали, бігме Боже, вгадали! — речочучися, мовив Осип. — Ви були в Сяноку вчора, правда? А я був позавчора і довідався про все днем раніше від вас.
- У Сяноку?
- Ну, так, у Сяноку.
- Від кого?
- Ви ж самі сказали, від кого. А по імені його називати не моя річ. Досить того, що не брехав, правда?
- Боже мій! — скрикнув панич у розпуші. — Що це все має значити? Неваже ж би все було зраджено?
- Слухайте, паничу, — мовив далі Осип, переходячи зовсім у поважний тон. — Досі ви бачили в мені ворога. Але я не є ваш ворог. Що було між нами, те було, але мені жаль вас. Ви не злий чоловік. А при тім сама справа, до котрої ви замішалися, дуже погана, сто раз поганіша, ніж вам здається. Я хотів би остерегти вас.
- Панич сидів, понуривши голову, немов ждав іще нового удару.
- Видите самі, що всі ваші заходи дуже добре відомі там, де би не повинні бути відомі. Зрозумісте тепер, що в такім разі зачинати повстання...
- Алеж це неможливо! — скрикнув панич.
- Гадаєте, що вас усіх переловлять, поарештують перед вибухом?

- Ну, певно.
- Отже ні. Будьте певні, що ні.
- А ти як це знаєш?
- Що вас то обходить? Я знаю щось далеко більше. Щось таке... Слухайте!

І Осип, нахилившись до паничевого вуха, шепнув їому кілька слів. Панич скочив мов опарений.

- Ти здурів, Осипе! Це не може бути!
- Це правда.
- Алеж це...
- Мовчіть! Знайтесь своє і мовчіть! Я остеріг вас. Робіть тепер, що самі знаєте, але мене не видайте! Добраніч!

І він, насадивши кучму на чоло та схилившись в низеньких дверцях бабині хати, пішов геть.

— Осипе, Осипе! — кричала вслід за ним баба. — Ну, а що ж буде з тим усім, що я наварила? Де мої хлопчики? Прийдуть зараз? Добре, добре, я зачекаю, — додала вона, немов відповідаючи на якісь слова, котрі підшепнула їй її власна душа.

А панич довгу хлилю сидів на місці, мов оставлій, не можучи а ні ворухнутися, а ні зібрати своїх думок докупи. Він був блідий, мов труп.

VII.

В хаті Гнати Тимкового сумно, як у могилі. Господаря привели з панщини закриваленого, ледве живого, розлягли і положили на постіль. Стара Гнатиха, ломлячи руки, плаче та заводить над ним, як над покійником. Сусіди, що привели його додому, потішають її, як можуть.

оповідають про те, що сталося, про клинають пана. Гнат глухо стогне з болю, та не мовить ані слова.

Ось відчинилися двері і влетів Гриць, блідий, переляканий. Він кинувся до постелі, вхопив холодну батькову руку й почав ціluвати її й обливати слізьми. Плаکав голосно, як дитина.

— Тапочку! Тапочку! Що вам таке? Обізвіп'ся до мене! Промовте хоч слово! — приговорював він.

— Це ти, Грицуно? — промовив Гнат, обертаючи голову й обіймаючи сина поглядом повним любові й турботи.

— Боже мій, Боже мій! — ридав Гриць. — Ось що вони з вас зробили! Ось як вони нас люблять!

Сусіди помалу відвели його від хворого і розповіли йому все, що сталося. Гриць слухав, мов оставній. Слово з перестали текти, але з заціплених уст було видно, що в його серці починало закипати щось недобре. Він не хотів нічого вечеряти, довгий час сидів кінець столу, мов прибитий, потім мовчки пішов оглянути обійстя й худобу, позамікав двері й вернув до хати. Мати ще сиділа на припічку, хлипаючи і витираючи платком запухлі від сліз очі.

— Ідіть, мамко, спати! — мовив Гриць м'яко, але розказуючи, як господар хати.

— А ти, Грицуно?

— Я посиджу. Може татові чого треба буде.

— Не муч себе, дитино моя. Новечеряй і лягай спати. Я спара, борше встану, бо й так не засну.

— Ви про мене не журітесь! — мовив Гриць.

Мати, помолившися, полізла напіч і швидко заснула. В хаті зробилося тихо. Гриць погасив огонь і сидів на запічку, кі не цв батъкової постелі. Надворі було ясно, місяць заглядав до хати крізь маленькі віконця. Під припічком тяг цвіркнув свою монотонну пісенку. Старий Тимків застогнав, заворувшися на постелі.

— Що вам, таточку? — запитав Гриць, скопившися з місця.

— Це піи, синку? Подай мені води.

Гриць подав йому дерев'яний кухлик. Батъко напився.

— Чому не йдеш спати, Грицю?

— Не можу, таточку. Щось мене гризе в середині. Думаю собі, як то може бути, щоб чоловік чоловіка без суду, без права міг так мучити?

— Його право, синку. Панщина!

— Хто йому дав таке право? Та ї чи справді він має таке право? Не досить, що даемо йому свою роботу, всякі данини, а щоб і ще він мав право відбирати нам здоров'я?

— Що зробимо, синку, коли його сила! Аджеж ми пробували, спротивлялися, та ї що з того вийшло? Збили нас, зруйнували, по криміналах¹⁾ надержалися, та ї пільки всього.

— Ні, таточку, це не повинно, не може так довше бути! — скрикнув Гриць, підносячи трохи голос.

¹⁾ Кримінал — тюрма.

— А що ж порадимо, синку? Чи ти думаєш, що ті молоді паничі, що лагодяться до повстання, будуть ліпші для нас?

— Досі я так думав. Нині перестав. Знаєте, наш панич хоч певно зінав, що сталося з вами, а мені не сказав нічого. Певно хотів, щоби я допомагав йому на-мовляти парубків до повстання. О, та не дочекає цього! Аж тепер я бачу його ширість, його добропу. Поки потрібує мене, поки я служу йому, попи він добрий і ширий!.. О, але я вже знаю, що зроблю. Я їм дам себе знати!

Він говорив швидко, уриваючи, захлипуючися з гніву й обурення. Старий бат'ко взяв його за руку.

— Грицю, заспокійся! Скажи по правді, що думаєш зробити?

— Слухайте, таточку! Я довідався від панича, що за два тижні має вибухнути повстання, що пани мають позбирати по селах своїх слуг або й сільських парубків, уоружити їх і з ними разом напасті поночі на військові касарні, пов'язати або й повбивати вояків, а потім позахапувати всі уряди й каси. Це має бути початок повстання. Чуєте, таточку, на що їм треба було нас? А я зроблю їм збитка. Зараз завтра йду до Сянока і все розповім комісареві, нехай арештує їх усіх! Нехай і вони закоштують трохи криміналецької саламахи!

Старий Тимків заспогнав, немов щось укололо його.

— Так он воно що! — мовив він ледве чутно. — За два тижні!.. І тебе кликав панич?

— Ну, так виразно кликати не кликає, але я певний, що покличе.

— А інших парубків?

— Мав нині щось говорити їм, але ніхто не прийшов.

— Ніхто не прийшов?..

— Здається, Осип остеріг їх. Бо пільки Осип один прийшов. Не знаю, що там він говорив із паничєм. Я лишив їх обох.

Довгу хвилю стояла мовчанка в хаті. Далі старий простяг руку і взяв на помацьки Грицеву руку.

— Слухай, синку,—мовив він.— Не йди ти до Сянока.

— Не йти? Дарувати їм те знущання над вами?

— Що ж, Божа воля. Нехай знущаються, поки мають сили. Швидко може самі пожалують того. А ти своїх рук не погань! Своєго сумління не обтяжуй! Я певний, що це повстання наробить їм біди, але пощо ти маєш показувати себе злим і нечесним? Панич добрий з тобою, вірить тобі, було би погано зраджувати його.

— Ну, а коли він покличе мене до повстання?

— Ні, синку, не буде того. Тепер бачу, що він не посміє. І навіть Богу дякую, що таке сталося нині зо мною, бо може цей припадок охоронив тебе від згуби. Тепер я певний, що ані ти, ані жаден парубок із села не піде до повстання. І добре так. Нехай іде туди, кому своя голова не мила. Але тобі, синку, мститися на нім нема за що, зраджувати його непотрібно.

Гриць слухав баптікових слів, похиливши голову.

— І все шак, синку, йди. Може мене швидко не спіане, що пам'ятаї собі мої слова! Панським гарним словам не вір, іх обіцянки май за нізащо, пам'ятаї, що іх Польща, що хлопське пекло; але коли тобі хтось повірити щось, завіриш себе і свою долю, чи то свій чоловік, чи пан, чи навіть північний найгірший ворог, будь усе гідним плюго довір'я, не зрадь його ніколи. Тільки інак дійдеш до того, що будуть тебе шанували люди і ти сам собі не будеш мати що закинути. Спокійне сумління, синку, що найспарша річ. Маємо воювати з ними, іпо воюймо чесно, явно і одверто, але нечесних способів цуратися. Вони ніколи не помагають. Навпаки, вони можуть згубити і найчеснішу справу.

Гриць, не мовлячи нічого, нахилився і цілавав баптікову руку, обливаючи її гарячими слізами.

VIII.

Того самого вечора досить пізною годиною старий пан Пшестщелєський сидів у своїй спальні над якимись господарськими рахунками, коли нараз з лускотом відчинилися двері і влемтів Нікодим, блідий, мов із хреста знятий. Не мовлячи ані слова, він знесилений упав на софу і вхопився обома руками за чоло, стискаючи його, немов боявся, щоб воно не трісло. Батько дивився на його з-під лоба, гнівний ще за вечірню розмову; але бачучи, як син важко дихає і закусує уста мало що не до крові, промовив:

— Що тобі, Димцю?

Нікодим мовчав. Тільки якесь важке стогнання вирвалося з його грудей.

— Сину, що тобі? Чи сталося яке нещастя? — вже стурбований промовив батъко.

— Страшне нещастя! Спрашніше, ніж я колибудь міг надіятися.

— Ішо, що таке? Говори бо!

— Все пропало! — з розпукою в голосі мовив Нікодим. — Уряд знає про наше повстання, знає реченець, знає цілий план до найдрібніших дрібниць.

— А видиш! Не остерігав я тебе? Не говорив я, що то дурниця оті ваши печатки і змови і втягання різних гуляючих графіків, а? Ну, але скажи. відки ти довідався так напевно, що уряд знає все?

— Осип мені говорив от тепер.

— Осип? Ну, то в такім разі це брехня,—спокійно і рішуче мовив пан.

— Ні, таточку, не брехня! Осип цими днями був у Сяноці і розповів мені докладнісенько все, що ми задумуємо. Від кого міг це дізнатися? Адже від мене ні, від Гриця також ні, бо Гриць не знає цього всього.

— Але дещо знає? — перебив йому старий пан.

— Знає,—ледве чутто відповів панич.

— То не добре! Ну, та вже все одно. Говори далі!

— Тє, що далі мовив Осип, таке спрашне, що хіба сам чорт у пеклі міг це вигадати. Слухайте! Урядники постановили собі не арештувати нікого з нас, ждали спокійно вибуху повстання, але вже тепер

пускають по селах наказ, щоби в хвилі вибуху хлопи кинулися на двори.

— Боже мій! Що ти говориш! — скрикнув старий пан.

— В тій цілі комісари і старости по-шаємно скликають війтів і урлопників і видають їм накази. По селах мають стояти варти і не пускати нікого. А на випадок повстання, слухайте, таточку!..

— Ну, ну! — говорив старий пан, увесль прем'ячи, мов осиковий лист.

— На випадок повстання вже розпускають таکу вістъ, що з Відня понадходили запечатані накази до кожного староства і мають бути розпечатані аж тоді, коли вибухне рухавка. А в тих наказах нібито спіїть написано: позволили хлопам через три дні нападати на двори, мордувати, мучити, грабувати, все, що їм сподобається.

Ті слова, висказані Нікодимом холодно, різко, мов неохідний засуд, не прибили й не переделякали спарого пана.

— Ну, це вже дурниця. Димцю, — мовив він. — Цього вони не зроблять. Цього ніякий уряд не зробить.

— А я боюсь, таточку, що зробинь. Знадто люто вони ненавидять нас, щоб мали завагуватися і перед цим страшним ділом. А коли би не думали зробити цього, то пощо пускали би між хлопство такі поголоски?

— Як то, ѹ це ти довідався від Осипа?

— Розуміється.

— А йому хто говорив це?

— Не хоче сказати. Та нам байдуже, чи це говорив йому сам староста, чи ко-

місар, чи який інший урядник. Досить, що там є така думка і комусь залежить на тім, щоби вона розійшлася між народом.

Старий пан понурив голову. Аж тепер він почув, як його душу холодною гадюкою обкручувала привога.

— Що нам робити, шаточку? — питав Нікодим.

— Роби, що знаєш! — прикро огризнувся батько. — Сам ти допомагав заварити цю кашу, то сам думай, як її з'їсти.

— Ви гніваєтесь, а тут не пора на гнів. Треба робити щось. Треба рятувати себе й інших.

— Інших! Тобі ще інші в голові! — скрікнув батько. — Ах, ти непоправний ідеаліст! Інших рятувати! Ми самі на волоску висимо над безоднею, а ти ще інших рятувати збираєшся. І кого? Адже я певний, що з них самих хтось побіг до урядника і розповів усі ваші пляни! Адже через Духа Святого уряда не дізвався про все.

— Ну, я думаю, що поки що не маємо що чого так дуже боятися, — мовив Нікодим. — До вибуху ще два тижні. Зараз завтра я поїду до Сянока і остережу наших. Розповім їм усе й буду благати, щоби відкликали повстання. Адже це грозить загубою не самим повстанцям, а всій шляхті, тисячам невинних людей.

— А я думаю, Димцю, що то дурниця. Наплюй ти на них! Нехай радять собі, як уміють, а ми завчасу забираємося відці і їдемо за границю, хоч би тільки на Угорщину. Перебудемо там, доки не мине небезпека.

— Ні, маточку. Я мушу попробувати! Адже подумайше: три дні різні! Я здурувби потім, якби, не дай Боже, справді прийшло до вибуху, а я знов би, що міг остерегти людей, запобігти цьому нещастю, і не зробив того. Це було б обри-дливо, нечесно з моого боку. Ні, я іду зараз завтра рано. Сам іду, ніхто нехай не знає, куди й до кого. Постараюся спростишися якнайшвидше. Може застану ще Дембовського в Сяноці, це було би дуже добре, бо в його руках усі шанки сходяться. Та сяк чи так я верну за кілька днів і тоді поміркуємо, що нам робити далі. А ви тут...

— Ну, ну, вже ти не давай мені ніяких наук! — понуро мовив батько. — Я її сам буду знапи, що маю робити. Тільки ти вертай швидко, поки ще проїзд можливий.

На тім і стало. Серед важких думок батько й син попрощалися й пішли спати, та довго ще один і другий неспокійно кидалися на ліжках, обмірковуючи, що їм робити в тих тяжких хвилях, які мала принести недалечка будучина.

IX.

Минули два тижні від того часу, два тижні спрашної непевності і тривоги для старого пана Пшестшелльського. Нікодим, як поїхав, так немов камінь у воду. Ні вістки, ні чутки про нього не було. А тим часом довкола вставали грізні хмари. Тривожні знахи показувалися скрізь. У селі йшли якісь потайні наради. Урлово-

пники їздили то до Сянока, то до Балигорода, то по інших селах. Якісь незнайомі фігури показувалися в селі, заходили до війта, оминаючи двір. Сам, серед тогі душної атмосфери непевності й вижидання, старий пан сидів, мов зачумлений у карантині¹⁾. Нуда його мутила, ніяка робота не йшла до рук, ніяка думка не клеїлася в голові. Весь день він ходив по покоях, мов неприкаяний. На подвір'я, на гумно рідко заглядав. На хлопів якосъ не то стидається, не то боявся й глянути. Панщина йшла по-давньому, люди молотили, віяли, різали січку, чистили стайні, зносили зерно до шпіхлірів, але панові огидливо було навіть заглянути, що і як там робиться. Він знат, що молотильники дармують, що віяльники крадуть зерно мішками, несуть до корчми і пропивають, та його душа була розбита, знесилена, він не мав сили ані відваги зробити порядок. Правда, раз, коли бачив з ганку, як один урлопник таки при ньому, без сорому й без боязni, набирає з купи жита в мішок, він хотів зірватися і кинутися на провинника, та його зупинили слова іншого урлопника, що, немов не бачучи пана, вговорював злодюжку:

— Фе, Максиме! Не бери того! Не рушай! За пару день і так усе те буде наше!

Пан Пшестшельський аж задеревів, чуючи ті слова. Його неясні досі побоювання тепер спали перед ним зовсім виразно, мов грізний привид. Сон його не

1) Карантин.

брався вночі, апетиту не стадо. Він переживав страшні дні, посивів за ті два тижні, як голуб.

А Нікодима як не було, так не було. Ані вісточки про нього! Ані вісточки про те, чи буде повстання, чи вже вибухло, чи відложене? Надворі сипав сніг, курило, дороги в горах були непрохідні, замети страшенні. Ані листи, ані газети не приходили до пана,—він жив мов у тюрмі, сам самісінський зі своєю приватною і мукою, серед тих понурих, злобних, як йому здавалося, хижих і нагострених на його загиблів селян. Що робити? Тікнати з села самому, без сина? Чи ждати на нього? Ждати, та доки? Умовлений речінець вибуху повстання вже зближався. А що, як Нікодим не верне й випадки за скочати його штурм самого? Пан Шестішельський надумався, що таки ліпше буде самому, поки живий та здоров, перебратися на Угорщину. Одного вечора він покликав візника і велів йому на другий день злагодити залубні й дві парі коней.

— Ясний пан хочутъ десь їхати?— запитав візник, чухаючися в потилицю.

— Так,— мовив нерадо пан.

— А куди поїдемо, прошу ясного пана?

— На угорську границю.

Візник стояв і чухався, а помовчавши хвилю, додав:

— То буде труудно, прошу ясного пана.

— Чому?

— Замітъ страшеннна.

— Коби до лісу, а в лісі заметі таюї нема.

— Ба, коби до лісу!— мовив візник, моргаючи значучо.

— Ну, а що ж, хіба це так прудно? Тягнути ніякого, дві парі коней.

— Та я не про те... З снігом би ми якось порадили.

— Ну, а що ж там іще?

— Та не пускати нас.

— Хто не пустити?

— Люди.

— Ілкі люди?

— Та от, хлопи. Хлопцькі варти.

— Ілкі варти?

— Адже від учора по всіх селах на вороніях варти спояті. День і ніч вартують. Нікого непускають. Живої душі! Не вільно без паса, а як панів то й з насами беруть.

— Беруть?

— А так, арештують, в'яжуть, і до спаросів.

Пана Пшесинщельського мов би ножем по горлі шелеснув. От тобі й на! От і дочекався! Тепер клямка запала! Все пропало! Тепер він на ласці хлопства, може кожної хвилі ждати нападу, смерти. Йому пригадалися слова урлъвонника на поци: «За кілька день усе те буде наше». У нього дух сперло в грудях. Він сидів мов оставпілій, дивився тупо перед себе і нічогісінко не бачив. А візник усе ще спояв коло порога, чухався в потилицю, хотів очевидно сказати щось, та ждав лише, щоби пан заговорив до нього. Але бачучи, що пан мов і не видить його, він вкінці заговорив сам.

— Прошу ясного пана.

— Га! Що? Ти ще тут? — немов зі сну проокинувся пан. — Чого тобі треба?

— Та я би хотів знати, чи лагодитися на завтра у дорогу, чи ні?

— В дорогу! Яка ж та дорога буде? Ні, лишуся вже тут! Маю гинути, то краще гинути дома — подумав пан і перемагаючи себе, ледве чутно промовив:

— Ні, не поїдемо.

— Добре, прошу ясного пана. Я думаю, що це буде найліпше. Нехай ясний пан не ідуть нікуди. Там небезпечно, дуже небезпечно.

І він наблизився кілька кроків до пана і боязко озираючися позад себе, немов лякаючись, щоби хто за дверима не підслухав його, мовив притишеним голосом:

— Хлопи кидаються на панів, б'ють, зневажають... Ай! Боюся, що ще гірше буде. Відгрожуються страшенно.

— І наші також?

— Та наші не так, хоч є їй між ними загорілі. Але по інших селах! Страшне щось лагодиться!

— Що ж, Божа воля. Що Бог дастъ, те їй буде, — мовив пан.

— Певно, певно! Та я боюсь, що буде страшне лихо. Коби пільки наш панич...

Він урвав. У старого пана, що сидів при столі, підперши руками сиву голову, бризнули з очей слози, густі, грубі, як горох, і закапали на стіл. Візника вхопили вони за серце.

— Прошу пана, нехай пан не плачути! — мовив він, приступаючи ще ближче. — Може то ще так зле не буде.

Старий пан сидів нерухомо, а слози лилися з очей, мов дві річки.

— Знають пан,—мовив далі візник,— я би панові щось порадив. Може би воно так найліпше було. Нехай пан завтра, скоро світ, велять покликати війта, присяжних і ще кількох із громади, старших і поважніших. Я думаю, що найліпше пан зроблять, коли віддадуть себе і все своє добро їм під опіку. А бодай нехай пан розмовляться з ними.

— Добре сину,—ледве промовив пан.— А тепер іди!

Візник пішов. Пан Пшеспшелъський довго ще сидів нерухомо й думав. Слової давно перестали плисти з очей, тільки спора калюжка їх ясніла перед ним на церамі¹⁾ до світла двох воскових свічок, мов розлите живе срібло. Пан міркував про своє положення сяк і так, та не міг надумати нічого ліпшого понад те, що прирадив візник. На другий день рано він велів покликати війта й людей.

— Слухайте, війті і ви люди,—мовив пан.—Чую, що в селі відгрожуються на мене. Скажіть мені по широті, що маєте проти мене, чого хочете?

Люди не надіялися такої промови й не знали, що сказати. Далі війт надумався.

— Прошу пана, ми не маємо проти пана нічого і ніхто проти пана не відгрожується. Ми тільки маємо гострий наказ із крайзампу²⁾ пильнувати, щоби по селах ніхто не бунтував людей, щоби ніякі бунтівники не волочилися.

¹⁾ Церампа—клейонка.

²⁾ Крайзамп—повітовий уряд.

- У мене їх нема.
- Так то вено, так, але де ж панів панич?
- Не знаю, люди добрі. Ще два тижні тому поїхав до своїків і від того часу не знаю, де обертається.
- Ой, не до своїків він поїхав! — промовив один селянин.
- Знаємо ми добре, куди він поїхав! — додав другий.
- Повстання йому забагається! Ої-чизни! Цісаря й цісарських урядників із краю виганяти! — вже зовсім голосно крикнув третій.
- Тихо, люди! — крикнув війт. — Дайте, най я говорю. Чуєте, пане, що люди говорять. Ваш панич бунтівник і ми мусимо його арештувати і відвезти до крайзамту, скоро тільки покажеться в селі.
- Га, що ж, коли такий маєте наказ...
- Такий наказ! Гострий наказ! — потвердили селяни.
- Бачите, люди добрі, я сам, старий, немічний, до повстання мене не корпить, до бунтів неохочий.
- Ми пану нічого не мовимо. На пана ми не маємо ніякого наказу.
- А проте чую, що й на мене в селі відгрожуються.
- Га, що ж! Ми людям ротів не позатикаємо! — мовив війт.
- У не одного ще шкіра свербить від панських канчуків і буків! — крикнув із заду смілий голос.
- Люди добрі, — мовив пан. — Признаю перед вами, що я не раз був занадто

гострий, занадто щедрий на ті буки, га, що ж, робіть тепер зі мною, що знаєте. Бачите самі, я старий, немічний, нікого при мені нема, я у ваших руках. Віддаюся під вашу опіку. Я не був для вас таким уже надто лихим паном. Не одного я рятував у потребі, не одному помагав у слабості, сами признаєте...

— Та то правда, правда,—озвалися деякі голоси.

— Має хто до мене який жалъ, зазнав від мене кривди, що ж, я готов надгородити йому по змозі. У кого недостаток, іспи нема що; поплива хибус, беріть із моєго. Беріть, скільки вам треба, тільки не марнуйте, не пропивайте, корч маря не збагачуйте. Даю вам усе з доброї волі, то й ви беріть доброю волею. А почнете грабувати, що що з того буде? Мені зробите шкоду, а собі невигоду, та й ще гріх буде піти перед Богом.

Люди вислухали цеї промови й попросили пана зачекати хвилечку. Вони вийдуть на гумно, нарадятьтися і дадуть відповідь.

Яка вже там була нарада між ними, то була, досить, що по якомусь часі війшли всі знов до покою і війти іменем громади дав таку відповідь;

— Громада приймається того, що пан кажуть. Громада не хоче пана руинувати. Можуть пан бути безпечні. Що буде треба бідним на прогодовок, то з панського візьмемо і то не буде ніде записано. За те громада поставить від себе кількох людей, щоби пильнували двору: ані панові щоби ніхто не зробив

нічого злого, ховай Боже! А ні в дворі щоби щось злого проти громади не косно, от якби панич вернув або які інші пани наїхали. А якби щось таке робилося в дворі, в такім разі виразно пану говоримо, що громада ні за що не ручить. Є гострийнаказ усіх бунтівників ловити, в'язати і відставляти до циркулу.

Пан Пшестшельський згодився на це. У нього немов камінь звалився з серця. Прикро було жити під хлопською вартою й бути цілком у руках своїх підданих, але бодай не було тої непевності і вічної тривоги. До двору йому вирядили трьох старших господарів, в тім числі й старого Тимкового, і кількох парубків, в тім числі й Осина. При них пан чув себе безпечним і вони заспокоїли його, що при них не станеться йому нічого. От якби панич вернув тепер, то з ним могло би бути зле.

Пан Пшестшельський не розумів гаразд, яке то «зле» могло ждати його сина. А ж геть пізніше він пригадав собі ті слова. Вони були сказані 20 лютого; селяни мабуть уже чули дещо про різню по інших повітах, та не говорили про це панові нічого.

X.

Було це д. 25 лютого пізнім вечором. Небо ще було вкрите низько навислими, олов'яними хмарами, але сніг уже не сипав, вітер не шумів і не курив снігами. Ночемніло. В лісах тріщали смереки під вагою снігу, що грубезними плахтами

лежав на їх гілляках і тут то там з лускотом валився вниз. Було темно; тільки десь-десь на птилях горбів або на стрімких берегах ярівся сніг синюватим фосфоричним блиском. У селі було глухо, та дивлячися з південного боку на піу низку хат, порозкиданих здовж річки в досить великих відступах одна від одної, видно б було ряд золотистокривавих цвяшків—це світло, що миготіло з пісних віконець. По хатах ще майже ніде не спали, та зате на подвір'ях було глухо, тільки пси гавкали та чупи було, як у стайннях сопутів та зішхають воли. Тільки на обох кінцях села в луб'яних колибах сиділи купки людей, голосно балакаючи, та від часу до часу перекликаючися; це були варгові, що сперегли піут день і ніч. Нудно їм було, бэ до їх відлюдного гірського села не доходила та кривава хуртовина, що так люто перейшла майже по всіх округах західної Галичини.

Того самого вечора Гриць Тимків був чогось дуже неспокійний. Він тепер сам був дома, сам мусив доглядати господарства, бо батько був у дворі коло пана. Розуміється, роботи в зимі для його здорових дік і прудкої вдачі було не шак то й багато, і Гриць при помочі матері й служниці сяк-так давав собі раду. Та цього вечора якось все не йшло йому в лад. Чи то такий уже день був, чи може він почув звістку про те, як мазурські хлопи ріжуть панів, як великими чорнявами (купами) ходять від села до села, грабують, палять і руйнують двори, мучать і мордають панів. Про все те

вже прилетіла в село звістка, але наказу з Відня ані навіть із Сянока не було. Люди прирадили держати своєго пана під дозором, на грабівництво не хапатися, та держати гострі варти й чекати, що буде далі.

Всі ті вісті кидали Гриця в дрож. Ось воно як! Повстання вибухло, та ті самі хлопи, що їх повстанці хотіли звільнити з пягарів і з панщини, кинулися на своїх добродіїв, б'ють, мучать, ріжуть їх! Що це таке? Як могло це статися? Відки така злість, таке засліплення у людей? Гриць не міг зрозуміти цього і тримав при самій думці, що й панич Нікодим мусів замішатися в те повстання і певно вже десь лежить забитий, замучений, помолочений ціпами або проколений вилами. Він не міг усидіти в хаті й надівши кожух та кучму пішов обійти ще раз сподолу, стайні і всі хлівці.

Коли проходив коло сподоли, ловлячи вухом кожний хоч і найлегший шелест, він нараз зупинився. Чи йому причулося, чи справді на найближчім оборозі¹⁾ щось зашелестіло сіном, а потім немов зітхнуло? Одним позирком він окинув цілу місцевість і побачив, що справді до оборога, досить високо накладеного сіном, була приставлена драбина.

— Як то може бути? Адже цей оборіг припущений, сіна з нього не береться, то й драбини до нього я не приставляв.

¹⁾ Оборіг чотири стовби (оборожини), на них солом'яне покриття (капелюх оборога), яке можна пересувати вверх і вниз. Під оборогом складають сіно, жито, пшеницю і т. ін.

Значить, приставив хтось. Агов! Знову шелестить.

Не було сумніву. На оборозі хтось був, хтось чужий. Зміркувавши це, Гриць в одній хвилі прискочив до оборога, вхопив драбину, відставив її до другого оборога, а тоді, певний, що незнайомий гість без драбини не злізе, значить, сидить на оборозі мов у лапці, запитав не дуже голосно:

— Гей, хто там на оборозі? Зла чи добра душа? Обзвивається!

На оборозі було тихо. Ніхто не обзвався.

— Я чув, що там хтось є! — говорив трохи голосніше, але все ще здержано, Гриць. — Обізвися, хто ти, бо наріблю крику і покличу варту. Втікти не думай, я драбину відспавив.

— Чи це ти, Грицю? — здушеним полушенотом запитав хтось із оборога.

— Е, чи то один Гриць у селі! — відповів Гриць, не можучи пізнати по голосі, хто би це міг бути.

— Гриць Тимків! Це ти?

— Я. А ти хто?

— А ти там сам? Ніхто мене не вчус?

— Сам.

— Я, панич, Грицю! — промовив голос із оборога, цим разом виразно і натурально, так що Гриць зараз пізнав його.

— Господи! — мало що не скрикнув панубок. — А ви де тут узялися, паничу? Що з вами? Ми всі думали, що вас уже немає на світі.

— Грицю, голубе мій! — шептав далі панич, — я вмираю з голоду.

— Ах, Боже мій! — скрикнув Гриць. — Чекайте тут, я зараз принесу вам дешо попоїсти.

І Гриць поперед усного приставив знов драбину до оборога, потім метнувся до хати й по хвилі був уже на оборозі коло панича. Чарка горілки, горщик молока і кусень хліба підкріпили панича. Та Гриць не сидів при ньому.

Він, допоркнувшись його, зараз почув, що панич увесль мокрий і зараз же побіг знов до хати і приніс сухе шмаття, чоботи, холошні, кожух, та тут же на оборозі допоміг паничеві передягтися. Тільки поді, прикривши продроглого сіном і обігрівши його, він почав розпитувати:

— Ну, що з вами? Де ви бували? І що там чувати в світі?

— Страшно, Грицю, страшно! Не доведи, Боже, бачити, а ні згадувати, а ні оповідати нікому, що там діється! Та чекай! Чи бачив хто у тебе в хаті, як ти порався?

— Ні, не бійтесь! Ніхто не бачив. Тамо в дворі, а мама і слуга сплять.

— Тамо в дворі? Що ж там робиться в дворі?

— Та нічого! Громада приставила людей, щоби пильнували двору. Не бійтесь, вашому тәпові нічого злого не станеться. Тільки вам не можна показуватися, а ні в дворі, а ні в селі.

— Знаю це і для того сюди запхався. Ти мене не зрадиш, Грицю, не видаси на загибіль?

— Що ви, паничу! Я мав би... Ні, що там було, то було, але від мене не бійтесь нічого!

Панич ухопив Грицеву голову обома руками і почав цілувати його в очі, в лицє, в чоло, а Гриць чув, як на його лицє з паничевих очей капали гарячі слвози.

— Та що ви, паничу! Заспокійтесь! Розповідайте, що було з вами? Як стойть справа?

— Ax! — важко зішхнув панич, — пропала наша справа, на довгі літа пропала! Страшно помстилася на нас наша непоглядність. Скористали з неї вороги і поки ми снували рожеві думки про побіду, про відбудовання вітчини, вони гострили на нас ніж і віткнули його в руки темного брата, того самого, що ми хотіли попягти за собою і попхнути на ворога¹⁾!

— Значить, Осип правду говорив? — понуро мовив Гриць.

— Страшну, криваву правду. Якби пізнав, що там виробляють з панами! Як там катують, мучать, знущаються! Як возами везуть накидані в суміш тіла, повбиваних і ледве живих, а за возами по гостинцях криваві річки лишають. Боже! Я бачив це на власні очі і здається, що від того виду ніколи в життю не засну спокійно.

— Ну, але де ж ви були? Як вирятувалися?

1) Розуміється, п. Нікодим говорить тут в дусі подішніх полуб'єків патріотів. Та треба сказати — і навіть оборонці австр. уряду незаперечують того: деякі урядники в тупору поводилися так, що серед селян могла повстати думка, буцім то уряд бажає собі різні. Розуміється, блакання про наказ із Відня, про фатальні «три дні» і т. ін. легенда, а не історія. (І. Ф.).

— Ах! Краще й не згадувати! — зіпхнув панич. — Поїхав до Сянока, там нелад, ніхто нічого не знає, балакають бағашо, гуляють, мов на празник готуються. Говорю їм, на що заноситься, сміються з мене, мов із дурня. Та знайшлися давні при розумніші, кажуть: «Це може бути правда, але ми самі не можемо нічого змінювати. Наказ є 18 людного починати повстання і того мусимо держатися. Час уже короткий. Але може би ще ділося щось зробити. Ідь до Ясла». Поїхав я до Ясла, там тесаме. «Ідь до Тарнова, там головна команда». Поїхав я до Тарнова. Це забрало південь часу, а що муки, невигоди, гризоти! Приїхав, поки допітався до тих командантів, знову день минув. Говорю їм: так і так. Кажу: «Бачимо й самі, що не добре, та вже пізно. Не спинимо руху по всім краю». Аж тут бух, із Krakova йде команда, що не 18, а 20 вибух. От тобі й на! Настало цілковите замішання. Кому давати знати? Хто повідомлений про цю зміну? Нічого не знати. А тут з усіх боків вісті, що народ по селях бурить, варти стоять і непускають нікого. Крамарі дають людям горілку задармо, старости скликають війтів і урлопників, балакають з ними щось до пізньої ночі. Бачу я, біда! Згадав про ітапа, що тут лишився сам, і, не дожидаючи кінця, подався назад. Та вже в панській одежі годі було рушитися. Перебрався за хлопа, бороду зголив, вуси обстриг коротко, роздобув воза без драбинок, ніби по дрова йду, та й рушив. З тяжкою бідою добрався до Ясла, та тут

уже наскочив на запусті. Попав у хлопську чорняву, в саме пекло. Якраз там пару дворів спустрошено, кільканадцять людей помордовано. Вхопили мене з фірою й не питтаючи багато, наваніажили мій віз тими трупами. Я пізнав між ними кількох із тих, що перед пижнем бала-кали зі мною і сміялися з мене. Як то мені було везти їх на своїм возі! Я не міг витримати довше. На однім нічлізі, коли вся купа хлопів була п'яна, я взяв одного коня, ніби веду його напоїти, та за селом сів на його пія й чкурнув. У мене був значок від ватажка твої чорняви, хлопа Шелі. Де мене спиняє варта, там я покажу твой значок і говорю, що везу пилбні віспі в сяницьке, щоби ї тут починати гулянку. І всюди мене пропускали й бажали доброго успіху. От так я приїхав аж до Сянока. Але тут ув однім селі мене пізнали. Іщастья, що я був на коні. Кинулася за мною погоня, ща не догонила, але я зміркував, то далі годі мені іхати селами. Я продав коня і рушив у гори спідечками. Три дні я йшов, копаючися по снігах, не бачучи душі живої, ночуючи по оборогах. Сотки разів я вже лагодився вмерти чи то в снігових заметах, чи у вовчих зубах. Та дав Бог, що все якось минуло. Я добрався до нашого села вчора коло полуночі, просидів до вечора в лісі під смерекою, позираючи вниз і не знаючи, що тун дієніться; бачив, як варти ходять по селу, а коли смерклося, прокрався на ваше обієття і виліз на оборіг, думаючи: або вмру шута, або діждуся тебе, Грицю.

Гриць з правдивим співчуттям слухав паничевого оповідання і при кінці гаряче списнув паничеву руку.

— Ну, Богу дякували, що ніхто не бачив вас, — мовив він. — У нас може бути безпечно. Навіть, як мої старі дізнаються, то я певний, що вони не зрадяли вас. Перечекаєте тут, поки все успокоїться.

— Ні, Грицю, — мовив панич. — Це не може бути! Мені не можна чекати.

— Як то не можна? Бойтесь мене?

— Ні, небоже. Я ж тобі казав, що в однім селі коло Сянока мене пізнали. Я певний, що зараз про це дали знати до співоспі. А в такім разі не нині то завтра можна надіятися в село комісара з ландсдрагонами¹⁾.

— Ну, і що ж? Чей же тут не знайдуть вас! — мовив Гриць.

— Дуже легко можуть знайти. Всі в селі посвідчати, що я з тобою товаришивав, ну, то вони, не знайшовши мене в дворі, перша річ підуть сюди і будуть шукати.

— Так що ж думаєте робити? — запипав стурбований Гриць.

— Мушу тікати далі!

— Куди далі?

— На Угорщину.

— На Угорщину! Бойтесь бога, як же ж ви тепер дістанеться на Угорщину?

— Через верхи, бо на Сянок нема що й думати.

---

¹⁾ Ландсдрагони — кінні спражники.

— А через верхи ще тим менше. Там сніги, стежок не видно.

— Ішо ж діяти, коли мус?

— Ні, це не може бути! — мовив Гриць. Я знаю ті спідзини не піак, як ви, а якби мені хто тепер казав іти на Угорщину, то я би розсміявся йому в лиці. Це ж очевидна смерть. По горах тепер ще снігом куритъ, не то що тут. І не швидко там потепліє. Ні, про це нема що й думати.

— А я таки тут не лишуся! — уперто твердив панич. — Подумай: зловляти мене тут, то не тільки моя смерть буде, але й таткова.

— Ну, це ще хто його знає.

— Не потішай мене, Грицю! Тут не по-тихи треба, а доброї ради. Я вже пізнав, що то значить потішати себе пустими словами. Ти мусиш провести мене на Угорщину.

— Це не може бути, говорю вам. За тиждень, за два тижні, коли сніг по горах ствердне або розтає прохи, то ще сяк-так, але тепер, після такої спрашної сніговійници ані гадки.

— Ну, то сковай мене в яке інше безпечне місце, десь далеко за селом.

Гриць почав думати.

— Добре, — мовив по хвилі. — Це вже не те, що на Угорщину йти. Це вже можна. Знаєте, заведу вас під саму полонину. Там серед лісу є сіножатъ над потоком. На тій сіножаті є кілька повних оборогів. Там собі уgnіздитеся і пробудете, доки буде можна, а відтам можна буде вернутися назад до дому, або й на Угорщину, коли настане ліпша хвиля.

Відтам уже недалеко, через полонину та на Бескид, та й границя.

Панич згодився. Почали оба міркувати, що й як треба приготувати для цеї дороги. По довшій нараді стало на тім, що завтра Гриць піде до двору ніби то закликати батька додому, а сам лишитися в дворі, постараєтися оповісти все старому панові і зажадає від нього для панича стрілоби, пістолетів, пороху та набоїв — ану ж звір у горах наскочить, або й лихі люди — трохи грошей, кілька хлібів, сиру, масла і, що там ще можна буде дістати. Все те треба спекувати в бисаги¹⁾ і щоби до вечора було готове, а вечером, щоби ніхто не бачив, Гриць забере все з двору, принесе сюди і смерком оба рушать у гори. А панич весь день пробуде на оборозі, відпочине й покріпитися для нових невигод.

Як прирадили, так і зробили.

XI.

Два дні і одній ніч Гриця не було дома і ніхто не зінав, де він подівся. Пан пустив його батька з двору на господарство, тим більше, що громадських опікунів йому не було вже потрібно: в дворі були інші опікуни. Тої самої почі, майже в ту саму пору по заході сонця, коли Гриць з паничем, прокравшися загумінками та горі поіпоком рушив в гори, з противного боку в село приїхала команда вояків під проводом офіцера і комі-

1) Бисаги — мішок, подорожня торба.

сара від співросінва з Сянока, пана Курцвайля. До староства донесено, що в околиці бачили небезпечного революціонера Нікодима Пшестшелєського, що він утік в напрямі до батіківського села! От тим то староство забажало мати його в руках і задля цеї мети вислало в село оцию незвичайну команду.

Нема що й мовити, що команда не застала вже панича в селі. Даремно вояки зараз по приході обстутили двір, даремно комісар з офіцером, війтом і присяжними перешукував спаранно двір і всі двірські будинки, не виключаючи й оборогів, стогів сіна, стирті соломи й оденків¹⁾ — панича не було. Це більше здивувало пана комісара те, що хоч і як гостро він розпитував старого пана, людей, що вартували коло нього, війта, присяжних і вартових, що дніювали й ночували на вулиці, всі вони божились й присягались, що панича від кількох тижнів не бачили на очі, що він поїхав геть і досі не вернув, а де тепер обертається, цього ніхто не знає. Комісар почав гніватися.

— Не може бути! Не може бути! Я маю певну відомість, що він перед двома днями пішкі, в хлопськім убранні вернув до села.

— Ми його не бачили, — уперто в один голос повторяли селяни.

— Що ж, хіба б його де в лісі звірі з'їли? — кричав комісар.

— Та якось і про звірів тепер не чувати.

¹⁾ Оденки — решітки зі стирті соломи чи сіна.

— Ну, то він мусить бути в селі! Може хто з селян сховав його. Я мушу дістати його в руки і не вступлюся з села, поки його не достану. Війті, завтра скоро світ ідіть, беріть моїх вояків і розвідуйте по селу чи хто не бачив його, а де би був хоч найменший знак, робіть ревізії, шукайте й мені дайте знати! Я тим часом кватирую в дворі. А варто відмінні мені пильнують уночі, щоб і жива душа не вискошила з села!

Та даремні були всякі пошукування й розпитування в селі: панича ніхто не бачив, ніхто не чув про нього. Аж переходячи попри хату Гната Тимкового, що стояла на високій збочі за потоком, війт нараз мов догадався чогось і, перейшовши кладку, потрапив під гору, поки дійшов на Гнатове обієкті, а ставши коло вікна, заступав костуром у варцаб¹⁾.

— Геї, ви, Гнате! Дома ви? — крикнув.
— Дома, — обізвався голос із середини.
— А вийдіть но, щось вам маю сказати.
Гнат надів кожух і шапку і вийшов із хати.

— Чи дома ваш парубок? — запитав війт.
Гнат пошкрабався в голову.
— А на що вам його?
— Та треба. Пришліть мені його сюди.
— Та тяжко буде, пане війті, — мовив заклопотаний Гнат. — Десь як від учора пішов, так і досі нема.
— Як то нема? А де ж пішов?
— Та не знаю. Вечором жінка прийшла до мене до двору, каже: ходи, спарий, бо десь Гриця нема. Я вжевечором сам і

¹⁾ Варцаб — підвіконник.

худобу напоїв, їсти подавав, він і не но-
чував дома.

— Овва! — мовив війт. — Де ж він міг
подітися?

— Не знаю, пане війте, — мовив Гнат. —
Ми вже з жінкою журилися, не знаємо,
що й думати.

— А панича тут у вас не було?

— Панича? А хіба ж панич вернув? Я
їого не видів.

Війт, зацікавлений цею новиною, вступ-
пив до хати, розпитав Гнатиху, далі
слугу, — жадна з них не виділа панича,
жадна не знала, де міг подітися Гриць.
Вони обі вчора пряли весь день. Гриць
пообідав і пішов кудись — думали, до ху-
доби, та коли над вечір служниця пішла
кликати його їсти, побачила, що худоба
стоїть голодна, а Гриця нема.

Війт подумав хвилю, далі мовить:

— Га, куме Гнате, ходіть зо мною до
двору!

Гнат зібрався й пішов. По дорозі війт
оповів йому про приїзд комісара і вояків
і про пошукування за паничем. Старий
Тимків дуже перелякався і явився перед
комісарем з таким заляканим видом, мов
не знали який тяжко винуватий. Та ко-
місар був тямущий чоловік. Він швидко
побачив, що з цим старим нема що го-
ворити довго, але оповідання про Гриця
засікали його. Почав розвідувати у се-
лян, що це за Гриць і довідався таке, що
в його голові відразу блисла думка: ось
тут і є правдивий слід. Гриць був най-
ширіший приятель панича в селі, в ос-
тannих часах його майже невідлучний то-

вариш. Він звичайно їздив з ним до Сяночка й по різних околичних панах. Та найбільше зацікавило його те, що вчора з дому він щез зараз по полудні, а в дворі бачили його над вечір, уже по відході його батька додому. Він приходив до батька щодень, то й ніхто не звернув на нього уваги і ніхто не памив, чого він приходив, коли й куди пішов. Усе те зацікавило комісара і, не надумуючися довго, він пішов з вояками і купою селян робити ревізію на Гнатове обійстя. Не довго й шукали. До високого, непочатого оборога ще була приставлена драбина, а вилізши по ній, зараз знайшли гніздо, де ночував панич, знайшли заритий у сіні його мокрий мазурський одяг; Гнат у коморі не дорахувався своєї гуньки¹), кучми, кожуха, чобіт і шмаття, одним словом, не лишилося ані найменшого сумніву, що панич справді був у селі і то на Гнатовім оборозі і разом із Грицем у саму пору забрався.

Гнат і Гнатиха лиш руками об поли вдарилися. Комісар не знов, що діяти далі. Чи бігти в погоню? Та куди? Чи чекати на місці? На кого? Панич певно не верне, а Гриць? А ну ж оба вони втекли на Угорщину? Та й що властиво такого страшного зробив панич, щоб труditи за ним компанію війська по горах і снігах? Комісар пригадав собі точку своєї інструкції — „зібрати відомості про переступну діяльність Нікодима Пшестшельського в його ріднім селі“, і, помітивши

¹) Гунька — верхня суконна одіж.

своїх вояків у дворі, почав „тягти протоколи“ з усіх, починаючи від старого пана, а кінчаючи на сільських парубках і дівчатах. Ціле село тримало; по хатах голосили жінки, плакали дівчата, люди ходили, як потроєні. Протоколи під військовою асистенцією в тих часах то не була така проста і невинна річ, як би могло здаватися. Як усюди в панщинних порядках, так і тут в роботі були буки; вояки не могли їсти хліба задармо. Кожна найменша суперечність у зізнаннях вияснювалася на лавці під буками. Вияснювалася! Ні, плодила десятки нових суперечностей, тягла нових свідків на ту саму лавку; в міру пролитих сліз і поламаних папірків росла куча записаних (понімецькою!) аркушів паперу, а провина панича Нікодима збільшувалася від простого підозріння до розмірів злочину державної зради.

Першого дня до пізньої ночі тяглась та інквізіція, тяглась й другий день. Напаковано повен шпіхлір людей, що з цеї або тої причини видавались комісареві підозреними. Між першими арештованими була Грицева магиця, хоч вона клялася й божилася, що панича на своєму обійсницю не бачила і нічогісінъко не знає. Арештовано й служницю. Старий Гнат сам один ночував у своїй хаті, коли нараз о півночі хтось злегка застукав до вікна. Не був Гриць.

Батъко впустив його до хати, засвітив, позаслонювавши вперед вікна й зирнув на нього. Гриць був увесь мокрий і присипаний снігом, але при тім спокійний і веселий.

— Де ти був? — спитав батько.
— З паничем, — відповів Гриць.
— А де ж панич?
— Далеко, може вже на Угорщині.
— Ти відпровадив його?
— Так.
— А він не казав тобі йти з собою на Угорщину?
— Ні! Пошо мене там? Я допровадив його до границі.
— Ну, передягайся ж живо та обігрійся! мовив батько.
— А де ж мама? Де Маринка?
— Не питай! Передягайся! Ось тобі шмаття. Ти певне голоден.
— Авжеж голоден.
— Ну, то знайдемо щось повечеряти. Бачиш, я нині сам і за господаря і за господиню і за слугу.

Старий рад був, що син вернув. Він не турбувався тим, що стара і служниця ноочують у панс'кім шпіхлірі. Він знов, що вони нічого не винні і що їх пустяютъ. А що буде з Грицем, про це він також не дуже турбувався. Добре, що він тут, коло нього, що вернувся.

XII.

Другого дня поснідавши, обійшовши худобу й позамикавши хату, старий Тимків і Гриць пішли до двору. Комісар уж був при роботі, пишучи протоколи. Коли йому донесли, що прийшов старий Тимків з Грицем, він аж підскочив і кинув перо на стіл.

— Ведішъ його сюди!

Десятники впровадили Гриця.

— А! — мимоволі вирвалось з уст урядника. Грицева незвичайна врода і смілив, інтелігентний вираз лиця зворушили його. Урядник успіяв і підійшов до парубка.

- Як називаєшся?
- Гриць Тимків.
- Скільки тобі літ?
- Дев'ятнадцять.
- Умієш читати, писати?
- Умію.
- Хто тебе навчив?
- Мої татуньо.

Комісар пильно дивився в Грицеве лице. Воно було спокійне. Полонинський вітер ще п'єшів на ньому здоровим рум'янцем. Комісар сів на своєму місці, прилагодив собі чистий аркуш паперу, і обертаючися до Гриця, мовив:

— Слухай, хлопче, маєш говорити правду про все, що тебе буду питати. Розумієш?

- Розумію.
- Пам'ятай собі: правду, чисту правду! Коли тебе виловлю на однім маковім зеренці неправди, то буде біда! Ти бачив на подвір'ю лавку й купу палиць?

— Бачив.

— Ну, то вважай же!

І комісар похилився над папером і, розмахнувшись, написав титул, нумер і вступну формулу протоколу.

- Ти знаєш панича Нікодима?
- Знаю.
- Товаришивав із ним?
- Та... панич любили мене...
- Намовляв він тебе на що зло?

- Ні.
- А против ціарських урядників?
- Говорив.
- Що говорив?
- Говорив, що вони кривдять народ, що їх би треба повиганяти з краю.
- Ага! — заскреготав комісар. — Повиганяти! А хто ж та мав їх виганяти?
- Не знаю. Він говорив, що є вже такі люди, що змовилися на те.
- Ага! Змовилися! А тебе не кликав, щоби ї ти пристав до тих людей?
- Ні.

Комісар перервав допити ї похилившися над папером, записав Грицеві зізнання. Потім заложивши перо за вухо і вперши в Гриця очі, запитав:

- Ну, а де ж він тепер, той твій панич?
- Не знаю.
- Не знаєш? Хлопче, говори правду!
- Не знаю, прошу пана. Я вчора рано лишив його на угорській границі. Думаю, що нині він уже десь на Угорщині.
- Що ж ти робив на угорській границі, що ти там його бачив?
- Я відпровадив його.
- Відпровадив? Відки?
- А відци, від нас.
- Ага, то він був у вас?
- Так, був.

І Гриць коротко розповів про свою стрічу з паничем на оборозі.

- А відки ж він узявся у вас на оборозі?
- Прийшов.

— Та то певно, що не прилетів, але відки?

— Не знаю.

— І чому ж власне до вас? Чому не йшов до дому, до двору?

— Видно боявся, а може думав, що двір спалений так, як по інших селах. А про нас знат, що його не зрадимо.

— Ага, не зрадите! А знаєш ти, що твій обов'язок був зараз, скоро побачив його на оборозі, завідомити про нього війта?

— Мій обов'язок? Цього не знаю! Панич не злодій і не розбійник, нічого злого не зробив, не приблуда ніякий.

— Але бунтівник! Проти ціарського уряду виступав! — люто крикнув комісар, тупаючи ногою.

Гриць замовк. Комісар писав, аж перо скрипіло, лішаючи по сірому, бібулястому папері. По добрій хвилі почалися даліші допити.

— А іпи нікому не говорив, що панич на вашім оборозі?

— Нікому.

— А ні піатові, а ні мамі, а ні служниці?

— Нікому.

— А ні старому панові? Говори по правді!

Гриць поблід і якось змішався, та по хвилі твердо промовив:

— Ні.

— Бреше, це видно по нім, — подумав комісар, та не сказав нічого. Він і так уже мав тверду постанову, що зробити зі старим паном.

— Куди ж ти запровадив панича?

— На угорську границю.

— В котрім місці?
— Не можу сказати.
— Якою дорогою ви йшли?
— Не можу сказати.
— Ага! Не можеш сказати! Значить, це неправда! Ти сховав його десь тут недалеко.

— Ні, пане комісаре, я завів його...
— Не бреши! — крикнув комісар. — Ви вийшли відци позавчора вечір, а до угорської границі відци сім миль. Хоч би ви йшли ніч і день і ще ніч, то тепер, по снігах, ви **не** зайдеш би туди.

— А таки зайдеш, пане комісаре — спокійно запевняв Гриць.

— Хлопче, не доводи мене до гніву! — кричав комісар. — Скажи по правді, де ти дів панича?

— Кажу по правді.
— Брешеш! Виджу по тобі, що брешеш. І говорю тобі, що це тобі ні на що не придастися. Не хочеш добровільно сказати, по скажеш на лавці.

— Не скажу інакше, пане! Хоч мене бийте, хоч забийте, а інакше не скажу.

— Так? Ну, побачимо! Гей таєм! Сюди!

На крик комісара вийшли десятники.

— Беріть його! На лавку. Два вояки нехай б'ють. Я таєм зараз вийду.

Гриця повели, а пан комісар сів писати протокол. Він силкувався писати спокійно, та це не вдалося йому. Рука дрижала, перо було непослушне, думки не йшли, слова не в'язалися одне з одним. Ухом він ловив гуки, які доходили знадвору, та довгу хвилю не було чутинічого,

крім невиразного шуму її спукоту людських кроків у сінях. Щось так і пягло його встапти її заглянути у вікно, та він переміг себе. Ні, нема чого дивитися! Запираючи в собі дух, він у мішанім шумі дочувся мірного лускоту, мов пари ціпів, що молотили десьдалеко-далеко. Це був шелест здавна привичний для нього, але звичайно його заглушували інші тони — несвітський крик і леменіт катованого чоловіка. Та цим разом крику не було чупти, тільки лускіт палиць доносився чимраз виразніше, немов усе в дворі: і люди, і віппер, і вогкий сніг під ногами, і кури на подвір'ю — все, все припаїло в собі дух, запихло при тій страшній сцені.

Комісарові зробилося недобре. Щось стисло його за серце. Він закусив зуби, неперливо ждав першого крику катованого хлопця, щоб вийти на двір і закінчiti його муку, а тепер, коли крику не було чупти, не знав, що зробити з собою. Якась фальшива амбіція не дозволяла йому виходити; йому здавалося, що зупинити бійку, коли битий не кричить і не плаче, значило би підатися перед ним, понизити себе. А з другого боку той ненастаний, мірний спук, що тепер, мішаючися з привожним спуканням його серця, дуднів у його ухах і жилах, мов удали важких молотів! Він не міг сидіти на місці, не міг стояти, рвався кудись, судорожно спискаючи одну свою руку другою.

В тій хвилі прожогом відчинилися двері й бліді, розхристані влемпіли обое старі Тимкові й бухнули комісарові до ніг.

— Паночку! Лебедику! — голосила стара Тимкова. — Змилуйтесь! Вони заб'ють його на смерть! А може вже й забили! Ой, Божечку, Божечку! Моя дитина! Пане! Моя дитина! Що вона вам зробила?

— Пане, він лежить як дерево! Він зомлів, а може вже неживий! — просплюгнав батько. — Відколи живе, не мав прута на своїм тілі.

— А чому правди не говорить? — крикнув комісар і вибіг на подвір'я.

— Halt! (Стой!) — крикнув він воякам, що, поламавши на Грицевім тілі пару патиків, власне взяли до рук другу пару і били без тями, без милосердя, як дві добре заведені машини. Десятники, як дві колоди, сиділи один на голові, другий на ногах нещасного парубка. На крик комісара вояки перестали бити, а десятники повстали. Батько й мати прискачили до нерухомого, кров'ю облитого Гриця.

— Неживий! Боже мій! Неживий! — скрикнула мати, підводячи його голову. Грицеве лице було сине, зуби впилися в долішню губу так міцно, що з-під них капала кров, руки, сциплені судорогою, були холодні мов у мерця.

Комісар, силкуючися бути спокійним, підійшов ближче, встремив свою руку за пазуху парубка і подержавши її на його серці, промовив холодно:

— Живий. Зомлів. Відітріть його! А потім приведіть до мене.

І не мовлячи нічого більше, обернувшись і пішов до двору.

¹⁾ Стій! Доситъ!

Минула добра година, поки Гриця відтерли і поки він на спілвікі прийшов до себе, що міг рушитися з місця. Сам іти він не здужав; батько й мати, обливаючися слізьми, провадили його попід руки, як малу, немічну дитину. Гриць був блідий-блідий, очі без блиску, на посинілих губах видно ще було сліди крові. Комісар зирнув на нього й зараз похилів очі на свої папери.

— Ну, знаєш тепер, що значить брехати? — мовив він. — Скажеш тепер правду?

Гриць мовчав.

— Скажеш, де панич?

Гриць мовчав.

— Хлопче! Не довси мене до гніву! Я мушу знати, де він є! Я мушу мати його в руках,

— Гамочки, — слабим голосом мовив Гриць, — ведіть мене на подвір'я. Ляжу на хавку і нехай мене б'ють на смерть. Я більше не скажу ані слова.

Комісар з виразом німої розпуки глянув на Гриця. Його бюрократична душа не могла зворушитися героїзмом цього простого сільського парубка, він бачив тільки його впертість, непослух і злочинне завзяття.

— Так ти говориш? — мовив він. — Добре! То й я тобі іншої заспіваю! Гей, там! — крикнув він на десятників.

Десятники війшли.

— Маєте його пильнувати. Він поїде зо мною до міста.

Грицева мати заломила руки.

— Ой, горенъко мое! Пропала наша дитина! Ой, синочку мій!..

— Мовчи, стара! — скрикнув комісар. — Ідіть до дому і принесіть йому, що треба до дороги. Ми ще нині ідемо.

— Пане, куди ви його везете? Адже ж бачите, він ледве живий.

— То мені все одно. Арештую його, коли не хоче сказати правди. А вмре по дорозі, то я не буду тому винен. Я його осстерігав.

В тій хвилі війшов у кімнату старий пан.

— Пане комісаре,— мовив він поважно.—

Я був свідком того, що робилося нині і вчора на моїм подвір'ю. Пам'ятайте, я поспараюся, щоби про це знали не тільки в Сяноці, але також у Львові.

Губи комісара поблідали і затремпіли.

— Нетт Schlachziz¹⁾! — мовив він, здержуточною свою злість. — Я власне хочу вам дати нагоду до виявлення правди. Поїдете зо мною до Сянока. Кажіть зладити сани для себе й оцього парубка.

— Як то? Арештуєте мене?

— А так.

— Добре. Я того й хотів. А ви, люди добрі, — мовив, обертаючися до Гната і його жінки, — ідіть і прилагодьте для своєго сина, що треба для дороги. Не бійтесь! За те, що він зробив для моєго сина, що витерпів за нього, я буду пам'ятати його й вас. Ідіть і не журіться. Бог допоможе нам перебути цю лиху годину.

1) Пане шляхтичу.

По обіді того дня комісар з вояками рушив із села. Серед компанії вояків їхали прості сани запряжені парою коней, а на них сковані кайданами за ноги і пообтулювані панською бараницею сиділи в парі пан Пшестшельський і Гриць. Обік візника сидів пан комісар. Їхали мовчкі, тільки вітер глухо стогнав у смерекових борах, віщуючи близьку відлигу, і коні порскали, потіючи та бродячи в глибокім снігу.

По двох тижнях ті самі сани вертали назад у село, везучи самого пана. Його підтримав комісар в арешті, доки міг, та коли врешті передано його судові, цей по першім переслуханню випустив його на волю.

Грицеві не довелося вернутися. Його просто завезли до військового шпиталю, а коли подужав від палиць, його на розказ політичної власті поставлено перед поборовою комісією і віддано в рекрути. Обсипалися розкішні Грицеві кучері під капральськими ножицями і не було кому оплакати їх. Родичі аж через пана дізналися про долю, яка зустріла їх одинака. Даремно батько поїхав до Сянока, кидався з канцелярії до канцелярії, від одного пана до другого, даремно писав супліки й до генеральської команди у Львові і до губернії й до самого цісаря. Гриць був відданий до війська «за політичне», а для таких не було в ту пору жадної полегші, жадного милосердя.

А панич пропав безвісти, як камінь у воду. Може його батько й мав коли про нього яку звістку, але не звірювався з

нею ні кому. Помалу втихла страшна буря, що розбурхала тихе від віків сільське життя в те пам'ятне пущання. Все пішло по-давньому, тільки Гриців батько не робив уже паншини, хіба десь колись з доброї волі в гарячі роботи виходив на панське до помочі. Про сина згадував як про покійника і не надіявся вже побачити його.

XIII.

Минули два роки.

Був гарячий літній день. Над Львовом на заході висіла чорна хмара, а сонце, зсуваючися з полуудня, золотило її береги. Здалека чути було гуркіт грому. На львівських вулицях було душно. Фіякри¹⁾ гуркотіли, піднімаючи за собою хмари куряви. Прохожі шукали тіні, холоду. Та про те по вулицях снувало багато людей. Від ринку неслісся голосні крики, на одваху чути було гуркіт барабанів, по пляцу Конституції (тепер Маріяцькім) з диким вереском бігла юрба вуличників.

— Niech żyje Polska! Niech żyje Polska!²⁾ — верещали вони, граючи на носі перед поліціянтом, що силкувався втихомирити їх.

— Не вільно кричати! Розходіться! — не то кричав, не то благав поліціянт.

— Як то не вільно! Конституція! Тобі не вільно, а нам вільно! Niech żyje Polska! — сипалися окрики з юрби, до котрої приставало щораз більше перехожих.

¹⁾ Фіякер — фаетон.

²⁾ Хай живе Польща.

Від ратуша надсунула нова юрба, зложеня зі старших, поважних людей, та їй іпі були всі мов п'яні, мов самі не свої — капелюхи на бакир, руками розмахували, не то говорили голосно, а не то кричали.

— Niech żyje Dylewski! Hurra Dylewskim Nasz poseł Dylewski!!)

Це був день вибору посла з міста Львова до конституційного сейму, що мав зібратися у Відні. Вибраний послом молодий адвокат Дилевський був звісний як чоловік дуже здібний і гарячий польський патріот.

— Гурра! Гурра! Niech żyje Polska! Niech żyje Dylewski! — заревла ціла юрба. — Далі! Перед дім Дилевського!

Величезна купа народу звернула на вулицю Коперника а відци на вулицю Оссолінських, де жив новий вибранець народу в невеличкім партеровім домику. В одній хвилі маленьке подвір'я перед домиком заповнила юрба, поламала штакети, потоптала цвітник, і знаку не лишила з грядок, оглушуючи при тім цілноколіцю окриками «гурра», гомоном пісні «Jeszcze Polska nie zginęła» і проکляттями на Меттерніха, Спадіона, бюрократів, шпіонів і Святоюрців.

Але героя цеї овациї не було дома. Довідавшися про це, юрба почала розходитися, не попускаючи свого ентузіастичного настрою, коли нараз на кінці вулиці Оссолінських, саме там, де підіймається

---

¹⁾ Хай живе Дилевський! Ура Дилевський! Наш посол Дилевський!

вгору вузенька Ципадельна вулиця, зчинився крик:

— Lapaj gol! Trzymaj! Bij szelme! Lapaj! Lapaj¹⁾!

Всіх очі обернулися в той бік, відки йшов крик. Ті, що стояли на краю юрби, могли бачити, як якийсь високий, уже шпаковатий чоловік, в куцім чорнім убранні і білім циліндрі, зігнувшись в аві погибелі, силкувався вирватися з рук цілої купи вуличних лобурів, підростків та термінаторів, що, почіпляючись за його сурдум, за руки та ноги, мотlossenіся довкола нього і кричали що сили:

— Trzymać go! Nie puśćć go! To szelma! Szpieg²⁾!

— Хто це такий? Хто це? — запитав один панок, підбігаючи до цеї незвичайної групи.

— То Курцвайлъ! Курцвайлъ! — закричали вуличники.

— А, Курцвайлъ! Бувший комісар! — крикнув панок і, не думаючи довго, заіхав придержаного по лиці так, що йому злетів циліндер.

Його приклад був як зараза. Вся юрба кинулася бігти на те місце.

— Курцвайлъ! Курцвайлъ! Собака! Шпіон! А бийте його! Рвіть! На шматки його!

— Панове! Панове! — пищав, присідаючи до землі застакованій з усіх боків бувший комісар. Та панок, що перший збив йому циліндер з голови, вже хопив його за довгі бакенбарди обома руками і, шарпнувши щосили, підтягнув догори.

¹⁾ Лови його! Держи! Бий поганця! Лови! Лови!

²⁾ Держіть його! Не пускайте його! Це поганець! Шпіон!

— Пізнаєш мене, собако? — крикнув він.

— Ах, пан Нікодим! Пан Пшестшелевський: Uniżony sługa pana dobrodzieja! Aber ich bitte Sie, lieber Herr, was wollen Sie von mir?¹⁾

Далішу конверзацію²⁾ перервав цілий град стусанів та кляпсів, що посыпався на голову і плечі Курцвайля.

— Бийте його! Бийте собаку! — ревіла юрба, а дитячі голоси завищали проразливо наємішливу співанку, передражнюючи німецький виговір:

Póki Stadion we Lwow był,
Póti Kurzweil dobrze żył;
Stadion siadał na woza,
Machaj Kurzweil do koza³⁾.

Нешасливий комікар, котрого Нікодим усе ще держав за бакенбарди, не даючи йому причякнутися до землі, а котрого били й штуркали з усіх боків, з болю і з розпуки заричав не своїм голосом. Розжерта юрба відповіла диким реготом. Та в тій хвилі від Ципадельної вулиці почувся мірний гуркіт і брязкіт. Це з цитаделі йшли дві компанії вояків і рушили просто в середину юрби.

— Halt!⁴⁾ Розходіться! — крикнув офіцер, поступаючи наперед з голою шаблею.

Юрба мов і не чула. Крик Курцвайля в середині не впихав.

¹⁾ Низький слуга пана добродія! Але я прошу вас, любий пане, що ви хочете від мене?

²⁾ Конверзація — розмова.

³⁾ Поки Стадіон був у Львові, допти Курцвайль добре жив, Стадіон сів на воза (цебто був усунений), йди Курцвайль до кози (цебто йди геть).

⁴⁾ Стій!

— Weg da!¹⁾) — ревнув офіцер і обертаючися до вояків закомандирував:

— Gewehr in die Balance!²⁾)

Близьли до сонця багнети, брязнули карабіни і раптом лава вояків наставила перед себе спалеву щептину. Юрба розскочилася мов опарена. Тільки насеред вулиці лишилися два чоловіки в незвичайній поставі: Нікодим Пшестшельський, посапанілій зі злости, все ще не випускав комісаревих бакенбардів і торгав їх, запопивши в них свої пальці, а Курцвайль стояв перед ним зі зложеними руками, пищачи мов дитина з болю і страху.

— Halt! Loslassen!³⁾) — крикнув офіцер до Нікодима.

Цей випріщив на нього очі, мов і не розуміючи, хто і що до нього говорить.

— Це якийсь божевільний! — буркнув по-німецькому офіцер. — Хлопці, — додав по-руськи⁴⁾), — а скочте но два вас і розірвіть їх обох.

Один із тих вояків, що скочили розривати зчіплених панів, зареготався, а другий сплеснув в долоні.

— Це ж наш панич, Осипе! — скрикнув Гриць.

— А це той самий комісар, що катував тебе! — додав Осип.

— Паничу, пізнаєте мене? — промовив Гриць, злегка віднімаючи Нікодимові руки від комісарського лиця. Та хоч як злегка він відняв їх, половина волосся з прикрас

1) Розступітися!

2) Рушниці приготуй до стрілуй!

3) Стій! Кинь!

4) Цебто по-українському.

комісарської фізіономії таки лишилася в паничевих руках.

Офіцер підійшов до Нікодима.

— Herr, Sie sind verhaftet. Folgen Sie mir auf die Hauptwache¹⁾.

Курцвайль підбіг до офіцера й почав притищеним голосом говорити йому щоєв по-німецькому. Офіцер відвернувся.

— Schon gut! Folgen Sie mir auch²⁾.

Та Нікодим уже отямився і запротестував.

— Арештуєте мене? — кричав він. — Яким правом?

— Ви робили галабурду на вулиці, — спокійно відповів офіцер.

— Не я, але оцей поганець!

— Schon gut!³⁾ Там побачимо.

— Ні, не побачимо! Не діждете бачити мене там.

— Herr!⁴⁾ — скрикнув офіцер. Та в тій хвилі надійшов відділ гвардії народової. Комендант відділу салютував перед офіцером, а цей був рад позбутися клопоту і віддав йому Нікодима і Курцвайля для далішого урядовання. Військо пішло в один бік, а гвардія з обома арештантами в другий. Їх завели до ратуша. Розуміється, що Нікодима, свого чоловіка, зараз пустили на волю, а з Курцвайлем списали протокол і по добрій годині, коли дощ лив, як з відра, його випустили. Не обійшлося й без того,

¹⁾ Пане, ви арештовані. Йдіть за мною на гавптахту.

²⁾ Ну, добре! Йдіть також за мною.

³⁾ Ну, добре.

⁴⁾ Пане.

щоби в темнім ратушевім коридорі деякі патріотичні гвардіяки не дали йому на прощання пару порядних стусанів по плечах та по карпку.

XIV.

Кілька день після цеї незвичайної стрічі Гриць, маючи вільний вихід, ішов вулицею, коли нараз напроти себе побачив панича. Цей поспішав кудись і навіть не зиркнув на нього.

— Паничу! — окликнув його Гриць.

Нікодим обернувся, зирнув і зараз пізнати його.

— Грицу! — скрикнув він радісно і стиснув руку воякову.—От ішё з мене сліпак! іду та ї не бачу. Ну, як же ся маєш? Давно у Львові?

— Спасибі! Маюся не зле. У Львові оце другий місяць, а досі були в Голомуці.

— Та що ми тут на вулиці стоїмо і балакаємо? — похопився панич.—Ти маєш годинку вільного часу?

— Маю.

— Ну, добре, то ходи до мене до хати, побалакаємо.

Нікодим Пшестшельський жив у невеличкій кавалерській кватирі на Сикстуській вулиці. Салоник і спальня—оце було все його поміщення. Харчувався в ресторації, та ї загалом, боячишися повище вух у вирі подішніого політичного життя, він рідко коли бував дома, часто навіть ночував де інде, вічно бігав, агітував, демонстрував, організовував, провадив галячкове життя, ненастіанно готовий до

виїзду, не знати куди й по що й день поза день відкладаючи той виїзд, не знати для чого. Здавалося, що він кожної хвилі жде чогось несподіваного і конче бажає бути при тім, де й коли станеться воно. Бурливий 1848 рік багато людей, особливо гарячих уже з природи, кинув у таку ненастіанну гарячку, і нею виясняється величезна сила епізодів та подій, що стались тоді не під впливом розваги і постанови, але так якось негадано, були неначе мимовільними вибухами загального гарячкового настрою. Гриць пильно придавлявся паничеві й дивувався. Панич сильно постарівся за пів два літа, похудів, посивів, шоки запалися, тільки очі горіли мов дві вуглини, а рухи зробилися наглі¹⁾, прудкі, непевні та уривані, немов усе, що він робив і говорив, діялося прихапцем, в поспіху, в гарячковім очіданню чогосьдалеко більшого і важнішого.

— Ну, ось ми й у себе! Сідай, Грицю! Розгостися в мене. Побалакаємо.

Гриць сів, а панич неспокійно ходив по кімнаті, виглядав у вікно, то знов немов шукав чогось у шухляді.

— Ну, розповіж дешо! Як тобі живеться, Грицю?

— Та що мені. От як то наша вояцька служба. День поза день однаково. От ви розповіжте, що з вами було? Як жили пів два літа? Коли вернули з Угорщини?

— А! Як жив? Бідував досить. Ну, а вернув, скоро тут засвітло.

— А що ж тут поробляєте у Львові?

¹⁾ Наглій — раптовий.

— Вітчину будуємо,—з усміхом, але при тім гаряче промовив панич.

— Вітчину? Та яку?

— Ну, звісно яку: нашу, польську. Робимо те, що нам ворожі руки не дали зробити перед двома роками.

— Не зовсім вас розумію, — мовив звільна Гриць.—Чого ж ви тепер добиваєтесь? Панщини вже нема...

— Е, що там панщина!

— Як то що? Це-ж найбільше лихо, проти котрого ви хотіли боротися тоді.

— А уряд зробив собі з нього молота і хоче нас бухнути ним по голові. З давнього великого лиха зробилося ще більше.

— Не розумію вас, паничу.

— Як не розуміш? Ми хотіли знести панщину самі і тим потягнути весь народ за собою, а уряд сам скасував її і бунтує народ проти нас.

— А так! Ви хотіли зняти з нас ярмо, щоб заложити на нас шлії.

— Дурний ти, Грицю, як я бачу, — нетерпляче буркнув панич і пустився знов ходити по покою. Оба мовчали хвилю. Грицеві було якось прикро й сумно на душі.

— Та вже видно, що дурний, — мовив він,—коли не розумію, що робить перед моїми очима. Мені здається, що тепер, коли панщини нема, німець не панує над вами, ви повинні би пішитися, а ви тепер чимсь турбуєтесь, бігаєте, побиваєтесь гірше, як перед двома роками.

— Бо тепер ми більче цілі, — з таємничим притиском промовив Нікодим.

— Якої цілі?

— Слухай, Грицю, — промовив нараз зміненим голосом Нікодим, зупинившися перед Грицем і беручи його обі руки в свої долоні. — Я знаю, ти добрий хлопець... Знаю, що витерпів за мене... Я повинен би тобі сказати все по правді й певно сказав би, якби не оцей твій мундир.

— Мундир? — зачудовано мовив Гриць.

— А так, мундир накладає обов'язки. Значить, ліпше буде не тепер... Зажди ще трохи, сам побачиш, до чого воно дійде, то й не буде треба тобі говорити.

Гриць не допитував далі. Почали говорити про інші речі, про рідне село, про батьків. Панич мав учора лист від старого пана, Гриць також недавно отримав лист від своєго батька. Старий пан нарікав на лихі часи, а Гриців батько ралувався її тільки одного жалував, що в таку світлу пору нема при ньому любого сина.

— А довго ви сиділи там на оборозі поді, як я вас лишив? — запитав Гриць.

— Ап, і не говори! — неохоче мовив панич, зайнятий очевидно іншими думками. — Сидів, поки хліба всього не з'їв, поки не потепліло трохи. Ледве живий перебрався через Бескид. У Бардийові лежав хорий цілий місяць після того, що перебув у ті часи.

Розмова не йшла в лад. Гриць успав і почав прощатися.

— Ідеш уже? — якось сумно мовив панич.

— Та треба йти.

— А заходь до мене частіше! Не гнівайся, що сьогодні так тебес холодно прийняв. У мене тисячі клопотів на голові.

Колись розповім тобі. Ну, бувай здоров! Як матимеш вільний час, то приходь. Найліпше отак по обіді, то можеш мене застапи дома.

Гриць сказав, що власне по обіді він ніколи не має виходу, хіба в неділю.

— Добре! Заходь в неділю. Буду тебе дожидати! Заходь!

— Прийду, паничу.

— Але напевно! Пам'ятай, я жду!

Паничеве лице прояснилося. Видно, якась нова думка спрілила йому до голови й він сердечно стиснув Грицеву руку на прощання.

XV.

В неділю Гриць заспав у панича цілу купу панів. При столі, заставленім полу-мисками повними накраяної шинки, ковбас та холодної телятини, тарелями, шклянками й чарками сиділи серед голосної розмови, сміхів і жартів різні люди, молодші й старші, в цивільних одягах і гвардійських мундирах. Гриць зразу подався назад і хотів іти геть, та панич вибіг за ним.

— Ні, ні, Грицю, не бійся, ходи сюди! Ми тут чекаємо на тебе. Пани хочуть бачити тебе.

— Що це за пани? — шепнув Гриць.

— То наші. Потім розповім тобі. Ходи!

І взявши Гриця попід руку, як дівчину до танцю, Нікодим попровадив його до кімнати, де сиділо товариство.

— Мої панове, — мовив він голосно, — це твой парубок, про котрого я розповідав вам.

— А, браво! Давай його сюди! А ну, хлопче, дай руку!

І багато панів, особливо молодших, повставало з крісел. Вони обступили Гриця, спискали його руки, любуючися його заклопотанням, що густим рум'янцем розлилося по його лиші. Тільки один пан, що сидів на почесному місці кінеша столу, не рушився з місця і злегка прижмутив очі, дивився на Гриця. Нікодим попровадив його до того пана, котрого тут усі вважали найважнішою особою.

— Генерале! — мовив Нікодим, клонячи голову перед тим паном, — оце мій сільський адлятус¹), товариш у конспіраційній роботі, хлопець, що з незрівняним геройством витерпів важку кару, а не зрадив мене.

— Ні, ladny chłopiec!²) — якось цинічно моргаючи, буркнув генерал. — Придався б і до іншого роду конспірації, га?

Гриць не розумів гаразд промови панича ані генерала, та зі слів і моргань обох тих панів дихнуло на нього чимсь неприємним, немов тим гарячим, затроєним духом, що йде від запхлого багна. Він уже на спілльки освоївся, що досить певними очима, по військовому придивлявся тому, кого звали генералом. Сказавши правду, нічогісінъко генеральського не було в його непочесній фігури. Поперед усного фігура була не в військовому мундирі, а в звичайному, досить зашастпаному³) ци-

---

¹) Адлятус — прихильник.

²) Гм, гарний хлопець.

³) Зашастаний — зношений.

вільніному убранию. А по друге — лицо! Це було лицо трупа, огидливє, жовте, аж зеленкувате, з блідими губами, без крапельки крові, без виразу, аж страшне своєю мертвотою і бридкістю. Хоч волосся на голові вже геть було піпаковане, на лиці генерала не було ніякого заросту і це надавало йому ще огидливіший вираз. Тільки очі чорні, невеликі та бліскучі бігали живо і, бачилось, пронизували чоловіка, вгризалися в тіло і в душу, та в них грав вираз такої безсердечної холодності, такої погорди до людей і такої безстыдності, що вони робили більше вражіння очей ідовитої гадюки, ніж чоловіка. У Гриця дріж проніс по всім тілі, коли його очі зустрілися з поглядом цього генерала. Він не міг видерхати цього погляду і похилив очі з таким чуттям, немов би його впечене в саму душу.

Тим часом Нікодим, запрезентувавши Гриця ще одному високому, статньому панові з великими сивими вусами, в гвардійському мундирі, котрого він величав полковником, запровадив своєго гостя на другий кінець столу, де сиділа молодіж, посадив його й сам сів коло його. Він заопікувався заклопотаним хлопцем, наклав йому в тарілку м'ясива, налив у чарку вина і припрошивав дуже сердечно. В його голосі чутти було давню ширість, що так подобалася Грицеві ще в селі. Загалом Гриць завважив, що сьогодні панич спокійніший, ніж був перед кількома днями, говорить весело, навіть жартує, і чує себе як дома. І інші молоді

паничі, що сиділи близько нього, були для нього дуже чесні, припрошували його, щоби їв, струкалися з ним чарками й пили на його здоров'я. Тільки підвівши очі й зирнувши просто здовж сполу, Гриць побачив вперті в нього гадючі очі генерала й знов почув, як мурашки забігали у нього за плечима.

— Що це за генерал такий у вас? — запитав він шептом панича.

— О, це славний чоловік! — шептав Нікодим. — Знаменитий чоловік, великий вояк. Це генерал Йосиф Бем! Запам'ятай собі його ім'я. В ньому наша головна надія.

Гриць не чував нічого про Бема, то й не міг розуміти гаразд паничевої радості. Він пробував здалека уважно придавляти знаменитому генералові, але не міг, бо генерал майже не зводив із нього своїх очей, а Гриць не міг видержати його погляду.

Поки гості їли й пили, розмова йшла гурткова, голосна й безладна. Та коли поїли все, що було на столі, Нікодим поналивав усім чарки, генерал добув із кишені срібну табакерку і задзвонив об неї ноjem. У кімнаті зробилося тихо і генерал дав слово господареві дому Нікодимові. Цей говорив коротко, подякував гостям, що прийшли до нього, подякував особливо генералові й випив за здоров'я гостей. По нім промовив полковник, головний комендант народової гвардії. Подякувавши господареві за гостину, він звів бесіду на Гриця, величав його, як героя з-під сільської спріхи, як надію країни будучини.

— Доки серед нашого люду є такі золоті серця, така вірність, така любов до своїх панів, доти сміло можемо голосити цілому світові: Jeszcze Polska nie zginęła!¹⁾

Ці слова повторили всі присутні з великим запалом, а деякі кинулися знов обіймати й цілавати Гриця Та ось генерал знову задзвонив, а полковник провадив далі свою перервану промову. Він підніс думку — зробити цвому сердечному братові-селяниноvi невеличку пам'ятку, щоби міг згадувати нинішній день, і зложити для нього, що хто може. Всі приняли цю думку з неменшим запалом, полковник уявив свою гвардійську шапку й сам пішов збирати датки. Та обивателі очевидно були не при гроших, датки сипалися скupo й коли складка була скінчена, полковник почав щось шептатися з Никодимом. Зібрано грошей так мало, що стид було давати їх Грицеві, що весь той час сидів мов на терню й не знав, де подітися з заклопотання. Нарада тяглась досить довго. Покликано до неї ще кількох панів із товариства і, порозумівшись з ними, полковник велів учасникам позабирати собі назад, що хто дав, а сам ніби іменем цілого товариства дав Грицеві гарний золотий перстнінь з блискучим червоним камінцем, що був у нього на пальці.

— Носи його, сину, на пам'ятку нинішнього дня! — мовив старий вояк, — на пам'ятку тих щиріх приятелів, яких ти нині знайшов у всіх нас.

---

¹⁾ Ще Польща не вмерла.

Гриць не зінав, що йому робити. Він був постановив собі не брати грошей,—перстеня якось не випадало не брати. Уриваними словами він подякував за честь і за дарунок, та шептом висловив паничеві своє побоювання: ану ж, побачивши у нього такий дорогий перстінь, скажутъ, що він украв його.

— На це є рада,—мовив панич,—дамо на внутрішньому боці перстеня вирити твоє ім'я і прізвище, а тоді носяй його безпечно.

Коли настав який-такий спокій після цього епізоду, промовив генерал. Його голос був сухий, уриваний, мов удари палицею по дощі.

— Глупство то!)! Говорімо про головне!
Наскільки ви готові до повстання?

Ніхто не вмів гаразд відповісти на це питання. По досить довгій і прикрій мовчанці полковник почав вичислювати генералові відділи гвардії у Львові і по провінціяльних містах, та генерал скривився і перервав йому мову.

— Глупство то! Ваша гвардія не варта фунта клоччя. Маєте гармати?

Полковник здигнув раменами.

— Гармати то ґрунт,—стукаєв своїм дерев'яним голосом генерал.—Поставлю дві гармати на Високім замку, а дві на платформі коло церкви св. Юра і маємо весь Львів у руках. Гармати мусимо дістати до рук. Гей, ти!—скрікнув він нараз, обертаючися до Гриця,—ти, Грицю! Сюди!

---

¹⁾ Це дурниця.

Гриць піднявся з місця, військовим кроком підійшов до генерала і станув перед ним по-військовому.

- Скільки маєте гармат на цитаделі?
- Не знаю, пане генерале. Я при піхоті.
- Мусиши дізнатися її донести мені за тиждень, розумієш? Сідай на своє місце.

Гриць відійшов і сів.

— Оце не гвардія, — півголосом промовив генерал до полковника. — Таких Гриців мусимо мати хоч кілька компаній. Зроблено заходи, щоб їх притягнути на наш бік?

Полковник здигнув раменами.

— Не знаю, генерале. Це не моя річ. Я маю досить праці з гвардією, щоб якотако приготувити її. На військо я не маю впливу.

— А хто має?

— Не знаю, здається пан Нікодим.

— Diable! — крикнув розсерджений генерал. — Полковнику, коли б я був комендантом і ви дали б мені таку відповідь, я велів би вас розстріляти. Ви команданш, ви повинні все знати, всім кермувати.

І обертаючися до пана Нікодима, він крикнув:

— Пане Нікодиме!

Цей підбіг і спав перед генералом.

— Як стоптів справа з військом? Скільки маєте запевнених?

Нікодимувесь почервонів і пару хвиль даремно силкувався сказати слово.

— Поки що... поки що... я нав'язав зносини...

1) Чорт!

І він похилився і сказав генералові

— Глупство то! — буркнув гнівно генерал. — Наша справа чиста і ясна, не повинна боятися денного світла. Просто до цілі, то моя девіза. Гей ти, Грицю, — крикнув він, обертаючися до Гриця. — Сюди!

Гриць сидів мов оголомшений. Він почав розуміти, про що тупт іде річ. Щось холодне стисло його за серце, та швидко він переміг себе і загартував своє серце тою самою рішучістю, що була в ньому тоді, коли комісар віддав його воякам на катування. Почувши голос генерала, до котрого тепер виразно чув якесь вороже успособлення, він піднявся з місця і підійшов до нього

— Ти знаєш, про що тут іде річ?

— Знаю.

— Ну, про что?

— Хочете, панове, робити повстання.

— А що ж ти на це?

— Не знаю, проти кого воно має бути і чого хоче добиватися.

— Хочемо мати свою незалежну Польщу і відірватися від австрійського цісаря. Шо ти на це?

— Пане генерале, я австрійський вояк і присягав цісареві на вірність.

— Глупство то! Як відірвемося, то присягнеш на вірність польському королеві.

— Пане генерале, я Русин і Польщі добиватися не хочу.

- Co? Co? Co? !)

Генерал мов вухам своїм не вірив.

1) Що? Що? Що?

— Ти русин? Що це значить?

— Ви поляки, для вас поляк те саме значить, що для мене русин.

— Со? Со? Со? — загуло ціле товариство.

— Алеж хлопче! — скрикнув добродушно полковник. — Polak a Rusin, to wszystko jedno¹).

— Русин, то пільки частъ полъсъкого народу, — гукав хтось із товариства.

— То якісь святоюрці набалакали йому дурниць.

— Полъща, іпо наша спільна мати, русинів і поляків.

— Як може русин не хотіти Полъщи? То так якби хто не любив свого власного життя.

— Głupstwo to! — грізно крикнув генерал. — Tu nema zadnych Rusinow²! Підеш з нами?

— Ні, пане генерале.

— Ні?

Цей відповіді генерал мабуть не надіявся. Він з виразом дикого гніву зирнув на Гриця, а потім на Нікодима.

— Пане Нікодиме, — мовив він сухо. — Якби я мав у руках команду, а ви запростили б мені на довірочну нараду чоловіка неприхильного нам, я б на місці велів розстріляти вас і його.

— Алеж генерале, Гриць не є наш ворог! — звиняється Нікодим. — Він чесна душа. Він піде з нами, я певний.

— Ні, пане, — мовив твердо Гриць. — Не майте мої надії. Я не піду з вами. Я цісареві присягав.

— Але з мусу, Грицю!

¹⁾ Поляк та Русин (Українець) то все одно!

²⁾ І уті нема жадних Русинів (Українців).

— Що ж робити! А присяги треба додержати.

— Ми знайдемо такого, що тебе звільнить від неї.

— Хоч і так, але вам я не присягну ніколи.

Все товариство стояло при цих словах, мов, само не своє. Всім було ніякovo, прикро. Тільки генерал не зводив своїх близькучих очей із Гриця.

— Дай руку, хлопче! — промовив він, перериваючи неприємну мовчанку.

— Ні, пане генерале, не можу.

— Не бійся! Дай руку. Люблю тебе за твердість і ширість. Так і слід поступати воякові. Ми тебе силувати не будемо. Іди собі. А про це, що тут чув і бачив, а ні слова! Розумієш? Скоро що писнеш, пам'ятай, ми все будемо знати і поді смртъ твоя. Бувай здоров. Kehrt euch, marsch!¹⁾

Гриць обернувся й пішов. Тільки при дверях, мов нагадавши щось, він обернувся, підійшов до столу і положивши на ньому свій «гоноровий» перстінь, промовив:

— Віддаю вам це назад! Може... знайдеться... хтось... гілніший.

Він промовив ті слова уривано, зацукуючися, мов насилу видушував їх із горла, а потім, салютуючи²⁾, обернувся, вийшов ізп.

Усі проводили його очима до самого порога, але ніхто не рушився з місця. А коли Гриць, вийшовши, запер за собою двері, генерал мовив:

¹⁾ Обернись, руш! (Військова команда).

²⁾ Салютувати — віддавати честь.

— Славний хлопець! Нікодиме, до тижня
маєте приєднати його для нашої справи.
Це не легка річ, але можлива. А тепер
замкніть двері і укладаймо плян кампанії!

XVI.

Нікодимові не довелося більше бачитися з Грицем. Два дні по тій гостині він одержав від батька лист: старий був тяжко хорий і просив його зараз приїхати до нього. Нікодим поїхав і не вернув аж за місяць. За той час він устиг поховати батька і продати задовжене й без того село. Та в нього тільки одне було перед очима: повстання, що готовилося у Львові. Він їхав до Львова з рожевими надіями; мав кільканадцять тисяч ринських, можна буде розстарати дещо трохи оружжя, поставити в ряди кілька сотн хлопців, а це, здавалось йому, вистачить на початок, щоб захопити в руки цісарські каси. А там справа піде вже гладко.

У Львові застав цілковите безголов'я. Гвардія без доброї команди вправлялася більше в піяпіках, ніж у воєнній дисципліні, полковник скинувся команди, генерал Бем знеохочений плюнув на все й виїхав до Відня. Та з другого боку серед людності зроспав, як йому здавалося, запал до повстання, німецькі урядники купами тікали зі Львова, військо не могло спокійно ходити по вулицях, сварки й бійки гвардіяків та міщанської молоді з вояками були щоденною справою, так що головний комендант львівської залоги генерал Гаммерштайн заборонив воякам

виходити на місто. По касарнях стояло день і ніч оружне поготів'я, на цитаделі набиті гармати були націлені на ратушу, де урядував революційний «Міський виділ», і на театр, де галасувала неменше революційна «Рада Народова». Обопільне роздражнення змагалося. Всі почували, що мусить прийти до вибуху та ніхто не хотів починати.

Вибух явного повстання на Угорщині долив оливі до вогню і прискорив катаклизму. Угорські вояки, що стояли постоями в Галичині, купами кидали службу і з оружжям утікали за гори, щоби стати в рядах повстання; це ослаблювало сили уряду в Галичині. Та з другого боку бігло на Угорщину чимало поляків, ласих на всяку революцію, і це ослаблювало силу сподіваного повстання в Галичині. Мійський виділ вислав своїх делегатів до Пешту, щоби порозумітися з Кошутом¹⁾ про спільній план діяння; з другого боку Гамерштайн розпускав по Львові вісті, що в разі вибуху повстання покличе руське селянство з околичних сіл і затопить місто в крові повстанців. При урядовій заохоті й підмозі організувалися по містах руські гвардії, а по селах збирало тисячі підписів на петиції за поділом Галичини. Поляки чули, що земля горить у них під ногами і робили шалені скоки, що прискорювали катаклизму.

1) Кошут—провідник угорських автономістів. Змагав до якнайбільшої самостійності Мадярщини від Австрії. За свою роботу відсидів 4 роки інформи. 1844 р. став він депутатом, а незабаром і міністром угорським.

Нікодим, так сказати, з головою кинувся в ті спінені, розбурхані хвилі революційного руху. Він був душою всього, бігав, говорив, плачав, підмовляв, приєднував, плакав і грозив, де було треба. Невеличкий запас оружжя був уже на по-готові; були деякі надії на зраду в гарнізоні, була майже певність, що русини не такий небезпечний противник, були обіцянки воєнної підмоги з Угорщини, скоро тільки удастися перший удар.

Було це д. 1 листопаду 1848 року. Цей пам'ятний для Львова день хилився вже до вечора. На Високім замку громіли гармати. Ратуш тільки що розсипався в розвалини від гарматних кулів. Академія й театр із сумежними будинками палали величезним огнищем. Ціле середмістя було як пекло. Крик, писк, біготня, тріск меблів, викидуваних на вулицю, гойкання гвардіяків, ремісників і всякого дрібного люду, що зривав пропіуари і з навалених меблів, повозів та каміння робив барикади. Луцькі вистрілів, зойки ранених, спогання коняючих.

Військовий відділ, обсадивши готель Жоржа, з боку зайшов до гирла Галицької вулиці, що була заперта барикадою проти теперішнього склепу Балабана. Дві полові гармати бухнули в той отвір градом картечів, та барикада осіоялася. З-за неї повстанці відповіли не густими але влучними карабіновими вистрілами. Кілька вояків упало, решта розскочилася на боки. Знов заграли картечівниці,—барикада ще стояла, але вистрілів із-за неї не було чутти.

— До штурму! — гукнула команда і укріпі досі за каменицями вояки збіглися на вилемі Галицької вулиці й пустилися бігти до барикади. Та в тій хвилі грюкнула з-за барикади салівва вистрілів, залинуали крики в рядах вояків, кілька ранених упало, решта мусіла знов відступити.

Тільки один лишився. Це був Гриць. Він стояв на місці, мов прикований шим видом, що розстилався перед ним. На барикаді піднялася раптом висока, зачорнена порохом фігура панича Нікодима Пшесташельського. Його очі горіли диким огнем. У руках мав він білочервону хоруговку з вишипим на ній пол'єським білим орлом. Піднявши її високо і махаючи нею в напрямі до вояків, він крикнув щосили:

— Niech żyje Polska niepodległa! Za mą, bracia!¹⁾!

Щось страшне, болюче ворухнулося в Грицевій душі. Перед ним промигнуло батськове лицé, сумне та знесилене, як було того пам'ятного вечора після панських побоїв, і його слова: «Панським гарним словам не вір, іх обіцянки май за пізацю, пам'ятай, що іх Польща, то хлопське пекло!» І чи не правду мовив батсько? Адже ось тут коло його лежашь поспіріляні хлопські сини, а ім бач чого забагається!

Це міркування не було й міркування, це були якісь наглі блиски в Грицевій голові, якісь конвульсийні рухи в його серці. Рівночасно з ними, майже несвідомо, машинально, його руки вхопили карабін, підняли його, навели... Майже не мірячи,

¹⁾ Хай живе самостійна Польща! За мною, браття.

він попягнув за курок. Грюкнув вистріл і шрафлений в саме серце Нікодим Пшесницький на лиці повалився з барикади.

В цій хвилі сильна рука з боку вхопила Гриця за плече і попягла за ріг камениці. Була крайня хвиля, бо в той самий момент із-за барикади гукнула ще одна салівна, а з пропивного боку ще раз гаркнули карітевичини. З хрускотом упала барикада, зі скриком розскочилися повстанці. Нова команда — і вояки одною салівною очистили вулицю аж до самого ринку. Повстання було скінчене.

Гриць ішов у ряді, робив усе на команду, але не памив нічогісін'ко. Вистріл, що повалив панича, бачилося, прошиб і його власне серце. Довго ще потім він ходив мов сам не свій, не памив ані того, що говорив при рапорті — здається, за нього говорив Осип, — ані що було з ним, коли йому перед цілим полком голосили відзнаку і припинали медаль за хоробрість. Тільки тоді отямився, коли йому оголошено, що за його незвичайну заслугу й на просібку старого батька йому дається необмежений урlop з військової служби. Сам генерал Гаммерштайн зібрав між офіцерами сто ринських для нього на дорогу.

Усе те в Грицевій пам'яті промайнуло мов дикий, важкий сон. Він вповні отямився аж тоді, коли дихнув рідним гірським повітрям, уціluвав руки батька і матері та привітався з рідною хатою.

РІЗУНИ

ЛИСТ МАНЬКИ З ГОРОДЕЦЬКОГО ДО КАСІ
З ЯНІВСЬКОГО¹⁾ ПЕРЕДМІСТЯ.

Феліштин, д. 25 серпня 1846.

Дорога Касуню!

Не дивуйся, що пишу до тебе з Феліштина і що дістанеш від мене лист о тиждень швидше, ніж я сама буду могла бачитися з тобою. Несподівана пригода, про яку хочу тобі написати, опізнила поворот нашої компанії з Каліварії до Львова. Прошу тебе, піди до моєї мами і скажи їй, що ми всі здорові і добре нам поводиться. А що не вертаємо разом з Личаківською компанією, то тому винен кс. Капуцин Валігур — знаєш, той такий поважний, з сивою бородою, що так довго любить сповідати і так гарно розпрясає сумління. А властиво винна дурна Юлька Леоедятковичівна, що випалляла²⁾ перед кс. Капуцином... А властиво винні ті страшні люди — ой Господи, як я на-

¹⁾ Городецьке і Янівське передмістя — передмістя Львова.

²⁾ Випалляти — виговорити.

Страшилася, ще й досі тримчу, як згадаю
ту ніч! — винні ші поганці, ті прокляті,
нещасливі мазурські різуни

Та чекай, нехай розповім тобі все за
порядком Але мої мамі не читай цвого
лісіпа — розумієш? І нікому не читай...
і пану Ігнацові не показуй, бо я б тобі
очі видерла. І не кокетуй його, бо якби
він мене зрадив, то волів би тебе, мене
и його ясний шляг трафити¹). А тепер,
люба моя, слухай, яких цікавих пригод
звінали ми в тій нашій набожній мандрівці.

Ти знаєш, наша компанія з Городецько-
го вирушила зі Львова якраз д. 15 серп-
ня. Жалуй дуже, що ти не могла бути
цвого року з нами. Я властиво не розу-
мію, чому твій тато не позволив тобі.
Я страшенно не люблю тих старих ну-
дярів, що раз-у-раз люблять торочити
мораль: для панни це не випадає і ти не
випадає і ще онде не випадає. Небійся,
для кавалера то все випадає. Він мусить
вишумитися. А панні то навіть пішли на
святу Калеварію в більшій компанії не
випадає.

Наша компанія цим разом була не ду-
же велика, п'ятдесят осіб, найбільша
частина із Городецького, дещо з Янів-
ського та з Байок, переважно самі зна-
йомі. Провідник, старий Вінценпій, знаєш,
той, що зараз напроти святої Анни має
свій домик — дуже побожний чоловік, спі-
ває всі пісні, які є в кантичці, на один
голос, а Калеварію і всі святі місця й до-
ріжки знає, як своїх п'ятирічних палльців. А як

¹) Шляг трафив — параліч розбив.

зачне говорити про Христові муки і вияснювати всі стації¹), то коло каплиць тисячі народу тиснутуться і слухають його, а не одні то й плачууть і на тарілку гроші кидають, не згірше, як під час казання кс. Капуцина. Зрештою чоловік предобродушний і преглухий і вночі має дуже добрий сон: аби компанія зібралася на кватору, зараз повечеряємо, Вінцентій почислити свої овечки, проведе голосно молитви, відспівіємо всі „Serdeczna Matko“, та й пан Вінцентій каже:

— Ну, діти, а тепер спати в Божий час!

Та їй тут уже скінчилася його денна праця; запхаеться у свій кут у мушинськім передлі та їй за мінунку вже везе кукурудзу так, що аж буда трясесться. Ну, а молодь тоді — знаєш, не треба тобі й казати.

У нас, у жіночому передлі вибрали ми старшою паню Гжехоткову з Янівського. Близька сусідка твоєї мами, мусиш знати її ліпше від мене. От іще балакуча бабище! А обмівниця! На кожного знайдеться сказати, кожному приліпить лапку. Досить їй раз глянути на чоловіка, вже вона знає його цілого наскрізь, і ніколи не знайде в нім нічого доброго, лише все саму погань. Вже я від неї наслухалася за час цієї подорожі всяких історій про всіх наших знайомих — Господи! Гостри собі, небого, а не тим відтепер. Як верну,

---

¹) Стації — місця, де зупинявся Христос, коли йшов на Голгофу.

то буду мала що розповісти тобі. І про твоїого Юзька, і про Кароля, і про Мільку, ту гордячку, знаєш? І про всіх, про всіх! Аж пальчики оближеш.

Ну, розуміється, що над молодшою частиною компанії, особливо над паннами, як звичайно, я маю провід. Та ѹ не лише панни, а ѹ кавалери радо йдуть під мою руку. „Як панна Маня скаже, так буде“. Гжехоткова налализиться весь день, наляпає тим язиком, як помелом — і як він не відпаде їй, дивуюся! — та ѹ аби до ліжка або до соломи, засне, як щур у муци. А я мушу на кватирі всього допилтнувати, за всім дogleянути, всіх намістити. Та ѹ уночі... Ну, та про це далі, а тепер нехай тобі зачну з кінця.

Рано, вислухавши набоженства у св. Анни ми цілою процесією, при співі пісень рушили до Городецької рогачки. Маса народу супроводила нас. За рогачкою вже ждали нас підводи — десять фір. Ми посідали, на кожну фіру по п'ятеро нас, та ѹ рушили в дорогу. На передній фірі пан Вінценпий, а на задній пані Гжехоткова. Пан Вінценпий сидить плечима до фірмана, так щоби міг бачити всю компанію, і рипить зо всієї сили:

Gwiazdo śliczna, wspaniała,
Kalwaryjska Marya!¹⁾)

А пані Гжехоткова на задній фірі в товаристві старших жінок пищить рівночасно копячим голосом:

---

1) Зірко гарна, величня,
Калваврійська Marie!

Szczęśliwy, kto sobie patrona
Józefa ma za opiekuna¹).

А в середніх фірах молодь, панни й кавалери, посідали всуміш, жартують, рягочуться, а далі пан Броніслав — то ще фігляр, якби ти знала! — затягнув своїм цапиним голосом:

Cztery lata zawszem pasał
W tej tu dolinie;
Jako żywo nie słyszałem
O tej nowinie²).

І тут ніби співає набожно й очі завертає до неба, а з боку незначно як не вшипне Юльку під бік, аж пота заверещала що сили:

— Пане Броніславе! Що робите!
— О перепрашаю! — вілповів він перериваючи свій спів. — В тій долині ще я не бував, то й не знав, що тут такий сильний відгомін будиться.

Я вже знала перед тим, що пан Броніслав має до Юльки невеличку інклінацію³). Чи як то казав звичайно спарний як від святих П'ятниць? Поползновеніс га, га, га! А Юлька — знаєш, що за химра бесптія! Хто б її не знав, той би її за святу купив У білій сукні, синій шовковий поясок, ціла така скромненка, бліденка, здається, ось тобі завтра до

¹) Щасливий, хто собі патрона Йосифа має за опікуна.

²) Чотири роки пас я скот у цій долині і ніколи не чув про цю новину.

³) Інклінація — потяг.

манастиря вступає. „*Złoty ołtarzyk*¹⁾ у руці, кантичка в кишені, молитви шепче раз-у-раз, а на хлопця жадного ї оком не зирне Ну, думаю я собі, чекай лише, ти святоше, вже я не я буду, коли з тебе отру пиху не вигоню. А тут бачу, що пан Броніслав палитися до неї, що пільки задля неї пристав до нашої компанії. Ну, то вже мені небагато треба, щоб пізнати, куди воно загинається.

Ти знаєш Броніслава. Хлопець гарний, рослий, веселий. Його батько має каменничку на Байках, мати торгує яриною, а він нібіто практикував у склепі на суб'єкта²⁾, нібіто термінував³⁾ у столяра, нібіто щось учився, а всього потрохи. Не з одної печі хліб ів, а не напівся. Лінюшиєсько, лиш дівчатам голови завертати вміє. Колись то його батько говорив моїй мамі:

— Єоюся за свого Бронка. Ні до чого хлопець. Ще поки я живу, то ніби про око людське щось робити. Але знаю добре, по моїй смерті пустити усе мое добро за один рік, та ї піде в світ блукаючи або пуститися на пси. От коби яка добра душа трапилася, щоб його оженити, та щоб яка резолютна дівчина, от така як ваша Маня, щоб узяла його в руки, то може би що з нього ї було.

Я в ванькирі⁴⁾ підслухала цю розмову та ї міркую собі: „Ади⁵⁾”, стара лобода,

¹⁾ Молитвослов — „Золотий Вівтар”.

²⁾ Суб'єкт — продавець.

³⁾ Термінувати — вчитися ремесла.

⁴⁾ Ванькир — кімната, відділена перегородкою для спалюні.

⁵⁾ Ади — диви.

куди він спріляє! Хлопчисько ні до чого, так давай його за мене висватали, нав'язати мені біду на голову! Чекай — думаю собі, — висватаю я тобі не таку. Будеш мати до сина розплюй хліба невістку м'якушку, то буде дібрана пара¹. І зраз я подумала на Юльку. Я на неї здавна маю на пеньку, ще за Станіслава — тямиш? — що хилився до мене, а вона наговорила йому, її він мене покинув та оженився з тою сизоокою Ядвигою з-під „Золотого Цапа“. О, я ій того не дарую і вже, Богу дякувати, осягнула своє почасти! Буде Юлька згадувати свого горічну Калеварію і мою руку. Але слухай далі, нехай тобі оповім усе за порядком.

Отже виїхали ми зі Львова десь об одинадцятій. Погода чудова. Гаряче. Довкола поля, вже переважно позжинані. Полукіпків, як зір на небі. Люди при роботі. Чутти гісні, де-де димок куритися, що косарі вогонь клали та люльки пекли. На гостинці¹) курява хмарою від наших возів, а з боків то з правої, то з лівої руки ліси шумлять, ваблять у холодок. Та годі нам: коли вибралися на прощу, то треба перетерпіти і спеку й куряву, а як трапиться, то й дощ і слоту. Нехай Бог приймає за відпущення гріхів.

У наших співаків швидко попресихали горла. Співи затихли. Пішли розмови. На тих возах, де були старші, то там розмови йшли тихі, а в середині, де їхала молодь, то там уже не треба тобі й казати: голосно, весело. Жарти, регіт, від

¹⁾ Гостинець — шлях.

часу до часу голосні викрики паннів: „Йой! Мене щось тисне! Хто там торгає? Пане Станіславе, чи то так годиться?... А прийде вибоїна, або віз наскочить на камінь та гулкне так, що всім аж свічки в очах постають, то вже віз за возом тільки й чуеш: „Йой! Ах Матко Боско! Єзу! А щоб тебе трясця! Одним словом не треба тобі багато розповідати, як іпо на таких подорожах буває, бо ти й сама їздила не раз та й знаєш.

Попасали ми, як звичайно, в Мшанії. Старий Вінценгпій „z ducha roboźności“¹⁾ трохи закропився — бачиш, у нього голова розболілася від сонця; прийшлося робити йому місце на першій фірі, щоб міг лягти. Одного із першої фіри пересадили на другу, одного з другої дали до нас — ми мусили потіснитися. Пан Броніслав сидів з краю, Юлька в середині, а кума Шупейова, спара, суха бабуся, обік неї.

— Панно Юльцю, не зіпхайте куму на драбинку! — раз-у-раз приговорював пан Броніслав, та все нібито придержує бабусю, а властиво обіймає Юльцю та тисне до себе. Вона зразу ніби сердила-ся, паленіла, хотіла пересітися де інде, але далі на моє вговорювання запихла і лише сиділа, відвернена лицем від Броніслава, віддула губи і мовчала.

На ніч заїхали ми до Городка. Тут ми мали нічліги замовлені в чотирьох домах — панни окремо від усіх інших. Ніч минула спокійно. Фіри попасли і ще таки

¹⁾ З духу побожності.

вночі, поки ми спали, рушили назад до Львова. Від Городка мали ми вже йти пішки аж на Калльварію і назад.

Знаєш, як то шака піша подорож. Зразу так забавно, свіжо, приємно, але попім, коли почне перемагати віпома, то воно чимраз тяжче, прикріше, нудніше. Спрага палить, у горлі пересохне, світ тобі не мілив, дорога перед очима тягнеться немов у безконечність, від одного стовпа до другого поки протяпаш, то здається, вічністю минула. Поки ми з Городка доволоклися на ніч до Тулиголов, то здавалося, що в нас ноги і всі кістки були попереломлювані, а на душі в кожного було так погано, немов би ми по дорозі всі гуртом когось зарізали: навіть дивитись одним на других було неприємно.

Я вже це знала добре, але знала також, що тепер прийдуть збірні нічліги по селянських стодолах та шопах. Оце радість! Оце забава! Відплатта за важкі, неприємні дні! Приходять прочани до села, добуваючи останніх сил тягнутъ набожних пісень, поки до кватири. А там заповнять обору, падутъ, як снопи на мураву, на приспу, на тік, де хто може, простягаютьсь, простягують напомлені кості! Сільські хлоп'ята й дівчата вже гурмою довкола нас. За пару крейцарів напягають із студні води, наливають у миски, шаплики—всі пішоходи миються, змивають пилоку з лиць, із рук, із карків. А там інші вже розбіглися по хатах, замовляють квасне молоко, солодке молоко, сметану, що кому до вподоби. Ось одна за одною тягнутъся господині зі

здоровенними глеками і па гладущиками, з мисками та горнятами, з разовим хлібом та свіжим маслом. Радість, гамір на подвір'ю. Новий дух вступає у перетомнених прочан. Кавалери, спочивши десять мінут, схапуютьсь з землі, мов нічого й не бувало, панни відразу, по першім глечику квасного підсметання віднаходять гумор, роблятьсь свіжі й моторні, навіть пані Гжехоткова сидить, балакає помалу й починає хвалити пана Броніслава, що веде себе дуже членно і опікується панною Юльцею, мов старший брат.

Підвечірок серед загального гамору, жартів і веселості. Потім до пізніої ночі побожні співи перед сільською фігурою; голоси пливуть рівно-рівно по полях, понад сусідні села і гублятьсь десь у сірій мряці над Стрвяжем та Болозвою. Потім невеличка вечеря: гарячі свіжі картоплі з маслом, каша з молоком, клюшки з сиром, а потім у стебло! В стебло! В буквальному значенню — в стебло. Ночували ми, як звичайно, в стодолі: мужчини в однім перерубі на соломі, панни в другім на сіні, а посередині, на широкім тоці, застеленім соломою, старші жінки. Не буду тобі, дорога Касуню, описувати тих нічлігів, бо ти й сама знаєш їх. Що за приємність! Що сміху, жартів, вигадок! Уже одне те, що світла нема, що приходиться спати до половини одягненим, де хто впаде, — вже те одне таке незвичайне та дивне! Ця пищить, що її настолочено ноги та міттій хтось зачепив ногою за косу, тій роз-

дерто спідницю. А з другого переруба кавалери раз-по-разу окликаються, страшать паннів то мишами, то лиликами¹⁾, то жабами, а кожному такому окликові відповідає пискіт, а далі регіт паннів. А ледве впишиться цей перший гамір і внизу на тоці затихне гомін старших жінок, починаються шепти та притишені сміхи паннів між собою; з другого переруба їм вторує глуха, гупірка мужчин, поки нарешті старий Вінценгтій, або хтось інший із старших не закомендерує:

— Ну, панство! Годі вже! Прошу спати, бо завтра встаємо дуже рано, щоб за холоду уйти добрий шмат дороги!

Робитьсь тихо, але бодай так, як кому з молоді хочеться зараз заснути! Близькість кавалерів і паннів, хоч і розділених від себе лавою старшого, в сні дуже чуйного жіноцтва та глупою темнотою, має щось таке до себе, що не дає заснути, ходить по крові, мов, мурашки, а декотру попросту кидає в дрожі вона тулиться до своєї сусідки, немовби то дуже перелякане або дуже змерзла. Ну, але я це знаю, мене не здуриш. І коли Юлька отак уся тримтячи притулилася до мене, я відразу зміркувала, яка тому причина. Мені небагато треба, щоб пізнати, що в кім кипить.

— Йой, Манюсю! — промовила вона до мене. — я чогось дуже боюся!

— Чи то ви, панно Юльцю? — обізвався з противного переруба голос пана Бро-

¹⁾ Лилик — нічна миша.

ніслава.—Ах, Боже мій, боїтесь? Я зараз прийду до вас! Даю вам слово, що при мні можете бути безпечно, нічого вам не станеться.

— Ну, ну, і без вас нам нічого не станеться,—відповіла я.—А вам би ще пласти за спорожнення.

— Мені? Боже борони! Я зовсім задармо! Хочеш?

— Та ви мусили б наперед у кота очей позичити!—відповіла Юльця.

Знов хтось із старших перервав нашу розмову і ми помалу втихомірилися, позасипляли. Не знаю, чи всі там спали так спокійно та солодко, як я. Пару разів мені здавалося, що чую ще крізь сон якісь глухі цілесті, сердиті окрики: „Хто тут? Ішо за мара лазить? Йой, тут хтось чужий!“ А потім тут і там якесь притишне: „Шшш! Пст! Хто тут?“ А потім голосний ляск, мов праніком по воді, і глухе: „Ой-ой-ої!“ Але не можу знати, чи було щось таке на правду, чи лише мені снилося.

Другого дня я встала здорована, освіжена, весела, але Юлька була якесь невиспана.

— А що, як тобі спалося?—питаю її.

— Добре,—каже.

— Где спіралило що?—питає жартом Броніслав.

— Може то вам привиджувався той з ріжками,—відповіла вона ушипливо,—бо ви мабуть про нього думаете весь день. А мене нішо не спіралило.

— Ну, ну,—думаю я собі,—вже ми те знаємо, що кого спіралило. А тут бачу, що її пан Броніслав якийсь невиспаний

і невдоволений: ходитъ мов сам не свій; не знає, чи хорій, чи сердіший, чи за-
сомнілений.

Рушили ми в далішу дорогу — розуміється, не вдосвіта, а десь аж о свомій, уже сонце добре гріло. Уйшли з півмілі, і вже попріли всі, як миші. Потомилися й сіли спочивати на полоці край дороги. Пан Броніслав коло мене.

— Йой, панно Маню! — зітхає важко, — повішуся.

— Тю, на вас! Тут і верби нема. Чекайте, аж дійдемо до лісу.

— І не жаль вам мене?

— А я відки до того прихолжу жалувати вас? Ідіть, може вас котра інша пожалує

— Ви без серця.

— Шукайте такої, що з серцем.

— Ага, добре вам говорити. Вже я шукав, та що з того? Знайшов ще гірше зіллячко.

— Що ж я вам пораджу? Хіба шукайте далі.

— Коли бо годі Причепився, як муха до меду, ніяк не відірвусь.

— Ну, то вішайтесь, з Богом.

— І я так думаю. Та хотів би ще хоч до святої Калеварії дійти та висповідатися перед смертю.

— А може вона схоче вас висповідати?

— Ой, мабуть ні.

— А чи не вона дала вам цеї ночі розгришення, таке, що ви аж йойкнули?

— О, а ви чули?

— Ну, вже чула, чи не чула. Відповідайте на питання.

— Панно Маню, бійтесь Бога, не говорів нікому!

— Ха, ха, ха! А я думала, що це мені приснилося!—засміялась я.

— Це можливо! Справді, може й мені приснилося?—мовив він і помацав себе долонею по лірій щоці. Та зараз же зглибоким переконанням додав:—Ні, це таки направду. Так ви кажете, що це було розгрішення?

— Або я знаю. Коли перед тим була сповідь...

— Ні, я лише нахилився до конфесіоналу¹⁾.

— Ну, в такім разі ще завчасно й вішатися. Висповідатися конче мусите.

Така була наша розмова з паном Броніславом Юлька її не чула. Відпочивши гарненсько, ми встали, поставали парами на гостинці... затягли разом за проводом пана Вінцентого.

Usłyszałem cudny głos,
Jak Maryja woła nas:
Pojdźcie do mnie, moje dzieci,
Wzywam was, ach, wzywam was!²⁾

І з тим побожним співом на устах ми рушили далі в дорогу.

Третього дня по вирущенню зі Львова ми вже наблизилися до святого місця. Чим ближче до Калварії, тим частіше

¹⁾ Конфесіонал—сповідальниця.

²⁾ Почув я чудесний голос,
Як Марія кличе нас:
Йдіть до мене, мої діти,
Кличу вас. ах, кличу вас!

здибали ми більші, або менші компанії побожних прочан, що йшли туди з набожними співами, деякі з хоругвами та дзвінками, всі в святочних одягах. Аж серце роздувалося бачити, як то з усіх сторін пливе народ до того святого відпustу. Але якби ти бачила, дорога Касуню, яка там нужда всюди по селах, який плач та лемент! Мабуть караючи народ за ті страшні події, що сталися зимою, Бог спустив посуху, недорід. Ще туди коло Львова, то не так дуже; де стави, де ґрунти мокрі, то ще сяк так зародило. Але там далі, де починаються шупри¹⁾ та піски, то там нещастя. А ще далі, кажутъ, на Мазурщині, де кров лилася, то там, кажутъ, уже й тепер люди не знають, що робити. Вже тепер голодують. Декуди селяни, спустившися на те, що все панське поле по вирізанню панів прийде в іх руки, не орали й не сіяли в себе нічого; в інших засіяне на вітъ не посходило, — одним словом, кара Божа. Тим то й пливе народ ріками на Кальварію, тягнувшись збіджені та помарнілі лиця, підносяться тверді, мозолисті руки, ллютяться гіркі слівози. Якби ти бачила, як перед кожною фігурою, коло кожної каплички при дорозі лежать та клячатъ сопки, тисячі того народу, одні співають захриплими голосами, а більшість не співає, а ридає голосно та ломиціть руки! Аж спрашно робитъся подумати, що буде з тим народом, як настане зима. А зирнеш потім по нашій

---

¹⁾ Шуптер — дрібний камінь.

хоч і стомленій, а все таки веселій та балакучій компанії, то якось аж соромно робитися. Адже ми їх свояки, їх близні, живемо в тому самому краю, і навіть не знаємо, як бідує та нуждує той народ ось тут у нас під боком. Я сказала це пану Вінценпому, а він підвів очі до неба та й каже:

— Що кому Бог дав, те й має. Бог знає, на що дає одному достаток та спокійне життя, а другому панщину та нужду. А в тім, у кожного свій хрест на плечах, кожний має своє двигати.

Я запитала пана Вінценпого, чи справді то, сам Пан Біг власноручно, вложив на тих людей ярмо панщини та й ще дав їм у додатку нужду й голод, але пан Вінценпий не відповів на це питання, лише нахмурився і, відвертаючися, буркнув:

— Глупа коза!

Осві ми вже наблизилися до Калъварії. Здалека видно Олівну гору з костьолом на верху. Червоною бляхою вкриpta вежа горить здалека, мов кривавий клин вбитий від землі в небо. А вся гора вкриpta неначе різнобарвними мурашками—тисячами й тисячами побожних прочан. А далі поза тим чорніється великий Карпатський ліс, покриваючи ще вищі гори, і відтам пливе важка, понура хмара, але не може притемнити того бліску, що сяє від святого, відпустового місця.

Ми прибули якраз у пору. Переночувавши в селі недалеко Пацлави, ми рано спанули на Калъварії, мали час увесь день обійти всі стації муки Господньої, всі каплички, всі доріжки Найсвятишої

Діви, а наєшші висповідалися всі в о. Капуцина. Другого дня припадало свято — Внебовзяття Пресв. Діви — головна відправа в костелі. Всі приспівають до причастя, — велика процесія, слухання казань, співи та молитви до своєї півночі — знаєш сама, як по звичайно буває. Але цим разом сталася щось незвичайне, таке, що не забуду, доки буду жити.

Перший день у Кальварії провели ми, як звичайно. Висповідалися усі. Це вечером говорю до пана Броніслава:

- Ну, тепер можете вішатися.
- Таки є дожидати завтрішнього свята? — мовить він.
- Як знаєте. А розгрішення дістали?
- Е, та що, від кс. Капуцина дістав, але тамтого другого ні.
- А може ліпше було би на тамтє друге не лакомитися?

А він б'ється в груди, жартуючи, та говорить:

- Мea сира! Мea сира!)! Борюся з покусою, та покуса силна.
- Молітвся, — кажу я.
- Молюсб, — говорить він, — але мабуть моя молитва неприємна Пану Богу, бо все обертаюся не туди лицем, куди би слід.

Опі таک ми собі балакаємо, йдучи гуртом на свою квартиру. Ночувати мали ми в бараках коло св. Рафаїла; два ксеноандзи визначували там місця, мали пильнувати порядку та збирати добровільні датки. Вже геть стемнілося. Над Кальварією стояла чорна хмаря, від лісів пля-

---

¹⁾ Моя провини.

гло холодом, пільки від костела та від капличок за нами било золотистими пасмами світло, розсипаючись широко по темному плі, немов розмікана золота вовна по сірім сукні.

А в пім нараз у сумерку залунали якісь голоси. Нам назустріч, гостинцем бігли якісь темні постпаті й кричали. Зразу не чути було, що вони кричали, але чути було страх, що летів з іх усп і розбігається по долині, чі плявся придорожніх дерев, копився знизу на гори і темною хмарою зависав над Кальварією. А темні постпаті бігли, надбігали близче, все близче, а з іх усп виразно, чимраз виразніше виривалися привожні окрики:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть!

Ми всі задеревіли на гостинці. Це прохляпте слово спільки разів лякало нас цього року! В запусті¹⁾ воно отруїло нам усі забави; в часі великого посту воно наповняло нас жахом; оповідання про криваві вчинки тих людей мучили нас наяві й у сні, мов невідступні осі. А тепер, коли, здавалося, все вже вспокоїлося, коли під вагою Божої кари весь край окрився жалобою і всі людські злочини лежали безсильні, мов присипані попелом, тепер нараз знов оцей окрик! Що це значить? Чи знов повстання? Чи знов криваві запусті? І якраз тут, на святому місці? І з якої причини? Чи зголодніла чорнява²⁾ шукає рабунку? Ми спо-

1) Запусті—масляна.

2) Чорнява—неважлива назва селян, як мухи.

яли мов у пропасниці. Не було кому вияснити нам, успокоїти нас. А гостинцем повз нас бігли щораз нові, смертельно перелякані постаті, і довгим ланцюгом тяглися привожні окрики:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть.

— Відки йдуть? Куди йдуть? Чого хочуть? — сипалися безладні, прудкі запитання. Та ніхто не відповідав на них. Тривога, мов огонь по соломі, бігла до передлюдненої Калеварії, де ще в костелі й у каплицях горіло світло, гомоніли набожні співи та гуділи дзвони на дзвіницях. І нараз, мов у відповідь на ті привожні окрики, ревнули з усіх закутків, з усіх доріжок Найсвятішої Матері, з усіх стацій Христової муки, з усіх капличок та святих місць скажені верески, пискоти, стогнання та ревіння:

— Різуни! Різуни! Різуни! Рятуйся, хто може!

Ніколи, як жиу я, не чула ще такого вереску, не бачила такої страшенної картини переполоху. Подумай собі: двадцять, а може й тридцять тисяч народу, розсипаного по цілій горі, по долинах, по стежках та закутинах, — усе те нараз верещить, мечеться, зривається кудись утікати, б'ється одно об одне, мішається, блудить у вечірній сумні, шукає одне одного і губить одне одного. Крик і замішанина й сумні збільшують переляк. Ніхто не знає, відки грозить небезпека, куди тікати й де ховатися. Жінки мляють, інші вищашуть, падуть на землю; найвідважніші трощать голову. В загальний сумою нічого не видно, нікого не

пізнавеш. Світло гасне, дзвони ревутъ і, немов розбурхана вихром величезна пожежа, бухає по Кальварійській горі хвиля за хвилею скажений, масовий вереск:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть!

Що діялося з нами в ту пору, не можу тобі сказати. Перед моїми очима все закрутилося якимось шаленим танцем. Немов ціла Олівна гора з усіма тисячами переляканого народу зірвалася зі своєї посади й кинулася утікати, бігти кудись. Хіось крикнув: „Рятуймося“—і ми всі безп'янно заверещали: „Рятуймося“! Залопотіли важкі кроки.—„До лісу!“—гукунув чийсь голос, і вся наша компанія, мов спадо сполошених овець, пустилася бігти вниз по стернях, по незвичайних нивках вівса, по загонах картоплі, вниз, потім догори, на супротилежний горб, якого горішня частина була покрита старим смрековим лісом.

Тямлю, як ми падали по дорозі й зараз зривалися, биті безп'янним страхом, як старий Вінценстий хріпів і кричав: „Помалу! Помалу!“, а пані Жехомська пищала раз-у-раз: „О Єзу! О Єзу!“ Тямлю, як Юльця, біжучи обік мене, впала і покопилася з досить стрімкого берега в долину і як пан Броніслав скочив за нею, підняв її і взяв на руки,—але я не ждала, побігла далі, і все щезло з-перед моїх очей. Як і коли ми добігли до лісу, цвого не тямлю.

Проймаючий холод, це було перше почуття, коли я знов отямилася. Я глинула довкола—скрізь темно. Мацнула

рукою,—під мою якесь ріщ'я¹⁾, листя, трава. Мацнула даліше—рапава кора якогось грубого дерева. Аж тепер я пригадала собі, що я в лісі. І разом з тим у моїй голові воскресли спомини цілого того пекельного переполоху, що загнав мене разом з іншими в ліс. Де я? Що зо мною? Що сталося з іншими? Я напружила слух: чути довкола якісь шелести, щось немов тихі шепти, час від часу тихі стогнаання та охання. Ах, Боже, Тобі слава! Значить, я не сама в лісі! Я підвелаась, сіла, і тупі же в темряві мої очі побачили ясну точку. Придивляюся ближче й бачу: в видолинку²⁾, яких двадцять кроків від мене, якісь дві чорні постаті, пріпавши на почіпки³⁾ до землі, роздувають невеличкий вогник із сухого листя та дрібних сухих гілляк. Перша моя думка була: різуни! Але ні! Придивляюся ближче, а це наш почтивий пан Вінцентій, що сили дує на вогник, а пані Гжехоткова ламає гіллячки та підкладає в полум'я.

— Пане Вінцентій, це ви?—озвалась я зі свого місця.

— Я, я! Це ви, панно Маню? А що, не скалічилися?

— Здається, ні.

— Ну, то ходіть ближче. Ви певно змерзли.

— Страшенно.

— Холіть, накладемо вогонь, огріємось та й будемо шукати решту нашої компанії.

¹⁾ Ріщ'я—поламані сухі гілляки, сушняк.

²⁾ Видолинок—долинка.

³⁾ На почіпки—сидіти, загнувши ноги.

- А що ж різуни? Не чути їх?
- Нічого не чути. Мабуть хтось зробив собі жарт та пустив такий постірх по Калеварії.
- Не може бути!

Швидко розгорівся вогонь. При його світлі й теплі ми набрали відваги, почали гукати, і за півгодини вся наша компанія щасливо зібралася коло вогнища. Ка жу щасливо, бо не лише нікого не хибувало, але ніхто не скалічився, не ушкодився окрім хіба дрібних задряпнень та потовченъ. Старші мамуні охали та проклінали збиточників, що так переполошили хрищений народ; молодь жарпувала та кпила сама з себе і з учоращеного переполоху. Різуни видавалися тепер усім якоюсь пустою, безглуздою байкою; ніхто не міг зрозуміти, як це сталося вчора, що один оклик якихось невідомих збиточників міг кинути переполох на таку величезну масу народу.

Юлька й пан Броніслав прибликалися на самім останку до вогнища. Вони надійшли з різних сторін, обое якісь мов не свої. Броніслав силкувався сміятись і жарпувати, але видко було силувану веселість. А Юлька була бліда, як крейда, і якась мов зовсім непримітна. Я кинулася до неї, почала розпитувати, оглядати, чи не вдарилася де? Ні, рани ніде не видно, а дівчина дивиться на мене шклянними очима, напитання не відповідає нічого, мов слухає, а не розуміє моїх слів. Дала я їй води напитися, посадила коло вогнища, бачучи, що вона трясеться, як риба. Припадають усі коло неї, розпитую-

ють, що їй сталося — ані слова з неї не видобудеш. От тобі й на! Маємо свіжий клопіт. Одні кажуть, що то з перестраху, другі, що може, тікаючи, вдарилася дівчина в голову, інші знов щось інше говорять. Лише пан Броніслав мовчить, держиться якось оспіорінь. Я зараз завважила це, пригадала собі, що в нашім переполоху, коли Юльця впала була в ярок, Броніслав кинувся за нею. Зараз у моїй голові блиснув здогад, що воно щось в'яжеться одне з одним, але що я маю доходити кожній колоді кінця? Мовчу.

Незабаром почали до нашого вогнища громадитися вілікачі й з інших компаній, що так само позабігали в ліс, та більшу частину ночі путилися по корчех, під деревами та в яругах. Одні пообдирили на собі одежду, в інших пообдряпувані руки, лиця, попідбивані очі, а всі померзли, трясуться, кленуть різунів, кленуть тих, що дали вісті про них, кленуть свою власну боязливість. Та хоч і як усі кляли або сміялися, а все таки ніхто не вжився поночі йти з лісу та шукати дороги додому. Ану ж та вісті про різунів таки правдива? Та даремно всі напружували слух; від Кальварії не доходили тепер ніякі крики, не видно було луни пожежі, все було шико, мов вимерло.

Аж над ранок до нас прийшов один ксьондз із костьолу. Суперіор¹⁾ розіслав ксьондзів, клериків, усіх кого мав під руковою геть в околицю, по лісах та полях відшукувати переполошених паломників,

---

¹⁾ Суперіор — старший ксьондз.

успокоювати їх. Це вчора був легкомисний, сліпий алярм¹), хоч не зовсім безпідставний. Зайшло непорозуміння. Справді на Калъварію йде велика громада різунів, тих селян-мазурів із Тарнівського округу, що в лютому обагрили свої руки кров'ю, опоганили грабунками. Іде їх мало не п'ять сот. Але вони йдуть не різати, не грабувати, а молитися, сповідатися, досступити розгрішення, якого їм не хоче дати місцеве духовенство. Коли вони показалися в селі найближчому до Калъварії вчора вечером, зараз тутешні селяни, почувши, хто вони такі, дали знати деяким із чужосільних богомільців, а ті не порозумівши, що це за різуни, побігли до Калъварії і переполошили весь народ. Тим часом різуни таки там заночували, не доходячи до Калъварії, а ксвондзи, бачучи переполох народу, зараз уночі післали гонців до Добромиля і до інших сусідніх містечок, просяччи для обезпеки народу прислати відділ кінних ландсдрагонів². Поки не прибудуть ландсдрагони, мазурам заказано рушатися з місця, де ночують. Усіх богомольців просять вертати на свої кватирі. Небезпеки немає ніякої. А задля несподіваної вчорашньої пригоди та заколоту, якого нарobili вони, сьогоднішнє набоженство почнеться трохи пізніше, щоби всі могли добре приготовитися і вспокоїтися перед тим.

Так вияснилася справа з різунами, і ми всі, погасивши вогонь у лісі, весело та

¹) Алярм—приважний знак.

²) Ландсдрагони—кінні стражники.

гамірно пішли на свою кватириу. Тільки наша Юльця все ще не приходила до себе, хоч, огрівшися, перестала трястися й її лице знов відзискало свою краску, хоч і не вповні.

Сонце тільки що зачинало сходити, коли ми вийшли з лісу. Долини були заповнені млою, а верхи гір вирізувалися з неї, мов острови. Кальварійський костьол увесь горів у рожевому світлі, а його вікна сипали золотисте проміння, мов довгі золоті нитки, що цілими в'язанками вибігали з шибок і губилися десь у безмежному, блакитному просторі. Віяло раннім холодом, відкись несломим димом. Унизу, захована в млі, ревла худоба, яку гонили на пашу. Ми йшли, хрестячися та шепчуучи молитви. Юльцю вели дві жінки попід руки.

— Пане Броніславе,—мовила я шептом, наблизившись до нього.—ви не знаєте, що їй сталося?

Він глянув на мене, силкуючись удавати, що не розуміє нічого.

— Ну, ну, не вдавайтесь новонародженої дипини,—мовила я.—Адже я бачила, як Юльця, тікаючи, впала, а ви скочили за нею в ярок.

— Привиділось вам, панно Маню!—мовив він, усміхаючись.—У ніякий ярок я не скакав, панни Юльці зовсім не бачив, аж коли ми опинилися при вогнищі.

— Ов,—подумала я,—щось воно дуже погано, небоже, коли ти аж так здалека починаєш вибріхуватися! Бідна наша Юлька!

Прийшли ми на кватириу, повмивалися, попередягалися, позашивали, де в кого що

пообдирається вночі по хащах, поснідали, аж чуємо — дзвоняшь. Це вже скликають богомольців на набоженство. Зараз ми всі рушили. Виходимо на госпинець, а там знов біготня, крик, народ тиснеться, та не в напрямі до косіпела, а в пропивному. Позаповнювали придорожні рови, де хіп дряпається на дерева, а скрізь лунає гомін:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть!

Учорашиного переполоху, а ні сліду. Всі цікаві побачити тих різунів, але не бояться їх. Ось проїхали госпинцем два ландсдрагони на сивих конях, у близкучих шоломах, з карабінами за плечима. Народ замешувався. Аж ось показалася внизу на шляху хмара куряви. Чути якийсь глухий гомін, мов спогання якогось величні... більше — більше — і ось передні могли розпізнати першу лаву людей, що йшли госпинцем, співаючи та зіпхаючи. Це були мазури-різуни. Коли наблизилися, всі прочани розступилися, позіскакували з госпинця в рови, зробили їм дорогу, і вони пішли відци аж до самого костелу поміж двома лавами цікавих глядачів. Ішли купою, списнені понуривші голови. У своїх брудних полотнянках, насунених на очі магерках вони виглядали, як величезний шмат сірої, малородючої землі, що зірвавши з місця, валиться кудись у безодню. Їх лиця були також землянистої барви, непривітні; на деяких позипували вже свої знаки голод і нужда. А ні одного усміху, ані привітання, ані поздоровлення. Коли порівнялися з першими рядами богомольців, то їх гурт зупи-

нівся на хвилю, а потім усі вони одним голосом затягли плачливу пісню:

Przed oczu twoje, Panie,
Winy nasze składamy;
A karanie, które za nie odbieramy,
Wyrównywamy¹⁾.

Нам ударило морозом по душі, коли ми почули ті голоси,—ті самі голоси, що ще перед півроком ревали: «Bij! Rznij! Mięć²⁾! От як швидко прикутила їх Божа рука! Люди не карали їх за їх учинки, уряд ще й нагороджував їх, а проте ось що з них тепер! Ішли всі як осуджені, як викляті. Коли наблизились до костела, суперіор вийшов напроти них ув орнаті³⁾ з хрестом і промовив:

— Люди! Цілуйте хрест, клякайте на землю⁴⁾ і моліться тут, перед костелом, а до костела я вас не пущу!

Вони кинулися ціluвати хрест, поклякали на землю, та все лише благають:

— Припустіть нас до сповіді! Нікого з нас до Великодної сповіді не допустили! Хочемо сповідатися!

-- Добре, — мовив ксвондз суперіор,— будуть вам сповідники, але аж завтра. Сьогодні велике свято, всі священники зайняті. Підождіть до завтра.

Так вони й стояли на колінах, або лежали крижом⁴⁾ на землі весь час, поки

¹⁾ Перед очі твої, пане,
Складаємо наші провини;
А кару, що за них одержуємо,
Вирівнююємо.

²⁾ Бий! Ріж! Молоти!

³⁾ Орната—ризи.

⁴⁾ Криж—хрест.

правилася сума¹⁾). Хоч який був величезний стиск богомольців, але до різунів не доторкався ніхто, їх обминав людський стиск, так, як розлита вода обминав високий горб.

Сума правитьъся. Органи грають. Поміж народом, що тиснеться не лише в костелі, але геть скрізь довкола, проповплюютьъся клерики з пушками²⁾, брязкаючи накиданими в них грішми. Грошей кидаютьъ люди таку силу, що кільканадцять кроків пушки наповнюютьъся, їх відносять у закристію³⁾ й висипають із них накидане до великих кадок. Але до мазурів ніхто з пушкою не наближається: суперіор заказав не приймати від них ніякого датку, ніякої жертви.

Наша компанія звільна протискається до костела; при боковім вівтарі направо мав ксъондз Капуцин правити мшу⁴⁾ на нашу інтенцію і запричащати нас усіх. Тривало по зо дві години, поки ми крізь те море людських тіл допислися на своє місце і повитискали звідци інших, що вже вислухали свого набоженства і запричащалися. Компанія за компанією йшла по черзі, і ось уже прийшла черга на нас.

Стали ми в боковій наві костела, ждемо. Ксъондз Капуцин іще в сповідалінні, кінчить сповідати. Скінчив, перехристив панітента⁵⁾, стукнув тричі до кратки, вступав і йде до закристії. А в тім із се-

¹⁾ Сума—служба церковна.

²⁾ Пушка—коновка для збирання грошей.

³⁾ Закристія—ризниця.

⁴⁾ Мша—служба церковна.

⁵⁾ Панітент—той що сповідається.

редини нашої компанії чути проразливий крик:

— Хочу до ксвондза! Хочу до ксвондза!

Всі озирнулися. Що паке? Ах, це Юлька! Вона, що досі йшла, порушувалася мов непримомна, й не говорила нічого, тепер нараз відзискала мову. Кричить і тиснеться до закристії

— Що тобі, Юльцю? Чого тобі? Як тобі? — розпипують її зо всіх боків, але вона байдуже, кричить усе своє:

— Хочу до ксвондза! Хочу до ксвондза!

Пустили її. Пішла до закристії. Я зирнула на пана Броніслава, бачу: поблід панич, скутився, очі втупив у землю, рад би, бачитися, залізти в мишачу ліру, та ба, годі!

Ждемо ми, ждемо, аж ось відчиняються двері закристії, ксвондз Капуцин висуває голову, кличе пана Вінценштого, паню Гжехопкову, кличе пана Броніслава й нарешті мене. Входимо, а наша Юльця клячить на колінах перед вівтариком, заплакана, хлипає її обтирає очі хусінкою.

— Пане Броніславе, — обертається ксвондз Капуцин до нього, — тут оця панна призналася мені, що вчора вночі, користуючись із загального переполоху, в лісі ви насилували її. Правда це?

— Ні, — відповів сміло пан Броніслав... Я не бачив її в лісі й ні про яке насильство не знаю. Вона була зомліла... вона хора... сама не знає, що говорить.

— Хлопче, не бреши! — крикнув гостро ксвондз Капуцин. — Хочеш, я зараз покличу лікаря, і коли покажеться, що панна ка-

же правду, то я віддам справу до кримінального суду.

— А Маня посвідчить, що коли я, втікаючи, впала в ярок, пан Броніслав скочив за мною, вхопив мене за руки і, замісць винесли на дорогу, заніс далі в хаші.

Ми аж здивувалися. Це все промовила наша Юльця зовсім ясно та розумно, мов би ніколи и не була непримітною.

Пан Броніслав пробував усміхнүтися. Не звертаючи уваги на Юльчині слова, він обернувся до ксвондза Капуцина:

— Я не маю нічого проти того, щоб лікар оглянув цю панну. Але коли в неї що не тече, то це ще не доказ, що я це зробив. Я ні про що не знаю.

Тут ксвондз Капуцин розсердився.

— Блазню! — крикнув і, вхопивши пана Броніслава за вуха, поволік його перед круцифікс¹). — Ось тут! Приклади! (А сам усе держить парубка за вухо та гне долоду). І присягни мені на свою душу, що ти нічого не винен! Говори за мною: Присягаю Богу...

Пан Броніслав мовчав.

— Говори: Присягаю...

Пан Броніслав ще мовчав.

— Присягай! — налягав ксвондз Капуцин, — а ні, то зараз пишу донесення до суду і видаю тебе в руки ландсдрагонам. Крім злочину насилування будеш мати ще злочин зbezчещення святого місця. А знаєш, чим то пахне? Чував про Шпільберг та Куфштайн²?

¹) Круцифікс — розпяття, хрест.

²) Міста, де находяться великі тюрми.

Не знаю вже, чи страх перед присягою, чи страх перед арештованням зломив Броніславову відвагу. Досить, що він таки признався, що пожарпіував з Юльцею, але зовсім не в злому намірі, бо він хотів оженитися з нею.

— Так? — госіпро відповів ксвондз. — А пощо ж ти тепер відпирався? То так роблять чесні кавалери? Фе, стидайся! Та ні! В тебе стиду нема. Тебе треба як іого вола брати на воловід. Зараз мені тут присягни перед оцим розп'ятим і в присутності оцих свідків, що скоро лише вернеш до Львова, посватаєш цю панну. І зараз маєш дати на заповіді, і просити ксвондза пароха¹), щоб написав мені посвідчення про це, а як ні, то я передам цю справу криміналові. Це зневага для нашого святого місця.

Бідний Броніслав мусив присягти. Ксвондз в додатку відмовив йому причастя, і він, вирвавшися з костела перед кінцем богослужіння, зараз забрався до Львова. Як побачиш його де, то кланяйся йому від мене, але борони Боже сказати, що знаєш усю оцю історію!

А до нас по богослуженню ксвондз Капуцин мав дуже красну науку, і за те що в нашій компанії сталася така немила пригода та зневага святого місця, велів нам з поворотом іти до Самбора і там поклонитися чудотворній Матері Новосамбірській, а потім наймати службу в кожній церкві, яку здіблемо по дорозі, і, наймивши службу, вислухати її

---

¹) Ксвондз-парох — парафіяльний ксвондз.

самим, і йти пішки аж до самого Львова. Оце ж ми й вертаємо, та, вертаючи, стали на нічліг у Фельштині. А завтра будемо в Самборі, де думаємо забавити цілу добу.

І подумай собі, що за хитра беспія та Юлька! Доки ми не вийшли з Калварії, вона весь час плакала, ні до кого ані слова не говорила,—ну попросту, дівчина як зарізана ходила. А як прийшли до Фельштіна та розташувалися на ніч і я взялася потішати її, а вона як не зарегочеться, як не кинеться мені на шию та давай мене ціувати!

— А що! — каже. — Мудро я спіймала того вітрогону? Не бійся, я все обміркувала! Я знала дуже добре, що роблю. А він падлюка! Чи бач, відпиратися почав! Але я йому задам! Я його тепер маю в руках Буде він у мене тонко свистати!

Ну, чи подумав би хто, щоб така свята та Божа, та мала такий хитрий розум! Я ще не стямилася гаразд, а вона знов мене стискає та цілує...

— І тобі дякую, Манюсю! — мовить до мене. — Я знаю, ти хотіла мені наробити скандалу, а щонайменше зав'язати мені світ з непотрібом. Але маю в бозі надію, що твої лихі думки вийдуть мені на добро. А тим часом спасибі тобі! Як будемо справляти весілля, запрошу тебе на першу дружку. Не відмовиш, Манюсю, правда?

Ну, прошу дивитися на таку гадину! Хто би то по ній подумав!

Ну, досить! Маєш цілу іспорю, тільки прошу тебе, не говори цього нікому. Головно задля поваги Святого Місця. Якби так наші старі довідалися, як воно все діяло, то готові би не позволити паннам ходити на ті відпустки. Правда її це небагато помогло би, бо як казав старий дядько від Святих П'ятниць, коли між панною й кавалером появився «поползновеніє» то не відкоопиш його ніякою свяченою водою.

Бувай здорова! Цілую тебе
твоя
Маня.

1905 р.

ДОДАТКИ.

ПЕРЕДМОВА

(до збірки „З бурливих літ“).

Займаючися від довгих літ студіями над розвоєм національного і партійного життя в Галичині, а спеціяльно над історією «бурливих літ» 1846 – 1848, я мимохід звертав увагу на деякі постаті та епізоди, що хоч і не стояли на першім пляні історичної сцени і для фахового історика тих часів мусять губитися в масі, або дають лише якусь одну рисочку для характеристики ширшого історичного пла, ін проте приковують до себе увагу белетристів своїм чисто людським змістом, своїм драматизмом. Такі епізоди самі напрошується під перо повістя та новеліста, і я не міг опертися тій спокусі. Правда, з намічених мною епізодів я опублікував досі лише два: «Герой по-неволі», первісно написано по-польськи як один розділ повісті «Lelum-Poleum» і надруковано також по-польськи в скороченню в видаванім д. Катнером календарі «Lwowianka», та ширшу повістку «Гриць і панич», друковану в Літературно-Науковім Віснику 1898 р. Надто були в мене від давніх літ порозпочинані ще деякі оповідання з цвого циклу, головно оповідання «Різуни», яке я однаке викінчив аж цвого року.

В оцьому виданню я міркував відразу подати всі оповідання «З бурливих літ» в однім томі, але побачивши, що задля об'єму матеріялу це неможливе, ділю їх на два шомики; призначене первісно для цього шомика оповідання «Герой по-неволі» буде поміщене в другім шомику. А тепер іще кілька слів про джерела тих двох повістюк, що поміщені в оцьому шомику.

Певна річ, історична повість – не історія, а повістяр, навіть коли він користується історичними документами і має факти згідно з ними, не повинен таїти перед собою і перед публікою, що він апі на хвилю не переспає бути белетристом, «інтуївом», щобто винахідником по щасливому вислову середньовікових французів. Історичні документи, навіть хоч як пильно й щедро б він використував їх, дають йому поодинокі риси до характеристики часу, бліді конішурі людей і подій. Те, що творить суть артистичного твору – індивідуальне життя, рух і тепло мусить автор надати ім сам. Певна річ, історик має трохи аналогічне завдання, але лише аналогічне: він мусить із документів відгадати і відтворити перед читачем дух і характер часу, мусить віднайти поза писячими дрібницями основну течію, поза відрівненими явищами великий закон розвою, поза індивідуальними рисами – типове. Белетрист навпаки, ловить на лету самі явища, вихрі історичних подій він характеризує за індивідуальністю, виторочуючи її, мов червону нитку з різnobарвної

тканини, і тільки на тій індивідуальності, мимохід, немов рикошетом показує великі історичні події, дає нам глядіти на них ніби через невеличке віконце. Його ціль тут, як і всюди інде — малювання людської душі в її поривах, пристрастях змаганнях, пріумфах і упадках; чим живіше він на данім історичнім тлі змалює своїх героїв власне як людей, а не як манекени в історичних костюмах, тим кращий і привікшіший буде його твір.

Усе те я говорю, розуміється, не про дошо шта. Наскільки мені вдалося в оцих повістках змалювати живих людей і разом із тим віддати також колорит і настрій даних історичних хвиль, не мені про це судити. Мої міркування нехай будуть свідоцтвом того, як я розумів своє завдання, а не осудом, як я виконав його. Для такого осуду я подаю тут деякі матеріали.

Оповідання «Різуни» основане в першій лінії на оповіданню моєго покійного батька, який не раз, хоч і загально, згадував про переполох, зроблений на Калеварії приходом великої громади мазурських різунів восени 1846 р. Оттим по перший нарис цього оповідання в віршованім обробленню входив у склад поеми «Панські жарпи», основаної також на батькових оповіданнях. Та пізніше, перероблюючи цю поему для друку, я викинув цей і деякі інші зайні епізоди і пробував обробити звістку про прихід різунів на Калеварію в окремій поемці. Та ї цей плян я закинув, надібавши 1884 р. в архиві д. Вол. Федоровича в Вікні лист одного

сучасника, де подано ось яку звістку про цей, історикам того часу, скільки відаю, незвісний факт Лист писаний з Бірчі 18 жовтня, три дні по факті, і ось що говорить про цього: 15 tego miesiąca był odpust na Kalwaryj, gdzie się znajdowało z 80 000 ludzi, a trzecia część z tego przez Bircze się wlekała. Możesz sobie przedstawić, jaki to był przyjemny widok przypatrywać się tym zbójcom, którzy szli na Kalwaryj pozbyć się grzechów zabójstwa, których się dopuścili, aby mogli na nowo zabijać. Na Kalwaryj było by niezawodnie przyszło do jakiego zaburzenia, ale były cztery kompanie wojska w bliskości i cztery armaty. Jednakże jednej nocy, jak się zdaje, złodzieje musieli narobić trwogi i wszyscy gdzie kto mógł uciekał, bo jak gruchnęło, że rano już mnóstwo wyrznieli, to możesz sobie wystawić, co się tam działo: komisarze i księża uniccy z klasztoru aż patynki pogubili, a panny lwowskie w koszulach po lasach się błakały. Wojsko potem chwaliło się, że jak by nie my, to by tu wszystkich wyrznieli Polacy,—a to żeby jeszcze większą nienawiść między ludem rozuiecicie».

«15 цвого місяця був відпуст на Калеварії, де було до 80.000 людей, з них третя частина пляглася через Бірчу. Можеш собі уявити, що це був за приємний вид приглядатися тим розбійникам, що йшли на Калеварію, щоби залишити гріхи зроблених ними убивств, щоби могти наново вбивати та мордувати. На Калеварії безперечно було більше до якогось заворушення, але було чотири роти війська поблизу і чотири гармати. Однаке одної ночі, як кажуть, злодії мусили наборити привоги і всі втікали, де хто

тільки міг, бо як рознеслася чутка, що рано вже дуже багато вирізали, то можеш собі подумати, що там робилося: комісари і єніятські попи з монастиря аж патинки погубили, а львівські панни в сорочках блукали по лісах. Військо потім хвалилося, що коли б не ми, то тут би всіх вирізали поляки, — а це для того, щоби ще більшу ненависть зробити між народом].

Автор цього листа підписаний «Adam» — прізвища я не міг довідатися, очевидно це той сам Адам, який у нарисі Йосифа Якубовича «Swiatlo i cienie» оповідає про свою «Obronę dworu i miasteczka Birezy w ziemi sanockiej r. 1846» (див. Album Lwowskie, wydane przez Henryka Nowakowkiego, Lwów 1862, стор. 201—203)¹⁾. Значить, цей п. Адам потроху історична фігура, хоча теперішні польські історики того часу, як Осташевський-Баранський та Шнір-Пепловський цей епізод поминають мовчанкою.

Далеко виднішою фігурою був один із героїв другого оповідання, поміщеного в оцій книжці, Нікодим Пшеспшелеський. Історики полської конспірації 1846 р. подають, що він разом із своїм братом Вікентієм був організатором революційного руху в турецькім повіті. Вони оба, як твердить Шнір-Пепловський (Zrzeszeni Galicyi 1772—1862, том II., Lwów 1894, стор. 172—173), «разом з Албертом Стшелецьким удержували пісні зносини

¹⁾ Світло й тіні. Оборона панського маєтку й містечка Бірчи в сяноцькій землі р. 1846. (див. Альбом Львівський, виданий Генріхом Новаковським, Львів 1862 р.).

з повстанцями в Сяніцькім, але ревізія, доконана д. 22 лютого через комісію, прислану з Самбора разом із силовою військовою асистенцією, перешкодила виконанню їх намірів». Трохи більше деталів подає Осташевський-Баранський (Krwawy rok, opowiadanie historyczne, Złoczów, стор. 166—167), хоча наплів дурниць, роблячи організаторами турецького повіту Льва Мазуркевича, емігранта, та Юліяна Госляра, що в сам день різні тільки що прибув із Угорщини до Гачова і там був арештований мазурами (пор. Schillg-Perłowski, Z dziejów Galicyi, t. II, стор. 164). Осташевський-Баранський подає, невідомо на якій підставі (бо похвалюним польським звичаєм оба ті пани¹ не цитують своїх джерел), що Нікодим і Вінкентій Пшестшелльський були державцями Турки, що обік них агітував ще претор Пшестшелльський Алберт, власнітель дібр Комарники (Шнір-Пепловський, як ми бачили, знає про Алберта Спшелецького, а не Пшестшелльського), і пише, що відділ у Турції був «wcale liczny»¹), але в передодень вибуху хтось зрадив конспіраторів. Довідавшися, що староста Гіцгерн уже перед тим вислав силовий відділ війська до Турки (значить, плян мусів бути вже перед тим зраджений!), мусіли занехати свій намір. І справді прибув силовий відділ війська під проводом протоколіста Костгайма, який пропіягом чотирьох днів переводив ревізії. Рівночасно коштом заряду дібр камеральних² утворено

¹⁾ Досить численний.

²⁾ Камеральні добра — державні, удільні.

численні й силні відділи урлъопників¹⁾ під проводом головно стражників фінансових.

Цікаво, що оба польські історики промовчали те, що діялося далі, і при тім промовчали одне дуже інтересне свідоцтво, бо власну заяву Нікодима Пшесташельського. Вона була надрукована в 1848 р. в ч. 8 польської газети «Rada Narodowa»²⁾, виданім д. 29 квітня. Подаю цей документ, що був головною основою моєго оповідання, в дослівному тексті.

«Ja Nikodem Przestrzelski, więzień stanu, w r. 1846 w miesiącu lutym przed tajną policyą i strażą finansową uchodząc, d. 25 lutego w wieczór przybyłem do wsi Stuposiany cyrkułu sanockiego, mej niegdyś dziedzicznej, z prośbą, by mię jej gromada przed scigającą mnie siłą ukryła. W tym celu powierzyłem się najprzód kmieciowi Hryc Dziuryk, który z radością mie powitał, wszelką pomoc obiecał i słowa swego uroczyście dotrzymał; albowiem najprzód zawiadomił o mym pobycie swych sąsiadów: Fedia Turków, Andreja Mycak wójta, Jurka Maynus, a w końcu całą gromadę, przechował mię częścią w swej chałupie, częścią w lesie cztery przeszło tygodnie. Gromady tej kmiecie koleją karmili mię, dzieląc się ostatnim kawałkiem chleba ze mną, i koleją dodawali mi codzień innego towarzysza mego ukrycia dla obrony i pociechy mojej, nadto przesyłali mi przez tychże wysłanników wiadomości o usiłowaniach i krokach przez władze do mego wysledzenia poczynionych, a w szczególności donieśli mi, że Czaczkowski, rządca dóbr kameralnych Zomna w miasteczku

¹⁾ Урлъопник — солдат на відпустці.

²⁾ Народна Рада.

Lutowiskach podczas targów i jarmarków głosił i obiecywał 200 zł. m. k. nagrody za wysledzenie moje, i zarazem przysłali mi zepewnienie, że żadne obietnice nie zdolają nakłonić ich do wydania mnie; ze mnie przeciw każdemu z narażeniem siebie bronie będą. Dotrzymali wiernie tego przyrzeczenia; bo gdy powzięto poszlakę, że się ukrywam w lasach gór sanockich i wysłano komisarza cyrkułowego i finansowego z oddziałem wojska, aby za pomocą gromad kilkunastu wsie okoliczne i lasy wspomniane przejść, przeszlakować, przerewidować, gby kolej rewizyi przyszła na wieś wspomnianą Stuposiany, dwór i mieskanie p. Leszczyńskiej przetrząsać zaczęto, natenczas wójcik Hnat Majnus pilnujący oraczów w polu, tę rewizię ujrzawszy, oderwał od pługa kmiecia Fedia Turków, wysłał go do mnie do lasu z polecением, aby o zbliżeniu się rewizyimię szukającej zawiadomił i w głąb lasów w parowy ukrył; zaś oraczom w polu będącym i świadkom tego polecenia najściślejsze milczenie polecił. Komisya przetrząsnawszy dwór i wieś całą, a nie znalazły się mię, uwieziła Hrycą Dziuryka, snać przez nieznanego denuncyanta jej wskazanego, i w celu zmuszenia go do wydania się 52 kijów publicznie przed karczmą wobec gromady przez kaprala wyliczyć mu kazała; lecz komisya skutku nie osiągła, bo Hryc Dziuryk z nadludzkim męztwem kije wytrzymał a się nie zdradził — potem go uwieziono i użyto podstępu, strasząc żonę jego, że nazajutrznią jej powieszą, jeżeli miejsca mego ukrycia nie wyda — i udało się komisyi tym postuacchem wymodz od słabej kobiety wyznanie, że się w lesie ukryto. Po tem wyznaniu las z wojskiem i gromadami rewidując na nowo, dnia 27 marca 1846 (в тексти чрез помилку 1847) złapano się, a Hrycą Dziuryka z aresztu wypuszczono — który o tem wszystkiem co zaszło uwiadomiony

żonę swą za zdradzenie miejsca mego ukrycia surowo ukarał. Fedio Turków, niegdyś przed laty odemnie za wystąpek ukarany, po mem złapaniu powierzone mu we cztery oczy 200 zł. m. k. do schowania odniósł mi i oddał, przyłączając podziękowanie i uznanie, że kara przed laty na nim wykonana zrobiła go ze zbrodniarza uczciwym człowiekiem i z biedaka najzamożniejszym gospodarzem tej wioski. Przeto mam sobie za obowiązek dać świadectwo prawdzie i dopełnionego przez powyższych obowiązku braterstwa, zarazem podziękować tej groinadzie, a w szczególności Hrycowi Dziuryk za ten prawdziwie braterski czyn pomocy i poświęcenia się za brata, zanim Opatrzność postawi imię w możliwości dopełnienia całkowitego obowiązku wdzięczności».

«Я, Нікодим Пшестшельський, державний злочинець, в р. 1846 в місяці лютому втікаючи перед тайною поліцією і пограничною охороною, д. 25 лютого вечером прийшов до села Ступосяни, Саноцького повіту, колишнього моєго маєтку, з проханням, щоби громада цього села схovala мене перед силою, яка мене переслідує.

В тій меті я довірився насамперед селянинові Грицеві Дзюрикові який, радісно мене привітавши, обіцяв всяку допомогу і слово своє свято додержав; отже насамперед повідомив про мій приїзд своїх сусідів: Федя Турківа, Андрія Мицака війта, Юрка Майнуса, а вкінці цілу громаду і переховав мене трохи в своїй хаті, а решту в лісі більше як чотири тижні. Селяни цього села по черзі годували мене, ділилися зі мною останнім куском хліба, і по черзі давали мені щодня іншого товариша моого сковky для оборони і потіхі

мені, крім того пересилали мені через тих післанців відомості про змагання і кроки, які зробила властив, щоби мене вислідити, а передовсім донесли мені, що Чачковський, завідуючий державними маєтками Ломна, в містечку Лютовиськах під час базарів і ярмарків оголошував і обіцював двісті золотих нагороди за мое вислідження, і рівночасно прислали мені запевнення, що ніякі обіцянки не зможуть примусити їх видати мене; що мене будуть боронити перед кожним з нараженням себе.

Додержали вірно цю обіцянку; бо коли власті напали на шлях, що ховається в лісах Саноцьких гір і вислали комісарів повітового і пограничної охорони з відділом війська, щоби при помочі кільканадцяти громад пройти дооколишні села і згадані ліси, переглянути всі шляхи, перетрусили, що коли черга прусу прийшла на назване село Ступосяни й почався трус на дворі і помешканні пані Лещинської, тоді військ Гнат Майнус, що доглядав орачів в полі, побачивши цей трус, забрав від плуга селянина Федя Турківа, післав його до мене в ліс з дорученням, щоби повідомив мене про прус, що мене шукає, і сховав в глибині лісів, в проваллях; а орачам, що були в полі, свідкам цього доручення, наказав спрого мовчати. Комісія перетрусила дім і ціле село, і не знайшовши мене, арештувала Гриця Дзюрика, якого мабуть видав якийсь невідомий викажчик; і щоби примусити його видати мене, публічно перед корчмою в присутності громади казала капралові даїти йому 52 киї; але

комісія наслідків не добула, бо Гриць Дзюрик з надлюдським геройством видержав кій, а мене не зрадив — потім його арештовано і вжито підступу, настрашивши його жінку, що завтра її чоловіка повісять, коли не видасть місця моєго сховку: комісії вдалося цією погрозою примусити слабу жінку признатися, що мене сховано в лісі. По тім признанню ліс при помочі війська і громади перешукали наново дня 27 березня 1847 року, мене зловили, а Гриця Дзюрика звільнили з-під арешту, — який коли довідався про все, що сталося, жінку свою за зраду моєго сховку строго покарав Федір Турків, якого я колись покарав за проступок, коли мене зловлено, довірені йому на схованку в чотири очі двісті золотих приніс мені і віддав, додаючи до того подяку й признання, що кара, яка була на ньому виконана перед кількома роками, зробила його зі злочинця чесну людину, а з бідного найбагатшого хазяїна цього села. Через те вважаю за свій обов'язок посвідчити про правду і обов'язок братства, який виповнили вище згадані, а разом подякувати тій громаді, а головно Грицеві Дзюрикові, за це дійсно геройське діло помочі і посвягти за брата, поки Прovidіння дастъ мені можливість виконати цілком обов'язок вдячносні»].

В це положення Нікодим Гішешшелевський не прийшов. Осіпання згадка про нього, це урядовий виказ засирлених у часі бомбардування Львова і боротьби на барикадах д. 1 падолиста 1848 р. (див. рукопис бібліотеки Їссолінських ч. 1780,

передруковано в Пепловського *Z dziejów Galicyi II*, стор. 319); назва Нікодима Пшестшельського стоять там на 25-тім місці.

Мені лишається згадати ще про інші історичні особи, згадані в тім оповіданню. Генерал Йосиф Бем, один із видних учасників польського повстання 1831 р., прибув до Львова д. 21 серпня 1848, з тою метою, щоб обнімати провід у задуманому вже тоді повстанню. Шнір-Пепловські оповідає, що зараз по своїм приїзді до Львова Бем «удався до Вибрановського (коменданта гвардії народової) і заявив йому одверто, що коли рада адміністраційна гвардії зреорганізується так, що в її склад війдути особи, вказані спільно Бемом і Вибрановським, і коли та рада намісів «Ради Народової» обійме моральний провід краю в свої руки, тоді гвардія одержить сто тисяч штук французьких карабінів і 200 тисяч франків готівкою. Вибрановський звернув увагу генерала на те, що такий значний набуток оружя і грошей був би, що правда, для гвардії дуже пожаданий, але сповнення умовин, від яких він залежав, являлося поважною небезпекою супроти «wicheznej świętojurskiej partyi»¹⁾ та ворожої поспави сільського люду» (*Z przeszłości Galicyi II*, 297). Очевидно реорганізація гвардії, проєктованою Бемом, мала на меті поставлення її на воєнній стопі і захоплення для

¹⁾ Зрадливих заходів святоюрської партії—представниками галицької української інтелігенції вважалися попи, яких осередком була церков св. Юра у Львові.

самого Бема «моральної» диктатури над цілим краєм. Хоча ж Вибрановський не пішов за його пляном, то все таки Бем не переспавав агітувати за ним; від пок. Івана Борисікевича чув я, що він день-у - день пересиджував на святоюрській горі, рисуючи плани Львова для стратегічних цілей. У вересні, як каже Шнір-Непловський, він знову подав Вибрановському плян реорганізації гвардії народової, при помочі якої надіявся з добрым успіхом «rozwinąć sztandar powstania»¹⁾. Рівночасно він оголосив друком якусь політичну відозву, що звернула на його увагу власті і зробила йому неможливим далішій побут у Львові. Цеї відозви мені не доводилося бачити; польські історики, яким хочеться представити львівський рух 1848 р. зовсім невинним і легально-патріотичним, також не цитують її.

Найбільше свободи я позволив собі з Курцвайлом, зідентифікувавши його з комісарем, що 1846 р. робив трус у Ступосяні. Дійсний історичний Курцвайл був львівський швець і цехмістер, Чех родом, якого підозрівали за шпіонство. Д. 2 липня його арештувала гвардія народова разом із урядником магістрату Штроплем буцім то за підбурювання вояків проти гвардії. Його держали паруень в арешті, потім передали судові, якій однаке випустив його на волю. Цитована в оловіданню співанка про Штропля і Курцвайля (див. Kurjer Lwowski 1848, ч. 6, стр. 24). В тій самій газеті ч. 7, стр. 37, по-

1) Розвинулі пропор повстання.

міщено також гумористичний протокол із Курцвайлем, де вичислено всі його злочини, а на стр. 963, карикатурний рисунок з подобизною його її Штропля.

Ці нотатки для історика, та вони можуть придатися й критикові, якому б захочілося розібрати іспоричний змісті моєго оповідання.

Іван Франко.

У ВАГИ.

В цьому томі, що містить цикл оповідань „З бурливих літ”, зібрано три оповідання Франка. В передмові до збірки „З бурливих літ” (Львів, 1903. Передмова; Різуни; Гриць і панич) Франко пише, що це перша частина оповідань із цвого циклу, наявіть цій збірці дає підзаголовок „Частин I”. Але ані частини II, ані більше оповідань, крім „Герой по-неволі”, Франко не видрукував.

1) Герой по-неволі. — написав Франко по-полськи 1889 року і надрукував без підпису в „Lwowianka”, Kalendarz na 1890 рок. Змінений і доповнений переклад цвого оповідання помістив Франко в „Літер.-Науковому Віснику” за 1904 рік, звідки воно й передруковується.

2) Гриць і панич. — оповідання з бурливих років 1846 — 1848, друкував Франко в „Літер.-Наук. Віснику” за 1898 рік. Увійшло це оповідання до збірки „З бурливих літ” (Львів, 1903 р.), звідки й передруковується.

3) Різуни. — написане в 1903 році для збірки „З бурливих літ”, звідки й передруковується.

4) Передмова. — була поміщена в збірці „З бурливих літ”. З цеї збірки вона й передруковується.

Ів. Лизанівський.

